

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 3 (24)

2011

Частина I

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Державний заклад
„Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 3 (24)

Частина I

Луганськ
ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”
2011

Лінгвістика

Наукове видання

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 14444–3415 ПР
видано Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.
Журнал унесений до переліку наукових фахових видань України,
у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата філологічних наук.
Постанова Президії ВАК України від 18 листопада 2009 р. №1-05/5

ЗАСНОВНИК І ВИДАВЕЦЬ:

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Головний редактор

К. Д. Глуховцева, доктор філологічних наук, професор

Члени редакційної колегії:

- П. Ю. Гриценко, доктор філологічних наук, професор, директор Інституту української мови НАН України
С. Я. Єрмоленко, доктор філологічних наук, професор
А. С. Зеленько, доктор філологічних наук, професор
В. М. Мокієнко, доктор філологічних наук, професор (Німеччина)
Л. М. Синельникова, доктор філологічних наук, професор
О. О. Тараненко, доктор філологічних наук, професор
В. Г. Фоменко, доктор філологічних наук, професор
Т. І. Должикова, кандидат філологічних наук, доцент
Т. П. Терновська, кандидат філологічних наук, доцент
В. В. Лєснова, кандидат філологічних наук, доцент (технічний редактор)
І. В. Мілева, кандидат філологічних наук, доцент (відповідальний секретар)
І. О. Ніколаєнко, кандидат філологічних наук, доцент (коректор)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(протокол № 3 від 28 жовтня 2011 р.)*

ЗМІСТ

Теорія діалектології

1. Глуховцева К. Д. Методи й прийоми вивчення діалектного мовлення..... 5
2. Іщенко О. С. Погляди В. М. Брахнова на східнополіські дифтонги (у контексті сучасних фонетичних досліджень).... 13
3. Новикова Т. Ф. Современные региолекты: проблемы статуса и описания..... 17
4. Сьянова Е. И. О проблеме взаимодействия украинской и русской языковых систем на территории позднего заселения (на материале украинских говоров северо-востока Воронежской области)..... 25

Діалектна лексикологія. Семантика

5. Авдеева М. Т. Кем были созданы, или Суздаль – город мастеров..... 35
6. Барилова Г. К. Назви ігор з використанням палиці („Мушка”, „Дідок”, „Шар”, „Ожог”, „Блуд”)..... 41
7. Вербич Н. С. Сандгі в українських діалектах (експериментально-фонетичний аналіз)..... 47
8. Верховод О. В. Демономен „відьма” в українських східнослобожанських говірках..... 51
9. Волошинова М. О. Назви молока та молочних продуктів в українських східнослобожанських говірках..... 56
10. Загнітко Н. Г. Назви м'ясних страв у східностепових говірках Донеччини..... 65
11. Кончакова Е. В. Омонимия и полисемия в „Словаре украинских говоров Воронежской области” М. Т. Авдеевой... 73
12. Куриленко В. М. Анатомічні назви на позначення сукупності окремих органів у поліських говорах..... 82
13. Лєснова В. В. Лексика з позитивною емоційною оцінкою в українському діалектному мовленні..... 85
14. Нередкова С. С. Мовний суржик як вид трансформації форм слів у мовленні луганців..... 93
15. Осташ Л. Р., Осташ Р. І. Лексика села Стриганці як об'єкт лексикографічного опрацювання (Ж)..... 101
16. Панова М. В. Об одном названии радуги в воронежских говорах..... 109
17. Тищенко Л. М. Південнослобожанський текст як джерело дослідження говіркової системи..... 114
18. Хобзей Н. В. Дієслова руху „знизу – вгору” в говірках південно-західного наріччя..... 120

Діалектна фразеологія

19. **Д'якова Т. О.** Східнословобожанська фразеологія традиційного скотарства (на матеріалі розвідки В. Іванова „Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии”)..... 126
20. **Мілева І. В.** Східнословобожанський фразеологічний каламбур..... 131
21. **Печенікова Л. М.** Фразеологізми на позначення фізичного стану людини в східнословобожанських та степових говірках... 136
22. **Сагаровський А. А.** Професійні елементи у фразеологічному ідіодіалекті..... 140
23. **Ужченко Д. В.** Лексикографічне опрацювання ареальної фразеології: досвід і проблеми..... 147
24. **Царьова І. В.** *Спас* у фразеології східнословобожанських говірок..... 154
25. **Шкуран О. В.** Культурологічний аспект середньоподінцівської компаративної фразеології..... 159

Грамматика в діалектному мовленні

26. **Делюсто М. С.** Дослідження граматики українського діалектного дискурсу..... 167
27. **Литвинова Н. Б.** Синтагматика односкладних конструкцій у мовленнєвій тканині діалектних оповідей-спогадів..... 174
28. **Осташ Л. Р.** Категорія числа в діалектному мовленні..... 180
29. **Сердюкова Т. І.** Синонімія синтаксем на позначення місця дії та напрямку руху в просторовій проекції (на матеріалі східнословобожанських говірок української мови)..... 189
30. **Юсікова О. В.** Із спостережень над морфологічними особливостями говірки села Богдан Рахівського району Закарпатської області..... 198

Місцеві власні назви

31. **Жарикова М. В.** Южнославянский и восточнороманский компоненты в топонимии юго-восточной части Украины... 204
32. **Злинько Ю. Є.** Топонімія старого Луганська..... 209

Діалектна лексика в художньому тексті

33. **Коваленко Б. О.** Лексичні діалектизми в романі А. Свидницького „Люборацькі”..... 214
34. **Ніколаєнко І. О.** Народнорозмовні елементи в поезіях Василя Голобородька 221
35. **Шаповалова І. В.** Особенности употребления диалектизмов в структуре художественного текста (на материале произведения Б. Ахмадулиной „Нечаяние. *Дневник*”..... 228
- Відомості про авторів**..... 234

ТЕОРІЯ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ

К. Д. Глуховцева (Луганськ)

УДК 378.016 : 811.161.2'282.2(477.54/.62)

МЕТОДИ Й ПРИЙОМИ ВИВЧЕННЯ ДІАЛЕКТНОГО МОВЛЕННЯ

У сучасному мовознавстві терміни *метод*, *прийом*, *методика* не мають однозначного й чіткого трактування. Зокрема, М. Кочерган констатує, що термін *метод* „використовують у загальнонауковому, філософському значенні, у спеціально науковому, тобто такому, яке стосується окремої галузі науки і, врешті-решт, у значенні, яке збігається зі значенням терміна *методика*” [Кочерган 1999: 207]. Причину цього О. Селіванова вбачає в ототожненні пізнавального та процедурного компонентів лінгвометодології. Саме в диференціації методів на загальні та спеціальні виникає суперечність, „адже не можна розділити явища різного порядку та статусу, оскільки загальні методи є епістемологічною площиною дослідження, а спеціальні методи лежать в інструментальній площині аналізу об'єкта” [Селіванова 2010: 180].

Мету цієї статті вбачаємо в тому, щоб проаналізувати основні методи й прийоми вивчення діалектного мовлення. Вирішення завдань, зумовлених метою роботи, пов'язане з аналізом праць, у яких розглянуто методи діалектологічних досліджень.

Традиційно вважали, що основними методами дослідження діалектного матеріалу є описовий, або монографічний, і метод лінгвістичного картографування, або лінгвістичної географії, а методами збирання діалектного матеріалу – анкетний та експедиційний [Бевзенко 1980: 24]. При такому розгляді питання термін *метод* набуває то широкого (спосіб організації пізнавальної й дослідницької діяльності науковця з метою вивчення явищ і закономірностей певного об'єкта науки) [Селіванова 2006: 329], то вузького (система процедур аналізу об'єкта дослідження та / або перевірки отриманих результатів [Там само]) значень. Це призводить до поплутування термінів *метод*, *прийом* (*процедура*, *методика*) тощо. Ототожнення методу з прийомами (процедурами, операціями), на думку багатьох учених, збіднює поняття лінгвістичного методу, адже метод певним чином відмежований від таких важливих методологічних засобів, як принцип, підхід, що не включені в його структуру [Глуценко 2010: 33]. Метод у наш час розуміють як сукупність теоретичних настановних узагальнень у вигляді прийомів, зумовлених лінгвістичною теорією й загальною методологією [Степанов 1990: 298 – 299], сукупність дослідницьких прийомів, методик та операцій, використовуваних для досягнення дослідницьких завдань відповідно до певної лінгвістичної теорії й принципів (методології) пізнання [Алефіренко 2005: 395], як гетерогенний феномен, складну

логічну одиницю, що включає в себе онтологічний (ураховано такі засоби пізнання, як принцип і підхід), операційний (має низку прийомів і процедур) і теологічний компоненти [Глуценко 2010: 34 – 36], шлях, спосіб досягнення певних результатів у пізнанні й практиці, тобто спосіб організації теоретичного й практичного освоєння дійсності [Кочерган 1999: 207]. Це дозволяє науковцям у складі лінгвістичного методу виділяти два компоненти: 1) теоретичне обґрунтування цього підходу до аналізу мовних і мовленнєвих фактів; 2) зумовлена ним методика дослідження [Іванова 2010: 70]. Метод має визначатися на підставі основного етапу дослідження – осмислення аналізованого матеріалу. При визначенні методу, на жаль, не беруть до уваги етапи дослідження (по-перше, збір матеріалу, по-друге, його осмислення, по-третє, інтерпретація) [Зеленько 2010: 319]. Їх розглядають як прийоми чи процедури методу.

Аналіз лінгвістичних методів переконує, що кожен з них становить науковий принцип, який визначає мету й аспект (спрямування) аналізу предмета науки [Дорошенко 2006: 20]. Ареальна лінгвістика як мовознавча дисципліна, що досліджує з допомогою методу лінгвістичної географії поширення мовних явищ у просторовому розміщенні й міжмовній взаємодії, оперує, на думку В. Базилєва, двома підходами до ареальних досліджень мов світу. Перший пов'язаний з описом територіального поширення різних мовних особливостей у синхронії, другий – з інтерпретацією ізоглос [Базылев 2007: 72 – 73]. Коли ж ідеться про власне діалектологію, то дослідники відзначають ще й таке: діалектологія вивчає „історію формування мовно-територіальних утворень і окремих мовних явищ, співвідношення і взаємодію з іншими формами існування мови етносу – літературною, просторіччям, соціальними діалектами” [ЕУМ: 138].

Згідно з працями О. Селіванової, метод лінгвогеографії спрямований на: „1) ареальну характеристику особливостей мов і діалектів, що взаємодіють у певному регіоні; 2) установлення й опис закономірностей мовних контактів; 3) дослідження типологічних корелятивів мов, що взаємодіють у певному регіоні чи в межах мовних союзів; 4) побудову теорії мовних союзів; 5) визначення ролі субстратів в ареальних зв'язках; 6) аналіз мовної інтерференції й атракції в мовах, що територіально межують; 7) діахронічну характеристику діалектів прамов, опис процесів архаїзації та неологізації в контактних мовах” [Селіванова 2006: 325].

О. Селіванова виокремлює метод лінгвогеографії й визначає його як методику „визначення меж і регіону функціонування діалектів і мов й інтерпретації просторового поширення мовних явищ на підставі позначення їх на географічній карті” [Там само: 335]. Р. Аванесов, С. Бевзенко, Н. Пшеничнова обґрунтовували метод лінгвістичного картографування [Бевзенко 1980: 25; Пшеничнова 2008: 4], М. Кочерган

– лінгвістичної географії або ареальний [Кочерган 1999: 217]. С. Дорошенко називає методику картографування серед прийомів дослідження мовних одиниць. Він констатує, що термін *методика* уживаний у науковій літературі зазвичай у розумінні сукупності взаємозв'язаних способів доцільного проведення певної роботи. Методика картографування, як уважає автор, полягає в „нанесенні на географічну карту з допомогою умовних знаків діалектних фонетичних, словесних чи граматичних явищ” [Дорошенко 2006: 20].

А. Зеленько виділяє історичний метод як систему прийомів і методик аналізу, які застосовують при вивченні історичного розвитку окремої мови з метою виявлення внутрішніх і зовнішніх закономірностей [Зеленько 2010: 362]. Серед прийомів історичного методу він називає діалектографічний, під яким розуміє сукупність прийомів і методик збирання, обробки та інтерпретації діалектного матеріалу. Діалектографічний прийом, підкреслює вчений, охоплює прийоми й методику діалектографічних, лінгвогеографічних та ареальних досліджень. Однак чіткого розрізнення методів і прийомів дослідження й тут не знаходимо, оскільки А. Зеленько підкреслює, „якщо лінгвогеограф користується ареальним методом дослідження, то діалектолог – методами польового анкетування і філологічного аналізу тексту” [Там само, 364].

Серед методик збору матеріалу в діалектології виділяють: безпосереднє спостереження – це прослуховування й запис живого розмовного мовлення, утвореного в ході розмови. Для того, щоб звести до мінімуму певні незручності, які відчуває мовець у зв'язку з присутністю дослідника-лінгвіста, застосовують прийом „включеного спостереження”, при запровадженні якого дослідник перетворений в учасника мовленнєвої ситуації, процесу комунікації.

Відома також методика фіксування мовлення й паракінестичних засобів – міміки, жестів – „прихованою камерою” (записи без відома інформатора), хоча з погляду демократизації стосунків у суспільстві такі прийоми вчені пропагують менше.

Якісний збір матеріалу забезпечує також анкетування – один з найбільш поширених прийомів отримання масового матеріалу у вигляді відповідей на запитання спеціально складеної програми, інтерв'ювання – прийом збору потрібної інформації із застосуванням раніше спланованих питань, які можуть пропонуватися інформантам.

Аналіз документальних джерел – писемних, друкованих і рукописних, а також усних – у записах на магнітофонну плівку та ін. – це один з давніх прийомів отримання наукової інформації – соціологічної, філологічної, соціолінгвістичної, етнографічної.

Експеримент – прийом, що дозволяє інтенсифікувати збір потрібного матеріалу, адже дослідник свідомо варіює ті чи ті чинники, які впливають на вибір мовного варіанта. Зокрема, учений може

використати парадигматичне опитування при вивченні словозміни або словотворення, подати модифіковані або сконструйовані речення для перевірки їх граматичної правильності або граматичної інтерпретації, увести окремі контексти й запропонувати продовжити їх тощо.

Експедиційна методика збирання діалектного матеріалу полягає в тому, що у визначені заздалегідь населені пункти надсилають експедицію зі спеціально підготовлених людей, які на місці за порівняно короткий час можуть зібрати значні матеріали високої якості. Цей спосіб збирання матеріалу значно ефективніший від анкетного, оскільки забезпечує найбільш можливу точність діалектних свідчень [Бевзенко 1980: 24].

Ці методики збору інформації здавна використовувалися в діалектології. Зокрема, К. Михальчук у додатку до своєї найвідомішої праці [Михальчук 1987] подає відповіді інформаторів на 87 питань, за якими збирався матеріал у 54 населених пунктах України. Відомо, що матеріали до Атласу української мови були зібрані за питальником, що містив біля 500 найважливіших питань, у 2500 населених пунктах України та поза її межами. Питальник Й. Дзензелівського, за яким збирався матеріал до Лексичного атласу української мови, містив більше 4000 питань, за цим питальником планувалося обстежити біля 1500 н. п.

У діалектології усталилися й принципи добору інформантів при записі матеріалу: це має бути типовий носій говірки, тобто житель, який надовго не покидав свій населений пункт, корінний житель, а не приїжджий. Апробована також практика збирати матеріал від респондентів різних вікових категорій: жителів молодшого віку (до 30 – 35 років), середнього віку (до 50 років) і старшого віку (від 55 до 80 років).

„Чимало методів і методик сучасної лінгвістики є комплексними”, – підкреслює О. Селіванова. Вони комбінують процедури багатьох базових методів і методик маргінальних галузей [Селіванова 2010: 185].

Отже, у наш час методики, апробовані діалектологами (дехто з учених, уживаючи поняття *метод* у вузькому значенні, називає їх евристичними чи фактологічними методами, напр.: метод пасивного спостереження, або реєстраційний; експериментальний метод; інтроспективний метод, коли мовні факти дослідник не реєструє, а створює сам, використовуючи себе як носія мови; інструментальні методи; метод моделювання [Кибрик 2005: 52 – 53]), успішно застосовують у соціолінгвістиці, комунікативній лінгвістиці, психолінгвістиці, когнітології. Звичним стало, що дослідник при написанні дисертації використав свідчення експерименту, матеріал до якого збирав польовим способом. Це надає позиціям ученого достовірності, переконливості. Проте нерідко принципи збору фактажу, вироблені століттями, можуть ігноруватися.

Так, при вивченні концептів нерідко запроваджують анкетування студентів (тобто жителів одного міста й однієї вікової категорії) і на цій основі роблять висновок про особливості функціонування концепту в жителів України. Ми переконані, що при запровадженні анкетування в подібних випадках треба орієнтуватися на представників різних вікових груп, більш грамотно й толерантно описувати результати такого анкетування.

Відомі також випадки, коли опис процесу комунікації (напр., ситуації початку чи кінця комунікативного контакту) здійснено з використанням уривків з художніх кінофільмів, тоді як природніше було б у цьому випадку зафіксувати названі ситуації в процесі усного мовлення носіїв певної мови. Якщо ж для аналізу взято уривки художніх фільмів, то варто було б про це зазначити в авторефераті і кваліфікувати як аналіз художнього дискурсу, що й зроблено, зокрема, у роботі Зази Юлії Ярославівни [Заза 2010]. Вона вперше в українській комунікативній та прагматичній лінгвістиці використала відеоматеріал, виділений із сучасних українських, чеських й арабських фільмів, що зумовлено специфікою предмета дослідження, адже візуалізація дає змогу виділити екстралінгвістичні релевантні пресубпозиції вербального вираження ситуації початку комунікативного контакту, що не завжди можливо в процесі аналізу письмових текстів.

Іноді аналіз власне правового чи політичного дискурсів підмінюють розглядом телевізійних передач, під час яких транслюють судові процеси, виступи політичних діячів. Уважаємо, що не зайве було б у цьому випадку кваліфікувати таку роботу як аналіз дискурсу, створеного в штучних умовах. Якщо йдеться про судові процеси, то це, імовірно, художній дискурс, що відтворює судовий процес.

Нечітке розрізнення прийомів збирання й методів аналізу матеріалу призводить до їх поплутування, тому важливо, щоб в авторефераті, та й у самій роботі була вказівка і на матеріал дослідження, і на методи дослідження, як ми це й спостерігаємо в багатьох працях.

У наш час нерідко в діалектології поєднуються кілька прийомів збирання евристичного матеріалу, напр., за питальником і за допомогою зв'язних текстів. На таких засадах ґрунтується робота Делюсто Марини Сергіївни. Діалектні тексти компенсують неповноту свідчень описових та лінгвогеографічних праць, адже тексти, за визнанням учених, відтворюють не лише точну вимову звуків носіями говірки, подають інформацію про вживані словоформи, а й засвідчують особливості спонтанного мовлення діалектоносіїв, які не можна зафіксувати на письмі.

У наш час багатьох учених цікавлять питання динаміки мови й мовлення. Системний аналіз виявів динаміки й статичності в діалектних просторових конструкціях дослідила О. Костів [Костів 2003], динаміку середньонаддніпряньсько-поліського діалектного суміжжя у світлі ізофон

простежив В. Михайленко [Михайленко 2002], динаміку особових імен Центральної Донеччини (кінець XIX – початок XXI ст.) вивчила Т. Буга [Буга 2010], зміни в номінації родильного обряду в говірках Східного Поділля – Т. Тищенко. Привертають увагу вчених і зміни в лексиці літературної мови (див. праці Є. Карпіловської, О. Стишова та ін.), у фразеологічній системі східнослов'янських мов [Жуйкова 2007]. Проте не зовсім упорядкованою видається методика вивчення динамічних процесів у мові, яка потребує окремої методики збору й обробки матеріалу, зокрема в діалектології.

Аналіз наукових праць, предметом яких є вивчення змін елементів різних мовних рівнів, дає можливість установити, що треба розрізняти історико-генетичне вивчення диференційних рис говірки та поетапне зіставлення елементів системи різних часових зрізів. Ці останні дослідження зумовлені коректністю до часового виміру при аналізі новостворених говірок як вторинних щодо давнішого ареалу.

Зокрема, ми у своїх дослідженнях обрали зміни у фонологічній, морфологічній та лексичній системах говірок, з одного боку, упродовж століття, а з іншого, – за одне покоління мовців (за 50 років); реєстрацію й аналіз типів змін на кожному мовному рівні з метою з'ясування характеру й ступеня їх відкритості.

База свідчень про східнословобожанський мовний простір дозволила нам це зробити, оскільки в нашому розпорядженні були: записи із 221 говірки, виконані в кінці 90-х років XX ст. та на початку XXI століття. При цьому ми керувалися такими засадами:

1. Для забезпечення методичної чіткості при зіставленні інформації різних часових зрізів використано ті самі програми, за якими зібрано матеріал давніше; щоправда, у більшості випадків на окремі розрізнені факти, відбиті в давніших програмах, ми давали ряди однотипних форм, аби перевести окремий факт у ранг явища, напр., „Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови” (питання 290) передбачає виявлення закінчення давального відмінка множини іменників *гуси, люди, хлопці*. При повторному обстеженні регіону через 50 років ми збільшили кількість репрезентантів до 15 (*людям, хлопцям, дівчатам, малятам, зятям, гостям; коням, вівцям, курям, свиням, коровам, телятам, вутяттям, ягнятам, волам, баранам*), передбачили вияв закінчення в різних позиціях.

Отже, записування матеріалу було зорієнтоване на питальник, що служить структурною матрицею досліджуваних говірок.

2. Водночас від початку дослідження цих говірок ми були зорієнтовані на з'ясування текстової поведінки кожного з досліджуваних явищ. Тому нас цікавила не вирвана з функціонального простору мовна одиниця, а в системних зв'язках, що, звичайно ж, передбачало масове записування монологічних розлогих текстів, рідше – діалогів, які склали основу регіональної фонотеки та текстотеки. Це дало змогу динамічні

процеси в мові розглядати поряд з функціональними. Зокрема, було доведено, що функціональне навантаження форм наз. та знах. в. у діалектних текстах, записаних в українських східнослобожанських говірках, значно перевищує інші форми.

Маючи різночасові фіксації (із 48 н. пп. кінця XIX ст.: *Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Старобельский уезд / под ред. В. В. Иванова. – Харьков, 1898*; стаття О. Ветухова „Говор слободы Алексеевки Старобельского уезда Харьковской губернии”, надрукована в „Русском филологическом вестнике” у 1894 році; а також із 57 н. пп. з середини XX; *Атлас української мови, – Т. III. Слобожанщина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. – К., 2001*), попри деяку обмеженість давнішими питальниками, ми все ж таки мали велику за обсягом емпіричну базу діалектних свідчень, аби реалізувати головний задум: з'ясувати наявність чи відсутність динаміки у структурі говірки з проекцією на різні структурні рівні мови. Зауважимо, що подібні дослідження, зокрема в російській діалектології, мають образну назву „Следами русских диалектологов”.

На підставі різночасових фіксацій структури говірки с. Олексіївка було доведено, що з відзначених О. Ветуховим 35 явищ (різних за місцем у структурі говірки) досі без змін залишилися 15. Зазнали заступлення функціонально співвідносними явищами 5. Набули функціонального звуження у зв'язку з уживанням фонетичних варіантів слів – 14. Характеризується функціональним розширенням – одне (утрата протези – *озьму*).

Серед типів змін аналізованих явищ найбільш поширені такі:

– поява нових функціонально ідентичних, але формально відмінних явищ (*б·і'да – бе'да – б·е'да*; *глушко – глу'хач, глу'хенд'а, глу'хиз* ‘глушко’; *лутка – одв'ірок*, ‘лутка’);

– зникнення мовних одиниць, які функціонували 100 чи 50 років тому (*чтир'і* ‘чотири’; *несет', пасет'*; *хо'мутик* ‘наперсток у косі’);

– функціональне звуження одного й розширення іншого явища (рідше функціонує форма *ку'жух*, частіше *ко'жух*; рідше – *дві вербі*, частіше – *дві верби*; рідше – *плец* ‘садиба’, частіше – *у'саїба*).

Ці типи змін умовно можна поділити на формальні, пов'язані із зміною формальної структури слова, та функціональні, зумовлені особливостями вживання тих чи тих мовних засобів. Кожен з цих типів змін переважно виступає в комплексі з іншими, однак кількісно переважають зміни функціонального плану.

Отже, попри відсутність єдиного погляду на методи і прийоми вивчення діалектного мовлення, дослідники, комбінуючи різноманітні методики запису та методи аналізу матеріалу, дбають про виваженість, надійність і багатство фактичного матеріалу, що є запорукою об'єктивності наукових висновків.

Література

ЕУМ – Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. Русанівський, О. Тараненко, М. Зяблюк та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.; **Алефиренко 2005** – Алефиренко Н. Ф. Современные проблемы науки о языке : учеб. пособие. / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Флинта, Наука, 2005. – 416 с.; **Базылев 2007** – Базылев В. Н. Общее языкознание : учеб. пособие / В. Н. Базылев. – М. : Гардарики, 2007. – 285 с.; **Бевзенко 1980** – Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища шк., 1980. – 241 с.; **Глущенко 2010** – Глущенко В. А. Лінгвістичний метод як гетерогенний феномен / В. А. Глущенко // *Методи лінгвістичних досліджень : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Слов'янськ : СДПУ, 2010. – С. 33 – 37;* **Делюсто 2010** – Делюсто М. С. Граматика говірки у світлі тексту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / М. С. Делюсто. – К., 2010. – 20 с.; **Дорошенко 2006** – Дорошенко С. І. Загальне мовознавство : навч. посіб. / С. І. Дорошенко. – К. : Центр навч. л-ри, 2006. – 288 с.; **Жуйкова 2007** – Жуйкова М. Динамічні процеси у фразеології східнослов'янських мов / М. В. Жуйкова. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 416 с.; **Заза 2010** – Заза Ю. Я. Регістрові характеристики ситуації початку комунікативного контакту (на матеріалі української, чеської й арабської мов) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 „Загальне мовознавство” / Ю. Я. Заза. – Донецьк, 2010 – 19 с.; **Зеленько 2010** – Зеленько А. С. Загальне мовознавство : навч. посіб. / А. С. Зеленько. – К. : Знання, 2010. – 380 с.; **Іванова 2010** – Іванова Л. П. Метод и смежные явления. / Л. П. Иванова // *Методи лінгвістичних досліджень : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Слов'янськ : СДПУ, 2010. – С. 69 – 72;* **Кибрик 2005** – Кибрик А. Е. Константы и переменные языки / А. Е. Кибрик. – СПб. : Алетея, 2005. – 720 с.; **Костів 2003** – Костів О. М. Динаміка і статика в діалектних лінгвістичних дослідженнях (на матеріалі II тому АУМ): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. М. Костів. – Л., 2003. – 20 с.; **Кочерган 1999** – Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підручник / М. П. Кочерган. – К. : Видав. центр „Академія”, 1999. – 288 с.; **Михайленко 2002** – Михайленко В. М. Динаміка середньонаддніпрянсько-поліського діалектного суміжжя у світлі ізофон : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / В. М. Михайленко. – К., 2002. – 20 с.; **Михальчук 1872** – Михальчук К. П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины / К. П. Михальчук // *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край : материалы и исслед., собранные П. П. Чубинским. – СПб., 1872. – Т. 7. – С. 466 – 482;* **Пшеничнова 2008** – Пшеничнова Н. Н. Лингвистическая география (по материалам русских говоров) /

Н. Н. Пшеничнова. – М. : Издат. центр „Азбуковник”, 2008. – 220 с.;
Селіванова 2006 – Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.;
Селіванова 2010 – Селіванова О. О. Проблеми класифікації методів лінгвістики / О. О. Селіванова // *Методи лінгвістичних досліджень : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* – Слов’янськ : СДПУ, 2010. – С. 180 – 186; **Степанов 1990** – Степанов Ю. С. *Метод* / Ю. С. Степанов // *Лингвистический энциклопедический словарь.* – М. : Сов. энцикл., 1990. – С. 298 – 299.

Глуховцева К. Д. Методи й прийоми вивчення діалектного мовлення

У статті проаналізовано праці вчених, у яких розглянуто питання методів і прийомів дослідження діалектного мовлення, висловлена думка про комплексність багатьох методів і методик лінгвістичних досліджень.

Ключові слова: лінгвістичний метод дослідження, прийом (методика, процедура), ареальна лінгвістика, діалектологія.

Глуховцева Е. Д. Методы и приемы изучения диалектной речи

В статье проанализированы работы учёных, в которых рассмотрены вопросы методов и приёмов исследования диалектной речи, высказано мнение о комплексности многих методов и методик лингвистических исследований.

Ключевые слова: лингвистический метод исследования, приём (методика, процедура), ареальная лингвистика, диалектология.

Glukhovtseva K. D. Methods and receptions of study of dialectal speech

The works of scientists who have examined the question of methods and techniques of research of dialect speech, expressed the complexity of many methods and techniques of linguistic research are analysed in the article.

Key words: linguistic method of research, method (technique, procedure), areal linguistics, dialectology.

О. С. Іщенко (Київ)

УДК 81'342.415

**ПОГЛЯДИ В. М. БРАХНОВА
НА СХІДНОПОЛІСЬКІ ДИФТОНГИ
(у контексті сучасних фонетичних досліджень)**

Володимир Миколайович Брахнов – відомий мовознавець середини ХХ століття, уродженець Слобожанського краю (Південно-Західна Курщина), один із нечисленних представників української

експериментальної фонетики. Об'єктом його професійної уваги було літературне й діалектне мовлення.

До історії української фонетики В. Брахнов потрапив передусім як науковець, який уперше дослідив східнополіські дифтонги, застосовуючи експериментальний метод [Брахнов 1963]. Цікаво, що й на Слобожанщині подекуди можна почути ці унікальні для української мови голосні звуки¹.

Перед тим, як викласти основні положення досліджень В. Брахнова в цьому напрямку та дати їм оцінку з погляду досягнень сучасної експериментальної фонетики, варто схарактеризувати предмет дослідження, до якого звертався не лише вчений, але й чимало інших дослідників², і не тільки українських³. Дифтонги в діалектах Полісся – це складні голосні звуки (двозвуки), що являють собою злиття двох акустично різних компонентів унаслідок неоднорідної артикуляції і реалізуються в наголошеній позиції на місці етимологічних фонем. Так, етимологічні /e/, /ě/ замінилися дифтонгами переднього ряду [ie] (піеч, діед, ліес, сіено, папіер тощо), прафонема /o/ – дифтонгом заднього ряду [uo] (куонь, вуол, куот, пуозно тощо).

Сам В. Брахнов дифтонги тлумачив так: „З фонетичного боку це поєднання в межах витримки двох різних за своїм тембром чи формантним складом звукових частин, при цьому перехід від однієї частини до іншої відбувається у пливкій формі; з фонологічного боку обидві частини цього дифтонга виконують роль лише однієї фонемі” [Брахнов 1963: 45-46].

Незважаючи на те, що дифтонги як фонетичні одиниці нині більше асоційовані з мовами монгольськими, уральськими, західноєвропейськими, притаманні вони подекуди й слов'янським, де функціонують переважно як давні фонетичні збереження.

Метою більшості досліджень, присвячених поліським дифтонгам, було встановлення специфічних умов виникнення та еволюції в системі вокалізму північних говорів української мови, виявлення джерел варіативності та, власне, варіантів й інваріантів двозвуків, аналіз основних артикуляційних і акустичних параметрів. У загальному ж мовознавстві найбільша дискусія навколо теорії дифтонгів завжди стосувалася їхнього статусу: фонема (дифтонгема) чи комбінація двох фонем (біфонема).

---

¹ Докладніше про дифтонгічні голосні в східноукраїнському діалектному ареалі див., напр., праці Л. Комісарової [Комісарова 1965], С. Дьяченко [Дьяченко 2011].

² Проблему поліських дифтонгів розглядали такі дослідники, як С. Бевзенко, О. Біла, В. Ганцов, І. Галюн, Ф. Жилко, А. Залеський, І. Зілінський, Ю. Карський, В. Курашкевич, О. Курило, К. Михальчук, В. Мойсієнко, Т. Назарова, О. Потебня, Ю. Шевельов, Г. Шило та інші.

Проблема визначення моно- чи поліфонемного статусу складних звуків тісно пов'язана з більш загальною проблемою членування потоку мовлення на мінімальні одиниці. Сегментація мовлення, що зумовлює фонологічну інтерпретацію складного звука, перебуває в прямій залежності з фонологічною системою кожної конкретної мови. Тож ширше їх вивчення дало підстави твердити, що в різних мовах дифтонги мають неоднакову природу, причому, згідно з визначенням В. Брахнова (див. вище), поліські дифтонги є окремим типом голосних фонем. „Відносно деяких дифтонгів немає жодного монофтонга, якого можна було співвіднести хоча б з одним із дифтонгічних компонентів” [Брахнов 1963, 44] і „морфологічно ні при яких умовах вони не розкладаються на дві фонemi” [Брахнов 1963: 54].

Учений зробив спробу об'єктивного опису дифтонгів. Їхню фізичну природу дослідник вивчав експериментально на матеріалі мовлення діалектоносія (жінки) с. Карпилівки Козелецького району, що на Чернігівщині. Розвідку було здійснено в студії лабораторії експериментальної фонетики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні. Разом із записом мовлення було проведено й кінозйомку губної артикуляції. Фонетист аналізував тривалість, інтенсивність і частоту основного тону двозвуків.

Так, фіксуючи дифтонги у вигляді акустичної хвилі, В. Брахнов спостеріг їхню форму відмінну від інших голосних звуків. Зокрема, аналізуючи осцилограми, виявив, що основна фаза звука (витримка) складається з двох компонентів (частин). Аргументом такої сегментації є суттєво різна форма коливань періодів та їхня амплітуда. Результатом вивчення тривалості дифтонгів став факт значної часокількісної нерівноважності компонентів двозвуків: перша частина триваліша за другу. Водночас експерименти засвідчили, що загальна тривалість дифтонгів не відрізняється від тривалості монофтонгів [Брахнов 1963: 48-50].

Аналіз інтенсивності (амплітуди коливань) показав, що якнайбільше скупчення акустичної енергії в цих звуках припадає на кінець їхньої першої частини, або на відрізок, який можна вважати перехідним між першою й другою частинами двозвуків. Тобто сегментація дифтонгів на дві частини відбувається не за силою коливань, а за їх способом, характером. В. Брахнов робить висновок, що поліські дифтонги – спадного типу, однак зауважує, що факт локалізації максимуму інтенсивності близько біля другої частини теоретично уможливорює перенесення його у цю (другу) частину двозвуків (висхідний тип) [Брахнов 1963: 51–52].

До результатів із дослідження частоти основного тону вчений підходить обережно, вважаючи, що провідну роль тут відіграє інтонація інформатора.

Здобутки В. Брахнова близькі до результатів сучасних експериментально-фонетичних досліджень поліських дифтонгів [Іщенко 2010], при тому що різниця в можливостях інструментального аналізу – разюча.

Варто сказати, що нині в експериментальному вивченні голосних і приголосних найціннішим прийомом є спектрографія, за допомогою якої звук можна „просканувати”, тобто простежити ті явища, які на фізичному рівні відрізняють одну фонему від іншої. На прикладі дифтонгів спектрографічний аналіз здатний дати чітку картину щодо їхніх двох частин, співвіднести з іншими звуками, тобто виявити фонетичне підґрунтя, на основі якого реалізуються двозвуки.

Утім В. Брахнов не послуговувався зазначеним прийомом, та все ж його досягнення від цього не зменшуються, оскільки основну місію дослідження науковця сьогодні сприймаємо як першу об’єктивну (технічну) фіксацію дифтонгів. До того ж, застосовуючи осцилографію, вдалося простежити співвідношення частин дифтонгів, зробивши висновок про їхню нерівноважність (перша частина фонетично переважає другу) та провести проєкцію на фонематичну їх природу.

Література

Брахнов 1963 – Брахнов В. М. До акустичної характеристики північноукраїнських дифтонгів / В. М. Брахнов // Питання експериментальної фонетики. – К., 1963. – С. 41 – 63; **Дьяченко 2011** – Дьяченко С. В. Система ударных гласных в русских говорах запада Воронежской области / С. В. Дьяченко // Современная славистика и научное наследие С. Б. Бернштейна : тезисы докладов междунар. научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения д. ф. н., проф. С. Б. Бернштейна. – М., 2011. – С. 64 – 68; **Іщенко 2010** – Іщенко О. С. Дифтонги в північноукраїнських діалектах (за даними інтонографування) / О. С. Іщенко // Волинь-Житомирщина : історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 2010. – Вип. 22. – Т. 2. – С. 89 – 100. – Режим доступу: <http://phonetica.files.wordpress.com/2010/11/09.pdf>; **Комісарова 1965** – Комісарова Л. П. До питання про рефлексі давніх *o*, *e* в говорах української мови (За матеріалами сіл Єндовища та Воскресенівки, Семилуцького району, Воронежської області) / Л. П. Комісарова // Праці XI Республіканської діалектологічної наради. – К., 1965. – С. 177 – 179.

Іщенко О. С. Погляди В. М. Брахнова на східнополіські дифтонги (у контексті сучасних фонетичних досліджень)

Автор описує здобутки вихідця зі Слобожанщини В. М. Брахнова у вивченні східнополіських дифтонгів. Виявляє, що, попри недосконалість інструментальних засобів фонетичного аналізу, результати його досліджень актуальні.

Ключові слова: східнополіські діалекти, дифтонги, В.М. Брахнов, експериментальна фонетика.

Ищенко А. С. Взгляды В. М. Брахнова на восточнополесские дифтонги (в контексте современных фонетических исследований)

Автор описывает достижения слобожанца В.М. Брахнова в изучении восточнополесских дифтонгов. Обнаруживает, что при всем несовершенстве инструментальных средств фонетического анализа результаты его исследований актуальны.

Ключевые слова: восточнополесские диалекты, дифтонги, В.М. Брахнов, экспериментальная фонетика.

Ishchenko O. S. V. M. Brahnov's notions about eastern polesian diphthongs in view of current phonetics researches

The author describes the contribution by V.M. Brahnov born in Sloboda Ukraine to exploring of Eastern Polesian diphthongs. Brahnov's research results are actual in spite of primitiveness of tools for speech analysis.

Key words: Eastern Polesian dialects, diphthongs, V. M. Brahnov, experimental phonetics.

Т. Ф. Новикова (Белгород)

УДК 168.552.811

**СОВРЕМЕННЫЕ РЕГИОЛЕКТЫ:
ПРОБЛЕМЫ СТАТУСА И ОПИСАНИЯ**

Любой современный национальный язык представляет собой сложное целое; в первую очередь указывают на две его формы: а) литературный язык с его многочисленными ответвлениями, письменной и устной формами и б) диалектный язык в его территориальном варьировании. „Между ними разнообразные формы народно-разговорного языка, просторечия, а также „полудиалектов”, иначе – речи широких масс городов, находящихся в диалектном окружении...” [Филин 1966: 32].

Еще несколько лет назад лингвисты довольствовались противопоставлением литературного языка диалекту. В наши дни в цепочке языковых состояний как особое звено, существенное для современных социолингвистических исследований, все чаще выделяются такие понятия, как „региональные говоры”, „региональный язык”, обозначающие группу переходных и не вполне устойчивых языковых состояний. Можно констатировать, что мы присутствуем сейчас при трансформации былых диалектов в местную региональную речь, которая представляет собой наддиалектное образование и остается одной из репрезентативных характеристик региона.

Перерождение диалектов в региолекты является одной из существенных особенностей современного языкового развития. В принципе, диалект уже в конце XX в. рассматривался „как субстрат региональной речи/региональных говоров/языков...” [Бородина 1982: 34]. Однако насколько привычны и определённые термины „диалект”, „полудиалект”, „социолект”, настолько неопределёнными терминологические сочетания „региональный язык”, „язык региона”, да и сам термин „региолект”. Для обозначения языка региона возможно, помимо названных, также терминологическое сочетание „территориальное койне”, хотя в целом все названные термины вряд ли можно рассматривать как рядоположенные или синонимичные. Как отмечает Е. Н. Степанов, „российские лингвисты предпочитают давно известному в лингвистике термину „койне” новый термин „региолект” [Степанов 2010: 13]; сам автор употребляет эти термины как синонимичные, взаимозаменяемые понятия, например, в тезисе: „Русская речь представителей диаспоры, не утрачивая общерусской концептуальной базы, нередко приобретает фонетические, лексические, грамматические и другие особенности <...>, формируя территориальные койне (региолекты)” [Степанов 2010: 13]. Дублирование терминов, нечеткость определяемых ими понятий свидетельствует о наличии проблем в описании региональных вариантов национального языка, в частности, очевидна проблема формирования понятийно-терминологического аппарата для описания языка региона.

Цель статьи заключается в постановке проблем, обозначившихся в связи трансформацией диалектов в региолекты, представлении лингворегионализмов как единиц описания региолектов и более общих (по сравнению с диалектизмами) понятий, нуждающихся в дифференциации и лексикографировании.

Поскольку литературный язык противопоставлялся диалектному в течение длительного времени, а соотношение „литературный язык – региональный язык” возникло совсем недавно, вполне естественно, что явление, обозначаемое как „региональный язык” (региолект), изучено значительно меньше, чем диалектный, что не удивительно, поскольку это „наиболее поздняя языковая формация” [Бородина 1982: 34]. Мы склонны использовать для обозначения этой языковой формации наиболее распространенный термин – региолект.

Очевидно, вначале следует определиться, что же подразумевается в социолингвистике под термином „региолект”? Региолект – особая форма устной речи, в которой уже „утрачены многие архаические черты диалекта и развились новые черты и особенности; это норма, с одной стороны, не достигшая статуса литературного языка, а с другой стороны, в силу наличия множества ареально варьируемых черт, не совпадающая с городским просторечием” [Герд 1995: 13]. Наличие этой формы дает основания утверждать: „выделение региолекта постулирует факт наличия

особого языкового состояния, которое оказывается едва ли не основной формой устно-речевого общения больших групп этноса на определенной территории” [Там же].

По мнению Н. Сергиевой, определение „региональная” в терминологии „региональная речь” выделяет лишь один признак – наиболее показательный, но явно недостаточный. „Если мы скажем, что региональной является речь, отличающаяся какими-то особенностями в зависимости от территории своего распространения, то при дальнейшей характеристике географические координаты окажутся ненужными. Региональное своеобразие речи зависит не от естественных границ регионов, а от причин собственно лингвистического и экстралингвистического характера, прежде всего от контактов с другими языками и от взаимодействия с окружающими говорами” [Сергиева 1994: 11].

Другой, более важный, признак обнаруживается в отношении региональной речи к территориальным диалектам. В соответствии с этим признаком русскую региональную речь и ее разновидности следовало бы рассматривать как совокупность местных говоров, образующих противопоставленные диалекты: севернорусские и южнорусские. Это решение соответствует традициям диалектологических исследований, но его нельзя признать удовлетворительным. И дело здесь не только в том, что границы местных говоров оказываются размытыми. При таком подходе не учитывается важнейшее свойство языка – его „живая жизнь”, динамически изменяющаяся во времени и в пространстве в зависимости от развития общества, развития материальной и духовной культуры народа. В настоящее время наиболее существенным признаком региональной речи является социальный фактор, именно им определяются типологические свойства и всё разнообразие дифференциальных особенностей языка региона.

Язык региона – понятие неоднородное и достаточно трудно поддающееся систематизации. Одни элементы языка региона изучены и описаны лучше (литературный язык, диалекты, жаргоны), другие – гораздо в меньшей степени (социолекты, просторечие); к числу недостаточно изученных следует отнести вопрос взаимовлияния и интерференции языков [См. подробнее об этом: Новикова 2010].

Актуальной является проблема не только установления статуса, содержания и структуры языкового образования, подразумеваемого понятием „региолект”, но и квалификации лингворегионализмов как единиц описания региолектов, их систематизации и лексикографической презентации.

Необходимость лексикографирования регионального языкового материала находит подтверждение в работах современных социолингвистов: „Для русской лексикографии крайне актуально создание социолингвистически ориентированного словаря с фиксацией

районов бытования регионализмов, как общеупотребительных <...>, так и социолектно ограниченных...” [Беликов 2004: 182]. Обозначенная проблема распадается как минимум на две подпроблемы: возможность включения регионализмов в нормативные словари и создание специальных словарей региона.

Региональные словоупотребления иногда проникали в словари, но ограниченно и только с пометой *обл.*, которая их выводила за пределы литературной нормы. В единичных случаях словари, отмечая региональность лексемы, связывали ее с реалией, например, в словаре Ушакова дано: *хата* – ‘крестьянский дом, бревенчатый или мазанка, в украинской или южнорусской деревне’; ‘между тем житель Ростова или Белгорода назовет хатой и подмосковное, и архангельское сельское жилище...’, считает В. И. Беликов, утверждая далее, что многие такого рода языковые единицы оказываются ‘единственно используемым в повседневной практике способом обозначения определенного понятия для тех лиц, которых никак нельзя исключить из числа носителей литературного языка, например, вузовских русистов’ [Беликов 2004: 181].

Источником регионально-нормативной лексики являются не только диалекты: часто происходит параллельная номинация новых понятий, сравним, например, разные названия в регионах одной и той же ягоды: *садовая земляника – клубника – полуника – виктория*, уникальное название выдвигаемого ящика письменного стола или буфета *шувлядка*, имеющего распространение в западных регионах, где оно поддерживается польским и украинским языком и др. факты. В. Беликовым приводится пример неоправданного, на его взгляд, исключения из литературной нормы слова *чугунка*: в МАС ему дана помета *прост., устар.*, т.е. ‘устаревание слова в ‘лексикографических центрах’ автоматически перевело его и в других регионах в разряд просторечных’, но, как считает автор, в русском языке Белоруссии этому словоупотреблению устареть ‘практически невозможно, поскольку оно поддерживается белорусским *чугунка* в том же значении’ [Беликов 2004: 181].

Идеи создания словарей, позволяющих практически доказать региональную (локальную) вариативность литературного языка, уже начали обсуждаться в современной лингвистике. Т. Ерофеева, занимающаяся в настоящее время составлением глоссария пермских локализмов, называет в качестве актуальной для словаря лексику трёх сфер: диалектные элементы, характерные для местной речи; городские по происхождению элементы – урбанизмы; единицы, которые квалифицируются словарями современного языка как просторечные или устаревшие литературные, но имеют подчеркнута широкое использование в речи жителей данного региона, в отличие от других областей [Ерофеева 2010: 107]. Безусловно, подобная региональная лексика достаточно четко структурно организована, т.к. в ее составе могут быть и слова литературного языка, и жаргонизмы, диалектные

формы, и антропонимы, и топонимы [Новикова 2010: 6 – 7]. Наряду с термином „диалектизм” в специальных исследованиях также используются понятия „локализм”, „провинциализм” („провинционализм”), „регионализм”, но все эти термины еще не устоялись, не получили широкого распространения. Например, Т. Ерофеева определяет локализмы как „лексико-семантические варианты, не принадлежащие кодифицированным единицам русского литературного языка, однако употребляемые в локально окрашенной речи” [Ерофеева 2010: 106].

По сравнению с активно употребляемыми терминами (безэквивалентная лексика, диалектизмы, этнографизмы и др.) термин „регионализм” пока не получил „прописки” в лингвистическом дискурсе. Определение регионализма не обнаружено нами в большинстве активно используемых специальных и толковых словарей. (Более распространено функционирование термина регионализм как термина общественно-политического: „Регионализм – рассмотрение и решение различных проблем с точки зрения потребностей того или иного региона” [НСИСВ: 686]). Можно предположить, что данный термин возник как современный эквивалент ушедшего в пассив термина *провинциализм*. Констатируем, что такое явление, как регионализмы, т.е. специфические, только в данном регионе понятные и употребляемые слова и выражения, наименьшей степени изучено, если не сказать больше – не изучено. Например, мы склонны считать, что регионализмом может быть не только диалектное, но и широкоупотребительное в современной речи слово или выражение. Примером присутствия „региональных коннотаций” может служить регионализм *крейда* (от нем. *Kreide* через укр. *крейда* – мел) – местное (белгородское) название городской окраины, где обычно располагались строительные предприятия, в т.ч. по переработке мела; в настоящее время функционирует как микротопоним, локализм – микрорайон *Крейда*, дача на *Крейде* [Новикова 2008: 106].

К несомненным регионализмам могут быть отнесены все топонимы и микротопонимы, в особенности – в составе устойчивых выражений, что можно проиллюстрировать понятными каждому жителю Белгорода фраземами: *жить на Горе* (не в центре: *Харьковская гора* – название „спального” микрорайона), *скоро в Ячнево* (о близкой смерти: *Ячнево* – место расположения кладбища), *пора на Новую* (в связи со странностями поведения кого-либо: на ул. *Новой* в г. Белгороде находится областная психиатрическая больница) и др. [Новикова 2008: 106].

Более подробно мы хотели бы сосредоточиться на рассмотрении украинизмов как языковых единиц с региональным культурным компонентом, подлежащих включению в словарь регионализмов Белгородской области. Специфика фонетического и грамматического строя, лексических особенностей белгородских говоров в первую очередь связана с географическим положением края, соседствующего с

Украиной. К сожалению, вопросы т.н. „контактной лингвистики”, лингвистики языковых контактов, сосуществования и взаимовлияния языков недостаточно изучены, редко становятся предметом исследования. А ведь именно этническое и языковое сосуществование определяет специфику приграничных регионов, к которым относится и Белгородчина. Наличие „особого языка” в Белгородской области бросается в глаза даже неспециалистам в области языка, но объектом рассмотрения специалистов становится довольно редко. Заметных работ по русско-украинскому двуязычию в Центральном Черноземье в последнее время почти не появлялось. Кстати, исследование особенностей функционирования русского языка в различных регионах Украины ведется гораздо более активно: сошлемся на работы Е. Степанова по „одесскому языку”, А. Рудякова по „крымскому русскому” и др. [См.: Озерова 2002; Рудяков 2010; Стебунова 2004; Степанов 2010].

Украинизмы как явление ареальной лексики, связанное с границей русских говоров, без сомнения, заслуживает внимания филологов. В речи не только сельских жителей старшего возраста, но и в речи современных молодых горожан встречаются такие языковые единицы, как *балакать*, *шукать*, *ховать*, *гарбуз*, *бехихи*, *шкода* и др. Без перевода понятны любому жителю Белгородчины слова *буряк*, *кавун*, *рушник*, *криница*, *крыхта*, *растрынькати*, *панькаться*, *позычити* и др.

Характеризуя особенности функционирования украинизмов в речи представителей Белгородчины, следует указать на их особый статус именно в данном региолекте. В традиционной лингвистике украинизмы в русском литературном языке принято рассматривать как заимствованные слова – или как диалектизмы, если речь идет о южных говорах. На наш взгляд, безоговорочно с этим утверждением согласиться нельзя. Украинизмы, функционируемые в современной русской речи жителей региона, можно разделить как минимум на две группы:

1) украинизмы, не имеющие эквивалентов в русском языке, т.е. номинации предметов, обычаев, общественных явлений, у которых есть обозначение в украинском языке, а в русском языке выражение является лакуной, для чего и используются слова, заимствованные из языка-оригинала, в данном случае – украинского; это воинские звания, связанные с историей (*гетман*, *козак*, *кошевой*); названия украинских блюд, напитков (*горилка*, *кулеш*, *галушки*); названия одежды, обуви, причесок (*оселедец*, *вышиванка*, *свитка*, *плахта*) и др. [См.: Озерова 2002: 3 – 4].

2) украинизмы, которые естественны в современной речи белгородцев и не расцениваются ими как заимствования: *гарбуз* (тыква), *кавун* (арбуз), *криница* (родник), *шлях* (дорога), *жменя* (горсть), *трошки* (немного), *будяки* (сорняки), *затишек* (уют), *ледачий* (никудашний), *фортка* (калитка) и др.

Именно вторую группу украинизмов мы склонны рассматривать как областные слова, регионализмы, т.е. „языковые факты с регионально актуальным и с позиций регионального культурного фона объяснимым компонентом значения” [Новикова 2008: 262]. Например, украинизмом, который, безусловно, может быть отнесен к лингворегионализмам (поскольку употребляется в речи белгородцев абсолютно всех возрастов), мы считаем лексику *шкодить* (баловаться, наносить вред) – от укр. *шкодити* – ‘вредить’ [НУРС: 624]. Широко используются и производные данного слова: *шкода*, *шкодливый* – в значении ‘балованный’, ‘способный на проделки’. Также весьма распространенным в речи местной молодежи является определение *невдалый*. Именно так молодые белгородцы назовут неумелого, неделового человека. Прилагательное *невдалый* позаимствовано из украинского языка, где оно как раз обозначает ‘неудачный, неуспешный’ [НУРС: 347], но, тем не менее, ни один из 24 опрошенных нами студентов-белгородцев не „опознал” в нем украинского заимствования, наоборот, все считали слово русским или же парировали: „все так говорят”.

Во многих населенных пунктах Белгородской области можно констатировать наличие такого языкового явления, как суржик. Суржик возник в результате интерференции двух близких, но неодинаковых языковых систем на фонетическом, морфологическом, лексическом, синтаксическом уровнях. Очевидно, языковые единицы этого уровня можно обозначить, как „суржикизмы”. К этому явлению лингвисты относятся по-разному. А. Стебунова высказывает резко отрицательное отношение к суржику, по ее мнению, „господствующему” ныне в Восточной Украине. Суржик, пишет она, „не какое-либо уникальное явление (как, например, американский английский), потому что никакого нового качества суржик не содержит, никакого синтеза языков и культур в нем не наблюдается. Суржик – это не взаимообогащение, а взаимообкрадывание, взаимозасорение языков” [Стебунова 2004: 549]. Думается, не стоит столь сурово оценивать это живое языковое явление; наоборот, как нам кажется, эта зона национального языка также нуждается в исследовании и описании. Определенную часть „суржикизмов” и просторечной лексики мы склонны рассматривать в качестве лингворегионализмов, в частности, такие глаголы, как *базикать*, *позычить*, *словить*, *подрахубить*, *улаштовать* и др.

В целом можно заключить: лингворегионализмы, наряду с литературными и просторечными элементами, формируют на территории Белгородской области особый региолект, который является наддиалектным единством и нуждается в анализе.

Перспективы исследования проблемы связываются нами с дальнейшим осмыслением явлений „региональный язык”, „региолект”, разработкой критериев разграничения собственно диалектной и просторечной лексики, сельской и городской форм региолекта, сбором и

систематизацией репрезентативного языкового материала с целью создания „Словаря лингворегионализмов Белгородской области”.

Литература

Беликов 2004 – Беликов В.И. Задачи социальной лексикографии / В. И. Беликов // Русский язык: исторические судьбы и современность : II Междунар. конгр. исследователей рус. яз. : тр. и материалы / сост. М. Л. Ремнёва, О. В. Дедова, А. А. Поликарпов. – М.: Изд-во МГУ, 2004. – С. 181 – 182; **Бородина 1982** – Бородина М. А. Диалекты или региональные языки? (К проблеме языковой ситуации в современной Франции) / М. А. Бородина // Вопр. языкознания. – 1982. – № 5. – С. 29 – 38; **Герд 1995** – Герд А. С. Введение в этнолингвистику : учеб. пособие / А. С. Герд. – СПб. : Изд-во С-петерб. ун-та, 1995 – 92 с.; **Ерофеева 2010** – Ерофеева Т. И. Словари городской диалектологии как лексикографической интерпретации языковой реальности / Т. И. Ерофеева // Новые версии лексикографической интерпретации языковой реальности : материалы Всерос. науч. конф. „Язык. Система. Личность: Современная языковая ситуация и ее лексикографическое представление”. – Екатеринбург, 2010. – С. 105 – 108; **Новикова 2008** – Новикова Т. Ф. Регионализмы как единицы языка с национально-культурным компонентом значения / Т. Ф. Новикова // Фразеология и когнитивистика : материалы I Междунар. науч. конф. в 2 т. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2008. – Т. 2. – С. 256 – 262; **Новикова 2010** – Новикова Т. Ф. Лингворегионоведение : программа и програм.-метод. материалы / Т. Ф. Новикова. – Белгород, 2010. – 76 с.; **НСИСВ** – Новейший словарь иностранных слов и выражений. – М. : Современ. литератор, 2003. – 350 с.; **НУРС** – Новый українсько-російський і російсько-український словник. – Х. : ЧП „Див”, 2007. – 576 с.; **Озерова 2002** – Озерова Н. Г. Украинизмы в русской газетной речи на рубеже тысячелетий / Н. Г. Озерова // Рус. яз. и лит. в учеб. заведениях. – 2002. – № 5. – С. 2 – 4; **Рудяков 2010** – Рудяков А. Н. Георусистика и украинский национальный вариант русского языка / А. Н. Рудяков // Русский язык: исторические судьбы и современность : IV Междунар. конгр. исследователей рус. яз. : тр. и материалы. – М. : Изд-во МГУ, 2010. – С. 672; **Сергиева 1994** – Сергиева Н. С. Русский язык в региональном аспекте и проблемы его изучения / Н. С. Сергиева // Духовная культура : проблемы и тенденции развития : тез. докл. Всерос. науч. конф. „Лингвистическое изучение материальной духовной культуры”. – Сыктывкар, 1994. – С. 10 – 12; **Стебунова 2004** – Стебунова А. Н. Языковая ситуация востока Украины: день сегодняшний и будущий / А. Н. Стебунова // Русский язык: исторические судьбы и современность: II Междунар. конгр. исследователей рус. яз. : тр. и материалы. – М. : Изд-во МГУ, 2004. – С. 549; **Степанов 2011** – Степанов Е. Н. Национальные варианты русского языка или русские территориальные койне? /

Е. Н. Степанов // Мова : наук.-теорет. часопис з мовознавства. – Одесса, 2011. – № 16. – С. 9 – 15; **Филин 1966** – Филин Ф. П. К проблеме социальной обусловленности языка / Ф. П. Филин // Вопр. языкознания. – 1966. – № 4. – С. 32 – 44.

Новикова Т. Ф. Сучасні регіолекти: проблеми статусу та опису

У статті поставлено проблеми, що виникли у зв'язку з трансформацією діалектів у регіолекти, представлено лінгворегіоналізми як одиниці опису регіолектів, обґрунтовано необхідність створення словника мови регіону.

Ключові слова: регіональна мова, регіолект, діалект, діалектизм, лінгворегіоналізм, українізм, суржик.

Новикова Т. Ф. Современные региолекты: проблемы статуса и описания

В статье поставлены проблемы, обозначившиеся в связи трансформацией диалектов в региолекты, представлены лингворегionalизмы как единицы описания региолектов, обоснована необходимость создания словаря языка региона.

Ключевые слова: региональный язык, региолект, диалект, диалектизм, лингворегionalизм, украинизм, суржик.

Novikova T. F. Modern regional dialects: the problem of status and description

The article represents the problems that were set up in connection with transformation of dialects into regional dialects, linguoregionalisms are represented as units for description of regional dialects, the necessity of creation of regional language vocabulary is explained.

Key words: regional language, regional dialect, dialect, dialectism, linguoregionalism, ukrainism, surzhik.

Е. И. Сьянова (Санкт-Петербург)

УДК 811.161.2

**О ПРОБЛЕМЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ
УКРАИНСКОЙ И РУССКОЙ ЯЗЫКОВЫХ СИСТЕМ
НА ТЕРРИТОРИИ ПОЗДНЕГО ЗАСЕЛЕНИЯ
(на материале украинских говоров
северо-востока Воронежской области)**

Вопрос взаимодействия диалектов входит в широкий круг проблем языкового взаимодействия в целом (Л. Блумфильд, Л. Щерба, Е. Верещагин, В. Розенцвейг, У. Вайнрайх, В. Аврорин, Ю. Дешериев, Ю. Жлуктенко, А. Карлинский и др.), в частности – в ситуации влияния

окружающих говоров одного языка на изолированный говор другого близкородственного языка. Уже в 50 – 60-х гг. XX в. появляются работы, посвященные как контактам типологически далеких языков (Ю. Жлуктенко, А. Сеницы, Х. Хейтер и др.), так и контактам близкородственных языков и диалектов (Л. Баранниковой, М. Брицына, Ю. Листровой, Л. Ципцюры и др.). В частности, исследованию русских говоров в окружении украинских посвящены работы А. Брицына, М. Тихомировой и др. И. Нелюбова, анализируя характер функционирования орловского говора в рамках иноязычного окружения украинцев, молдаван, болгар, немцев на территории Бессарабии, показывает, что сближение двух диалектов родственных языков не приводит к ассимиляции одного другим [Нелюбова 1953]. В других же социально-исторических условиях носители через так называемое двуязычие переходят к пользованию одним из диалектов (происходит ассимиляция) [Сергеев 1965: 50]. В 90-е гг. XX в. актуальными становятся работы Б. Проценко о статусе степных кубанских говоров в рамках работы над Лексическим атласом русских народных говоров (ЛАРНГ) [Проценко 1996]. На проблемы лингвогеографического изучения русской лексики в полосе смежных языков в плане теории и практики при работе над ЛАРНГ особо указывал И. Попов [Попов 1998: 82 – 87]. При этом в научной литературе практически не рассматривался вопрос изучения воронежских диалектов с точки зрения интерференции русских и украинских говоров. Лишь немногие исследователи обращались к анализу украинских говоров, функционирующих на территории Воронежского края. Свои наблюдения в отношении данной группы говоров Воронежской области высказал еще в 1898 г. К. Филатов в работе „Очерк народных говоров Воронежской губернии” [Филатов 1898]. В небольшой статье „Из истории образования переходного украинско-русского диалекта в Воронежской области” А. Бескровный указывал на наличие с оговоркой „по всей вероятности” „и в Воронежской области переходных, в строго научном смысле данного термина, говоров от украинского языка к русскому” [Бескровный 1949: 312 – 313]. Большой вклад в изучение украинских говоров, функционирующих на территории Воронежской области, внесла М. Авдеева [Авдеева 2005 и др.]. В частности, под ее руководством создается „Словарь украинских говоров Воронежской области” [Авдеева 2008].

В настоящее время на территории Воронежского края функционируют диалекты двух языков – русского и украинского. Языковые системы находятся в состоянии взаимопроникновения, взаимовлияния, взаимообогащения.

Особенности заселения Воронежского края способствовали формированию особого языкового континуума. Часть исследуемой территории исторически относится к так называемой Слобожанщине.

Южные районы области „продолжают собой непрерывный диалектный массив, начинающийся на территории Украины” [Авдеева 2008: 4]. Районы северо-востока Воронежской области ранее входили в состав Тамбовской губернии (Тамбовского края). Здесь представлены отдельные украинские поселения, находящиеся в плотном южнорусском диалектном окружении.

Изучение украинских говоров в единстве с южнорусскими важно с точки зрения решения проблемы диалектного членения русского языка, а также ряда вопросов лингвистической географии (например, таких важных её понятий, как инновационный центр – периферия языкового ареала и др.). В свою очередь исследование и историко-этимологическая расшифровка диалектного материала обозначенной в теме работы территории невозможны без включения данных украинских говоров, выявляющих близость с русскими говорами при определении и именовании артефактов, явлений окружающего мира и т. д. Более глубокое рассмотрение данного языкового континуума приводит к новым сопоставлениям более широкого спектра.

Материалы подобных исследований вносят вклад в изучение процессов эволюции диалектного материала, моделирование архаического ментального пространства, а также в анализ связей и отношений между говорами на территории позднего заселения (Воронежская область и сопредельные), расширяют спектр сопоставимых граней с материалами славянского континуума в целом. Тем самым углубляется представление о соотношении универсального и локального, о характере взаимодействия между языковыми реалиями в контексте общей системы диалекта, а также с общенациональной языковой системой.

Функционирующие на территории Воронежского края две основные группы диалектной речи (группа с южновеликорусской основой и группа говоров с украинской исторической основой) ставят в центр внимания современных исследований языковые взаимодействия на различных уровнях, обуславливающие инновационные процессы.

Для украинских говоров характерным является высокий уровень сохранения языковой системы. Старшее поколение сохраняет языковые традиции, что служит организующим социальным стержнем.

В частности, фонетическая основа языка жителей украинских сел остается в большей степени до настоящего времени украинской. Назовем лишь несколько черт украинского консонантизма, характерных для исследуемых говоров (в работе используется графика русского языка): система согласных характеризуется наличием фарингального [h]: *һы'ла, һэт', һы'кнулас', һабэлю'ка паһа'на, баһа'то, Г(һ)арпы'на, би'һты*; наличие аффрикат *дз, д'з', дж, д'ж'* (в соответствии с глухими *ц, ч*): *Д'з'и'н'ка, бд'ж'о'лка; дзвин*; отсутствие ассимиляции по глухости/звонкости согласных в слабой позиции: *швы'дко, видми'д'*,

коло'диз'; отсутствие смягчения согласных звуков (кроме шипящих и аффрикат) перед гласными переднего ряда: *вэлы'ка, бэрэ'за, зэлэ'ный*; твердый [ч]: *учы'тэл', вычыры'ны, очэрэ'т*; вариантом фонемы <ц> является [ц'] : *ц'юлюва'т', кинэ'ц', ми'сяц', молоды'ц'я*; мягкие губные в положении перед *a* выступают в сочетании с *j*: *м'ја'со, п'јат'*; в этом положении перед *a j* подвергается полной ассимиляции по отношению к предшествующим согласным, кроме губных и *p*, результатом чего является появление двойных согласных: *мозһува'н'ня, давле'н'ня, пла'т'тя* и др.

Система вокализма характеризуется следующими признаками: отсутствие редукации: *вода', молоко', швы'дко, волосожа'р, ходы'т', роска'зуват'*; наличие чередований гласных в зависимости от закрытости/открытости слога (на месте исконных *o, э* в закрытых слогах сформировался *и*): *печи – пич', ночи – нич', боци – бик, воза – виз, коня – кин', стола – стил*; наличие вторичного *в* в словах с начальным *o*, изменившимся в *и*: *викно', вивця'*; утрата начального *и* перед согласным на месте древнего *и*, развившегося из сочетания *јь*: *һо'лка, һрат', һра*; последовательное отсутствие перехода *э* в *o* перед твердым согласным: *бэрэ'за, тэ'мный, вэсэ'лый, зэлэ'ный* и многие др.

К основным морфологическим особенностям говоров с украинской основой относятся: наличие особой звательной формы: *до'ч'ко, Ни'ну, Ва'н'ку, ди'ду*; форма им.п. ед.ч. существительного мать – *ма'тэ*; сохранение древних форм п.п. ед.ч. м.р., а также д.п. и п.п. ж.р. как результата II смягчения заднеязычных: *ноһа' – на нози', дорога' – на доро'зи, рука' – руци', бока' – бо'ци, Ала'бухи – в Алабу'си, му'ха – на му'си*; форма им.п. мн.ч. существительного брат с ударным окончанием -ы: *браты'*; стяженные формы имен прилагательных в результате утраты интервокального *ј*: *соло'дкый – солод'ка – соло'дкэ – соло'дки; зэлэ'ный – зэлэ'на – зэлэ'нэ – зэлэ'ни* и др. В качестве основных синтаксических особенностей назовем следующие: наличие двойных предлогов *по-над, по-под, по-на*: *По-над по'лем тума'н пидня'ўся*; употребление формы р.п. существительных с предлогом *з*: *Вы'пысалы нас з Ла'бухоў; Пры'ју'хаў з Борисоўли'бску; Прышо'ў з а'рмии*; употребление дательного принадлежности: *Ес'т' хозя'ин своё'м до'му* и др., например:

А вин и ка'жэ: „Э, до'чеч'ко, што ты с'е'ла?“ (с. Алфёровка Новохопёрского р-на);

Ота'к як ко'ржыкы, такэ' ти'сто крутэ'н'кэ, як пты'ч'ку, пты'ч'кой, кры'лушка прыди'лувалы, һоло'ўку. Жаворонкы' пэклы'. Гро'шэй кла'лы. Кто з'ји'с'т', той цяслы'вый будэ. Цэ пры'чты булы'. Та'кжэ на ско'вороду и на таһано'к. Пич' прото'пыш, жаро'к начина' стиха'т'. А за'слинкой закрыва'лы. И вин там, оно пэче'ц'ця (М. Ивченко, 1930 г.р., образование – 7 классов; с. Власовка Грибановского р-на);

Ныма' у мэ'нэ у ха'ти ны образи'ў, нычэ'но. Хрэ'стык носю' на шы'йи, та сы'ну нади'ла. Хрэсты'лы мэ'нэ' тут, я шце' мала' була'. А сы'на хрэсты'лы у Г(н)рыба'нови. Пра'зныкы блюду', ны роблю'. Щэ'нэт' по хозы'йству ди'лат' мо'жно, а стира'т', вяза'т', шыт' чи помо'сты мыт' ныл'зя'. Я колы'с' на пра'знык, якы'й буў, ны по'мню, помо'сты помы'ла та на дру'ны'й дэн' вра'н'ци як захвора'ла. А колы'с' взяла' носо'к вяза'т', та уси' ру'кы холка'м поколо'ла. У ма'тэри спросы'ла, чи пра'знык сёд'ня. Та пра'знык, ка'жэ (Л. Кувшинова, 23 года, средне-специальное образование; с. Власовка Грибановского р-на);

Мамалы'ўу ди'лалы из сие'й, кукурузной крупы: сажалы кукурузу на ўоро'ди, а пото'м вы'спие, налама'иш еи' и пото'м вы'сохнэ, а тоди' мэ'лныци таки' у нас булы'. И от засыпа'иш, и оно такы'м, ну, мэ'лэ мукы'ч'ку сю, на рэ'шэто вы'сиши, а так жэ ж крупци' си остаю'тца. И от з еи' и ка'шу вары'лы, и мамалы'ўу вары'лы. (А. Лоеенкова, 73 года, образование – 4 класса; с. Кутки Грибановского р-на).

Тесное взаимодействие и взаимопроникновение двух языковых систем не могло не оказать влияние на различные уровни языка. Сами диалектоносители осознают свою принадлежность к особому языковому пространству. Они указывают на свою способность общаться и на русском языке, и на „хахлацком”: *Сва'д'бы оны' так жэ ўра'ют', ти'кы у јих пи'с'ни спива'ют' на ру'ском языке'* (о русских из соседних сел), *а у нас на ру'ском и на хахла'цком, а у јих нэ получа'ит'ця по-хахла'цком* (с. Макашевка Борисоглебского р-на). Использование той или иной языковой системы связано прежде всего с коммуникативной ситуацией: „материнский” говор, как правило, используется в ситуации „свой – свой” („хохол – хохол”), русский язык – в ситуации „свой – чужой” („хохол – русский”), при общении с незнакомыми или с людьми, не владеющими украинским говором, вся сфера письменной коммуникации обслуживается русским языком и др. Переход с одной системы на другую требует адекватного переключения кодов, что обуславливает интерференционные процессы. (О явлении интерференции см. в работах таких исследователей, как U. Weinreich, S. Rindler, Е. Бужаровска, В. Виноградов, В. Манакин, Л. Ставицька, Л. Щерба, Э. Хауген, и др.). В то же время формируется возрастной континуум компетенции – стратификация языкового сообщества по уровню владения языком, тесно связанная с возрастом.

Например, как показывают записи диалектной речи (материал собирается в полевых условиях), в настоящее время широко представлены звуковые явления, свидетельствующие об активном влиянии фонетической системы южнорусских говоров и русского литературного языка, под воздействием которых в анализируемых говорах (прежде всего в речи молодого и среднего поколения) получает широкое развитие такое фонетическое явление, как неразличение в безударных слогах гласных неверхнего подъёма, совпадение их в одном

звуке (аканье). Из приведенного ниже текста можно видеть, как в речи одного информанта происходит смешение [o] и [a] на месте этимологического о: *А, ну, за'муш. Как за'муш выдаю'т?; А-а, по-хахла'цки на'да; Абы'ч'на жыны'х с ниве'стай дру'жат, а пато'м сва'таютца; Жыни'х с ниве'стай до'уово'рют'ця, а пато'м ани' жэши ради'тилям ска'жут'. А пато'м ужэ' роды'тэли жыниха' иду'т к ради'тилям ниве'сты; иду'т' ото'ж и до'уова'риваю'т'ця* (М. Столярова, 65 лет, образование – 9 классов, продавец; с. Макашевка Борисоглебского р-на).

Различия в области согласных звуков русских и украинских говоров связано в первую очередь с противопоставлением по мягкости/твердости. Попытки согласовать „свое” произношение с русской системой согласных фонем выражаются в вариативности произношения одного и того же звука как разными информантами, так и одним: *вычыры'ны – вычири'ны, очэрэ'т – очирэ'т*. Под воздействием русских говоров и литературного языка наблюдается оглушение звонких согласных в слабой позиции: *видми'д' – видми'т'*; в речи среднего и молодого поколений чаще представлен *г* фрикативный [ɣ] и др., например:

Ка'жэ, о'үниный шар на даро'үе ко'тыт'ця. Мы, ка'жэ, ото' по хлива'х хова'имся, то она ото' на золото'й колисни'цэ, из нозре'й пла'мя у лошаде'й лэты'т'. Мы ото' по двора'х, по хлива'х хова'лыс', до утра' сыдымо' там (И. Алейников, 76 лет, образование – 7 классов; с. Алфёровка Новохоперского р-на);

Колы' ба'ба Ма'ня умэ'рла, я ф чё'рном плато'ч'ке шла, а вин и остановы'ўся з Вал'кой свое'й. „Ты чё?” – ка'жэ. А я кажу': „Та ба'ба Ма'ня в Волуо'ра'ди умэ'рла”. „О-о, умэ'рла. Ски'кы ж еи' лит було'?” А я кажу': „Та сто оды'н уот и еще тры ми'сяца”. А вин ка'жэ: „Оны' ш подру'гы были' с мое'й ма'тирой” (Т. Ивченко, 1957 г.р.; средне-специальное образование; с. Власовка Грибановского р-на).

В соответствии с русскими моделями происходит структурная перестройка формы выражения уже существующих морфологических категорий, имеет место и заимствование русских морфологических показателей. Постепенно происходит утрата специфических украинских форм. Все чаще форма звательного падежа заменяется формой, характерной для русской разговорной речи: *Душы'ў мэ'нэ', нэвэлы'ч'кэ ро'стом, я крычу', ма'мо, ма'мо. Колы' вско'кла, ма, якы'с' дид прыхо'дыў* (Власовка). Широко представлено замещение украинских окончаний флексиями из русской падежной системы, ср.: *А ба'т'кови було'*. (с. Алфёровка Новохоперского р-на). – *Ба'т'ку ва'шому до'мык поста'вылы* (с. Власовка Грибановского р-на); *Г(h)роша'ми нэ бра'лы*. (с. Власовка Грибановского р-на). – *Ё'уо' так нэ во'з'мыш рука'мы*. (с. Подосиновка Новохоперского р-на).

Интенсивное влияние русского литературного языка и южнорусских говоров можно наблюдать, несомненно, и на лексическом уровне.

С одной стороны, лексический состав изучаемых говоров представлен в основном общерусскими словами: *вода, молоко, голова; ходить, расти, возить* и др. Функционирование общерусских лексем в украиноязычных говорах Воронежского края характеризуется фонетическими признаками, обусловленными явлениями украинского языка. Фонетические различия языковых систем не мешают пониманию между диалектоносителями контактирующих говоров, например, лексика по теме „Растительный мир”: *Подоро'жньк нэвысокэ'н'кий. Звэ'рху выкыда'е цвет. Ду'ще на доро'гах ростэ'; У юро'к по я'юды пишлы'; Лис – цэ ол'ха', дуп, взрба'. А сосна' – цэ друэ' ди'ло. Сосна' так и называ'йт'ця сосна'* (с. Подосиновка Новохопёрского р-на); „Животный мир”: *Коро'в дои'лы; Свячёной водо'й личют' и людэ'й, и тэля'т, и вся'ку скоты'ну; Яка'с' жи'нка зди'лалас' козлэ'нком; У поко'йной хоро'ша ло'шад' була'* (с. Власовка Грибановского р-на); „Части тела”: *У ма'тэри начя'ў нарыва'т' па'лыц'; У ба'т'ка заболи'лы ўлаза'; Рука' так и нэ юды'лас'; И я захвора'ла. У мэ'нэ уруд' распу'хла, тэм'пэрату'ра, хот' на сти'нку лиз'; Бу'дто на жыво'ти' було' завя'зано на пэрэ'д* (с. Власовка Грибановского р-на); глаголы: *Мы ўоворы'лы: „Пэрэ'стан' пла'кат”;* *Ныко'лы ло'жки нэ убира'й со стола' и нэ мой. Собэры', сложы' в салхве'тку и положи' в стака'н* (с. Власовка Грибановского р-на) и др.

В речи старшего поколения доминантным оказывается „материнский язык”, можно встретить архаические лексемы, неизвестные сегодня среднему и молодому поколениям: *Je Осы'ково, цэ там ростэ' осы'ка; В той рик собыра'лыся. Но тых бакти'с'тиў розо'нна'лы.* (П. Ерёменко, 98 лет, образование 2 класса; с. Власовка Грибановского р-на).

В результате взаимодействия со смежными южнорусскими говорами в украинских говорах активно закрепились лексические русизмы, относящиеся прежде всего к бытовой сфере, сельскохозяйственному производству и т. д. Это способствовало развитию синонимической системы. Многие из лексических единиц оказались дублетами украинских вариантов: *спры'з'ба – завалинка, пи'вын' – петух (питу'х) – кочет (ко'чит), горобэ'ц' – воробей, чёбот – сапог* и др. (*Питу'х: и пи'вын', и питу'х, а ко'чит – сэ в сосе'дним сили', в Г(у)убаря'х, у москали'ўв, мы их москаля'м зовэ'м, а мы ш хахлы'; Горобэ'ц' – сэ варабе'й* (с. Макашевка Борисоглебского р-на); *Зава'линка – эт спры'з'ба. Насыпа'лы наво'зу на' зиму, я по'млю; У мэ'н је' уну'к в Москви'. Он ка'жэ: „Ба'бушка, за'на'дуй мэни' за'на'дкы, а я в Москви' бу'ду за'на'дуват'. Оцэ' от'нада'й. (Чи бала'каши ты по на'шом?) Вы'дэры хороб'ця'. Цэ ж – воз'мы' вороб'я' з инэзда'* (с. Власовка Грибановского р-на).

Языковая интерференция обуславливает проблему этнического определения и самоопределения жителей украинских сел: не образуя самостоятельного этноса, они в одинаковой степени могут претендовать на статус как русского, так и украинского субэтноса. Информанты осознают особенность языкового континуума; называют себя, как правило, „хохлами” (в отличие от русских, т. е. „москалей”): *Скризь оны' хохлы' роскы'дани. Як жылы', но мы цёно' нэ ба'чили* (с. Власовка Грибановского р-на). В то же время диалектоносители исследуемых говоров указывают на свое отличие от украинцев: *Шо'кало, шо'кал, дет Шо'кало. Ну, он украи'нец был и, наве'рна, и'с'тинный, так сказа'ть, бли'жэ Украи'не. Мы ужэ' хахлы', так сказа'ть, смес' ру'ских с украи'нцями, а то, ви'дима, он бо'л'ше* (с. Власовка Грибановского р-на).

Несомненно, для исследователя, изучающего современное состояние украинских говоров, находящихся в южнорусском диалектном окружении, особый интерес представляют сохранившиеся украинские элементы. Тем не менее, важно исследовать и отразить существенные инновационные элементы в полном (недифференцированном) словаре украинских говоров, функционирующих в пределах современной Воронежской области.

Таким образом, в системе украинских говоров, представленных на северо-востоке Воронежской области, сохраняются многие архаичные признаки, присущие украинским диалектам, и появляется ряд инноваций, связанных с влиянием русского литературного языка и южнорусского диалектного окружения. Языковой континуум обозначенного локуса – это уникальная языковая система взаимовлияний и взаимопроникновения, обусловленная интенсивным процессом интерференции.

Литература

Авдеева 2005 – Авдеева М. Т. Особенности лексики украинских говоров Воронежской области / М. Т. Авдеева // Воронежское лингвокраеведение : межвуз. сб. науч. тр. – Воронеж : Воронеж. гос. ун-т, 2005. – Вып. 1. – С. 31 – 36; **Авдеева 2008** – Авдеева М. Т. Словарь украинских говоров Воронежской области : в 2 т. / М. Т. Авдеева. – Т. 1. – Воронеж : Воронеж. гос. ун-т, 2008. – 228 с.; **Бескровный 1949** – Бескровный А. М. Из истории образования переходного украинско-русского диалекта в Воронежской области / А. М. Бескровный // Материалы и исследования по русской диалектологии. – М. – Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1949. – Т. 2. – С. 312 – 319; **Дубасов 1887** – Дубасов И. И. Очерки изъ истории Тамбовского края / И. И. Дубасов. – Тамбов, 1887. – Вып. IV. – 389 с.; **Загоровский 1982** – Загоровский В. П. История Воронежского края: от А до Я : слов.-справ. / В. П. Загоровский. – Воронеж : Центр.-Черн. кн. изд-во, 1982. – 312 с.; **Манакин 1990** – Манакин В. М. Конвергентные образования и проблема интерференции в

умовиях близкородственного двуязычия / В. М. Манакин // Проблемы міжпредметних зв'язків в умовах білінгвізму. – Дрогобич, 1990. – С. 80 – 82; **Нелюбова 1953** – Нелюбова И. Ф. Орловский говор на территории Измайльской области УССР: (говор села Сергеевки Тузловского района): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Нелюбова Инна Федосеевна. – Станислав, 1953. – 18 с.; **Попов 1998** – Попов И. А. Проблемы лингвогеографического изучения русской лексики в полосе смежных языков / И. А. Попов // Лексический атлас русских народных говоров: материалы и исслед. 1998. – СПб.: Наука, 2001. – С. 82 – 87; **Проценко 1996** – Проценко Б. Н. О статусе кубанских говоров в „Лексическом атласе русских народных говоров” / Б. Н. Проценко // Научная мысль Кавказа. – 1996. – № 14. – С. 68 – 71; **Сергеев 1965** – Сергеев Ф. П. О характере взаимодействия между диалектами русского и украинского языков в условиях смешанного заселения / Ф. П. Сергеев // Вопросы русской диалектологии: тр. V – VI конф. каф. рус. яз. пед. ин-тов Среднего и Нижнего Поволжья. – Куйбышев: Куйбышев. Гос. пед. ин-т, 1965. – С. 49 – 71; **Смирнов 1895** – Смирнов И. Н. Мордва: ист.-этногр. очерк / И. Н. Смирнов. – Казань: Тип. Имп. ун-та, 1895. – 310 с.; **Ставицька 2001** – Ставицька Л. О. Суржик: суміш, мова, стиль? / Л. О. Ставицька // Динамизм социальных процессов в постсоветском обществе. – Луганск, 2001. – Вып. 2. – Ч. 1: Филол. науки. – С. 102 – 119; **Филатов 1898** – Филатов К. Очерк народных говоров Воронежской губернии / К. Филатов // Рус. филол. вестн. – 1898. – № 37 – 40; **Чижикова 1998** – Чижикова Л. Н. Этнокультурная история южнорусского населения / Л. Н. Чижикова // Этнокультур. обозрение. – 1998. – № 5. – С. 27 – 44.

Сьянова О. І. Про проблему взаємодії української та російської мовних систем на території пізнього заселення (на матеріалі українських говорів північного сходу Воронежської області)

Актуальність проблеми визначено недостатньою вивченістю південноросійських, зокрема воронезьких, діалектів з погляду інтерференції російських та українських говірок. Це входить в коло великої проблеми вивчення острівних говірок, тобто говірок, що опинилися з тих чи тих причин на території функціонування говірок інших мов, у нашому випадку українських говірок на території Російської федерації.

Ключові слова: українські говірки, південноросійські говірки, мовні контакти, інтерференція.

Сьянова Е. И. О проблеме взаимодействия украинской и русской языковых систем на территории позднего заселения (на материале украинских говоров северо-востока Воронежской области)

Актуальность проблемы определяется недостаточной изученностью южнорусских, в частности воронежских, диалектов с точки зрения интерференции русских и украинских говоров. Это входит в круг большой проблемы изучения островных говоров, т.е. говоров, оказавшихся в силу тех или иных причин на территории функционирования говоров других языков, в нашем случае украинских говоров на территории Российской Федерации.

Ключевые слова: украинские говоры, южнорусские говоры, языковые контакты, интерференция.

Syanova E. I. About a problem of interaction of the Ukrainian and Russian language systems in territory of late settling (on a material of the Ukrainian dialects of the northeast of the Voronezh region)

The problem urgency is defined by an insufficient level of scrutiny of South Russian, in particular Voronezh, dialects from the point of view of an interference of Russian and Ukrainian dialects. It enters into a circle of the big problem of studying of island dialects, i.e. the dialects which have appeared owing to those or other reasons in territory of functioning of dialects of other languages, in our case of the Ukrainian dialects in territory of the Russian Federation.

Key words: the Ukrainian dialects, South Russian dialects, language contacts, interference

ДИАЛЕКТНА ЛЕКСИКОЛОГІЯ. СЕМАНТИКА

М. Т. Авдеева (Воронеж)

УДК 811.161.1'282.2

КЕМ БЫЛИ СУЗДАЛЫ, ИЛИ СУЗДАЛЬ – ГОРОД МАСТЕРОВ⁴

Диалектология тесно связана как с историей языка, так и с историей народа. В говорах сохраняются многие особенности, утраченные литературным языком, в топонимике мы часто ищем и находим забытые значения слов, а в апеллятивной лексике говора, напротив, можно обнаружить корни какого-либо топонима. Как нам кажется, такие корни можно усмотреть в записанном в сёлах Марченковка Ольховатского и Замостье Петропавловского районов Воронежской области слове *суздало*. Отмеченное в сёлах с украинскими говорами, оно может иметь отношение к названию древнего русского города.

Само слово в говорах Воронежской области нельзя назвать частотным. В селе Марченковка оно было зафиксировано во многом потому, что говор изучала дипломница, которая жила в этом селе, является носителем диалекта и записала его в неспровоцированной речи. Вероятно, его можно отнести к тем словам, о которых одна наша информантка сказала: „*Оно як коли таке слово вирискне, шо тоді його ніколи і ни спомниш*”. В справедливости её слов мы убедились, когда начали поиск этого слова в других говорах Воронежской области. На вопрос о том, „*Чи не чули такого слова?*”, как правило, получали отрицательный ответ. Такой же ответ был получен и от одной из пожилых жительниц села Замостье. Каково же было наше удивление, когда несколько дней спустя она употребила его совершенно произвольно: „*Та підожди, поки оце суздало поверниця*”. На вопрос „*А шо це таке – суздало?*” ответила: „*Та оце ж оно і є*”. Подразумевалась при этом она сама с её неповоротливостью и нерасторопностью по сравнению с более молодой женщиной. В селе Марченковка слово имеет два значения: 1) огородное пугало; 2) неповоротливый, неуклюже одетый человек. Второе значение переносное и имеет, как и в Замостье, сниженную оценку.

Конечно, нас не могло не заинтересовать слово, столь похожее на название Суздаля, тем более что удовлетворительного толкования ойконима *Суздаль* нет, хотя этому вопросу посвящена обширная литература. В своём рассуждении мы исходим из того, что связь между апеллятивом *суздало* и ойконимом *Суздаль* существует.

---

⁴ Публикуется при финансовой поддержке РГНФ, проект № 11-14-36002 а/Ц

Свои точки зрения на происхождение названия города высказывали как лингвисты, так и историки. Первоначальные версии о финно-угорском происхождении названия (например, А. Шахматова) были отвергнуты. Не получили поддержки и предположения о племенном происхождении названия. Так, историк М. Тихомиров, отмечая, что подавляющее большинство русских городов, известных к X веку, носит славянские названия, писал: „Возможно, такого же племенного происхождения (как Муром и Ладога – М. А.) было название Суздаля, или Суждаля” [Тихомиров 1956: 16]. Однако к настоящему времени утвердилась точка зрения О. Трубачёва: корень ЗД (<zъd) он соотносит с древнерусским ЗЪДЪ – ‘глина’ [Смолицкая 2002: 333]. Нам представляется важным для решения вопроса о названии Суздаля замечание О. Трубачёва, в котором он приводит свидетельства „ранних гончарских значений праславянского глагола *zъdati, *zъdeti, *zidati, обычно обнаруживающего негончарские значения „строить, возводить (стены, дом из глины, камня)” [Трубачёв 1966: 209].

Замечено (см., например, [Нерознак 1983: 165]), что исследуемое слово можно разделить по составу следующим образом: **су-зд-а-ль**.

Корень -зд- содержит как первичные, так и производные значения: ‘глина’, ‘строить из глины, камня’.

Приставка **су-** в русском языке в настоящее время является непродуктивной и выделяется в небольшом количестве слов, придавая им значения: а) примеси того, что названо производящим словом: *песок* – *супесок, супесь; рожь, суржа*; б) незначительной степени проявления того (подобие тому), что названо производящим словом: *мрак* – *сумрак* [Цыганенко 1982: 49]. При этом в русском языке не сохранилось „значение совместности”, которое наряду с указанными выше сохраняет украинский язык: *супутник* (рус. *спутник*) [Там же]. Материалы Словаря древнерусского языка И. Срезневского свидетельствуют, что в древности эта приставка употреблялась достаточно широко.

Суффикс **-а-** – глагольный, указывающий на производящую основу.

Суффикс **-л-** представлен в именах существительных, которые по формальному и семантическому признакам делятся на две группы: 1) орудие, приспособленное для производства действия: *черпало, точило, поддувало, мерило, пугало*; 2) лицо – субъект действия. Во второй группе выделяются: а) лица, названные по характерному выполняемому действию (с экспрессией неодобрения): *надувала, опивала, громила, воротила, зубрила* и т.п. (все разговорные или просторечные); б) лица, названные по профессии или занятию: *меняла, зазывала* (прост.), *запевала, вышибала* (устар. и прост.), устар. *стригала, трепала, подсыпала, подметала* [Русская грамматика 1982: 150]. Исследователи отмечают, что круг образований с суффиксом **-л(о)** особенно широк в профессиональных диалектах [Виноградов 1947: 125], а также указывают

на сниженную окраску этих образований, часто отрицательную оценку деятельности лиц с такими наименованиями [Гвоздев 1958: 181]. В современных восточнославянских языках суффикс -л- (-ло, -ла) относится к разряду непродуктивных [Цыганенко 1982: 90].

Слова современного русского языка с ударением на окончании, а также факты украинского языка дают основания утверждать, что в древнерусском языке существительные с суффиксом -л-, обозначающие лицо, заканчивались на -о (ср. рус. грубо прост. *хайло, мурло, трепло*; укр. *дурило, мазило*, диал. *суздадо*). Имена-прозвища на -ло встречаются в памятниках письменности, особенно в надписях на бытовых предметах: *Братило делал* – на серебряном кратире Софийского собора в Новгороде; *Молодило* – надпись на пряслице в Рязани [Тихомиров 1956: 112, 263]. Ср. также украинские фамилии и прозвища: *Живило, Штокало, Дудукало, Гуптало, Иван Купайло (Купало)*. Одушевлённые имена существительные мужского рода с безударным окончанием -о ещё употреблялись в литературном русском языке XIX века, например, в романе Л. Толстого „Война и мир”: „*Барабанищик-запевало обернулся лицом к песенникам и, махнув рукой, затянул протяжную солдатскую песню*” [Толстой 1997: 148].

Зафиксированное в наших говорах существительное употребляется в среднем роде, как и синонимичные *пугало, чучело*, даже и тогда, когда обозначает человека, являясь в этом случае переносным.

Для дальнейшего нашего рассуждения сделаем допущение, что и первое значение (огородное пугало) является переносным. Переносное, оценочное значение слова – важное условие его устойчивости в говоре. Изначально же это слово, полагаем, называло субъект действия и имело непосредственное отношение к ойкониму *Суздаль*, являясь для него апеллятивом: Суздаль – это город, где живут суздалы – ремесленники, занимающиеся строительством из камня или из глины, на что указывает корень -зд-, как его интерпретируют этимологи. Таким образом, название поселения – притяжательное прилагательное, образованное от основы *суздал-* с помощью суффикса -*йь-*. Это продуктивный в древнерусский период способ образования притяжательных прилагательных, в том числе и названий поселений. Правда, прежде всего – от династических имён (*Владимирь, Всеволожь, Глебь, Изяславль, Мстиславль, Ярославль* и др.), но в топонимических словарях можно встретить и наименования, образованные тем же способом от других основ. Часто они не имеют удовлетворительного толкования: *Бездежь, Воинь, Любичь, Путивль* [Нерознак 1983].

Перенос названия *суздадо* на приспособление для отпугивания птиц от посевов, посадок мог произойти по внешнему сходству одежды на суздале-мастеровом и на пугале. Можно даже допустить, что суздадо огородное „донашивало” одежду суздала-мастерового. Обратного переноса нельзя принять из-за значения корня. Названия пугала в

окрестностях древнего Суздаля мы не знаем. Однако известно, что в древнерусских городах население было тесно связано с сельским хозяйством. Это подтверждают летописные источники и археологические раскопки. Такая связь ясно видна из слов княгини Ольги, обращённых к жителям Искоростеня: „*Вси ваши города передашася мне, и ялися по дань, и делают нивы своя и землю свою; а вы хотите голодомъ измерети, не имучися по дань*” [Повість врем’яних літ 1990: 88].

Как отмечает М. Тихомиров, „отделение ремесла от земледелия было одной из предпосылок к созданию городов с постоянным населением” [Тихомиров 1956: 62]. Таким образом, Суздаль мог противопоставляться другим населённым местам как поселение, где живут преимущественно ремесленники, строители-суздаля. В Лаврентьевской летописи встречается вариант *Суждали* [Нерознак 1983: 165], сопоставимый с другими названиями по занятиям населения: посёлки *Бортники*, *Дровосеки*, город *Бронницы* в Московской области, город *Сокольники* в Тульской области. Урочища *Гончары* были известны в Киеве, во Владимире-на-Клязьме [Тихомиров 1956: 79, 85]. В связи с этим представляются важными наблюдения А. Варганова – директора Суздальского музея в 40-е годы прошлого века, который принимал непосредственное участие в проводимых в этот период в городе раскопках и земляных работах. Он оставил важные замечания по топографии, заселению, занятиям населения древнего Суздаля. В частности, он говорит о „наличии на территории города целого ряда поселений XI – XII веков, расположенных на возвышенностях вокруг более старого поселения. Именно эта группа славянских поселений ... и носила летописное имя „Суздаля” [Варганов 1946: 133]. В связи с отмеченными особенностями заселения становится более понятной форма *Суждали*.

Известен отрывок из „Жития Бориса и Глеба”, в котором речь идет о строительстве Олегом Святославичем каменной церкви в Вышгороде под Киевом и где употреблено однокоренное *суздаля* название строителей: „*И приведъ зьдателя, повеле зьдати, вдавъ им все по обилу, яже на потребу*” [Тихомиров 1956: 94]. Слово *зьдатель* не имеет приставки, его суффикс (-тель-) книжного, старославянского происхождения (ср. также книжное *создатель*) и его, по-видимому, можно толковать как современное *зодчий* – ‘архитектор, строитель’. Суздаля же, по нашему мнению, – это тот, кто был **при** *зьдатель*, работал вместе с ним (см. значение приставки **су-** в украинском языке), то есть труженик-мастерской, на низшее положение которого указывает и суффикс. Вполне понятно, что это слово не употреблялось (или употреблялось так редко, что не встречается в изученных текстах) в письменном языке древнерусского периода: книжники этой поры старались употреблять слова и обороты речи, ориентируясь на

церковнославянские образцы. Так, М. Тихомиров отмечает, что для объявления о начале постройки церкви и приглашения строителей в церковной литературе используются слова *проповедати, возвестиша*, в то время как в „Русской правде” с тем же значением используются „обиходные термины” – *закличь, кликать* [Тихомиров 1956: 97].

Простонародный характер слова может в какой-то степени объяснить и фонетическую разницу в написании Суздаль-Суждаль. Можно допустить, что в более раннем его варианте (*Суждаль*) зафиксирована „шепелявость”, которая, как отмечают диалектологи иистики языка, представлена там, где „имело место в прошлом (а часто имеет место и теперь) соприкосновение с иноязычным населением”, в частности – с финским (Русская диалектология 1973: 90; Борковский 1963: 93 – 94). На более поздние написания в форме *Суздаль* могло повлиять осознание грамматической структуры, сопоставление с однокоренными названиями. Здесь будет логичным снова обратиться к работе А. Варганову, где он отмечает, что в связи „с обострением социальных противоречий ... стоит укрепление центрального посёлка валом с тыновой оградой, где и концентрируются уходящие из общин „лучшие люди” – „старая чадь”. С этим „городом” и связывается в дальнейшем имя „Суздаль”, покрывавшее первоначально сложный комплекс общинных посёлков” [Варганов 1946: 133]. Таким образом, Суждали объединились в Суздаль – поселение, в котором жили и суздалы. Говоря современным языком, Суздаль – город мастеровых людей. На то, что он был городом с ремесленным населением, среди которого выделялись каменщики-строители, неоднократно указывалиистики.

Конечно, всё сказанное, за исключением толкования состава слова, всего лишь гипотеза, однако само существование слова *суздало* – реальность, которая соединяет нас с седой древностью и побуждает к дальнейшему поиску, к более глубокому изучению говоров с уверенностью в том, что в них „вырыскне” ещё многое.

Литература

Борковский 1963 – Борковский В. И. Историческая грамматика русского языка / В. И. Борковский, П. С. Кузнецов. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 512 с.; **Варганов 1946** – Варганов А. Д. Из ранней истории Суздаля (IX – X III вв.) / А. Д. Варганов // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях ИИМК. – XII. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1946. – С. 127– 134; **Виноградов 1947** – Виноградов В. В. Русский язык: грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. – Л. : Учпедгиз, 1947. – 784 с.; **Гвоздев 1958** – Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык / А. Н. Гвоздев. – М. : Учпедгиз, 1958. – Ч. 1. – 406 с.; **Нерознак 1983** – Нерознак В. П. Названия древнерусских городов / В. П. Нерознак. – М. : Наука, 1983. – 206 с.; **Повість врем’яних літ 1990**

– Повесть врем'яних літ. – К. : Рад. письменник, 1990. – 558 с.; **Русская грамматика 1982** – Русская грамматика. – М. : Наука, 1982. – Т. 1. – 783 с.; **Русская диалектология 1973** – Русская диалектология / под ред. П. С. Кузнецова. – М. : Просвещение, 1973. – 279 с.; **Смолицкая 2002** – Смолицкая Г. П. Топонимический словарь Центральной России / Г. Р. Смолицкая. – М. : Армада-пресс, 2002. – 414 с.; **Тихомиров 1956** – Тихомиров М. Н. Древнерусские города / М. Н. Тихомиров. – М. : Госполитиздат, 1956. – 476 с.; **Толстой 1997** – Толстой Л. Н. Война и мир : роман в четырёх томах / Л. Н. Толстой. – М. : ЭКСМО-Пресс, 1997. – Т. I – II. – 734 с.; **Трубачёв 1966** – Трубачёв О. Н. Ремесленная терминология в славянских языках / О. Н. Трубачев. – М. : Наука, 1966. – 414 с.; **Цыганенко 1982** – Цыганенко Г. П. Словарь служебных морфем русского языка / Г. П. Цыганенко. – Киев : Рад. шк., 1982. – 240 с.

Авдеева М. Т. Ким були суздали, або Суздаль – місто майстрів

Зафіксований в українських говорах Воронежської області апелютив *суздало* зі значенням ‘огородне опудало’, ‘неповороткий, незграбно одягнений чоловік’ автор пов’язує з ойконімом Суздаль. У статті наведено лінгвістичні та історичні обґрунтування думки про те, що за походженням Суздаль – це присвійний прикметник, який утворено від іменника *суздало* та який іменує поселення, де жили суздали. Підкреслено важливість подальшого, більш глибокого вивчення говірок.

Ключові слова: говірка, апелютив, ойконім, давньоруський, переносне значення.

Авдеева М. Т. Кем были суздалы, или Суздаль – город мастеров

Зафиксированный в украинских говорах Воронежской области апелютив *суздало* со значениями ‘огородное пугало’, ‘неповоротливый, неуклюже одетый человек’ автор связывает с ойконимом Суздаль. В статье приводятся лингвистические и исторические обоснования мысли о том, что по происхождению Суздаль – это притяжательное прилагательное, образованное от существительного *суздало* и именующее поселение, где жили суздалы. Подчёркивается важность дальнейшего, более глубокого изучения говоров.

Ключевые слова: говор, апелютив, ойконим, древнерусский, переносное значение.

Avdeeva M. T. Whom were suzdals, or Suzdal - a city of masters

Fixed in the Ukrainian dialects of the Voronezh area common noun *suzdalo* with meanings as a ‘garden scarecrow’, ‘the slow, clumsily dressed person’ the author connects with proper name Suzdal. In article linguistic and historical substantiations of thought that the proper name Suzdal by its origin is the possessive adjective formed from a noun *suzdalo* and calling

settlement where lived suzdals. The importance of further, deeper studying of dialects is underlined.

Key words: dialect, common noun, proper name, Old-Russian, a figurative sense.

Г. К. Барилова (Луганськ)

УДК 811.161.2'282.2'373

**НАЗВИ ІГОР З ВИКОРИСТАННЯМ ПАЛИЦІ
(„МУШКА”, „ДІДОК”, „ШАР”, „ОЖОГ”, „БЛУД”)**

Через народні ігри з перших невпевнених кроків дитина починає пізнавати навколишній світ, навчається, аналізує, розмірковує, знайомиться з іншими. Для цього їй не обов'язково щось вигадувати: природа, досвід старшого покоління, власні спостереження допоможуть у цьому. Для ігор діти використовували найрізноманітніші атрибути природнього походження: палиці, палички, камінці тощо.

Лексико-семантична підгрупа (ЛСП) назв ігор з використанням палиці (палички), дощечки репрезентують такі семми: *свинка, цурка, плаз, шкочирть, вивиртинь, віл, кляк, скраклі, клітки, мушка, дідок, шар, ожог, блуд, перепелиця, комар*. Диференційною ознакою виділення такої ЛСП є використання палиці (палички), дощечки.

Об'єкт нашого дослідження – традиційні українські ігри з використанням палиці (палички), дощечки, зокрема, „Мушка”, „Дідок”, „Шар”, „Ожог”, „Блуд”.

Мета статті – проаналізувати систему номенів, виявлену при описі деяких ігор з використанням палиці (палички), дощечки.

Реалемний план гри „Мушка” полягає в тому, що треба збити мушку (паличка, прикріплена на вбиту в землю палицю). Учасники міряються на палиці, і той, хто „верхній”, починає збивати мушку до того часу, поки не промахнеться. Тоді продовжує інший гравець.

У дослідженому регіоні зафіксовано такі назви аналізованої гри: *муха* (н.п. 4, 5, 35), *мушка* (н.п. 9, 11, 31, 33, 35, 36, 37, 42, 45, 61, 72, 74, 79, 80, 81, 82, 85, 89, 90), *ўмушку* (н.п. 17), *мухо'лоўка* (н.п. 88), *з'бита'мушка* (н.п. 17), *м'і'шен'* (н.п. 67, 68, 70), *'пекар'* (н.п. 24, 43), *йа'рошка* (н.п. 75), *'м'етка* (н.п. 66), *город'ки* (н.п. 29), *с'найпер* (н.п. 70), *св'ір'ч'ок* (н.п. 43), *з'руша* (н.п. 53), *ци'ганка* (н.п. 41). Синонімічні назви наявні в н.п. 17, 43, 70: *ўмушку*, *з'бита'мушка*, *'пекар'*, *св'ір'ч'ок*, *м'і'шен'*, *с'найпер*.

Більшість лексем на позначення атрибутів у грі виступають назвами самої гри: *муха* (н.п. 4, 35), *мушка* (н.п. 9, 11, 17, 31, 33, 42, 45, 61, 72, 74, 80, 81, 82, 85, 89, 90), *м'і'шен'* (н.п. 68, 70), *йа'рошка* (н.п. 75), *'м'етка* (н.п. 66), *з'руша* (н.п. 53), *кам'і'нець* (н.п. 33), *'шапка* (н.п. 33), *ци'ганка* (н.п. 41).

Назва гри *мушка* фіксується Б.Грінченком та *Словником українських східнословобжанських говірок* [Грінченко II: 457; СУССГ: 132]; у Є. Покровського ця гра має варіанти: *Муха; Птичка, Гамакъ* или *абликтъ; Клекъ* [Покровский 1895: 307].

Аналізована гра представлена й у сучасних джерелах: „*Мушка*” [Довженко 1990: 81], „*У мушку*” [Дзига 1999: 420].

Найуживанішою на позначення гри є лексема ¹*мушка*. Мушкою називається атрибут (паличка на палиці). *Мушка* – невеликий виступ на кінці дула вогнепальної зброї для прицілювання [ВТССУМ: 697]. У грі мушка – мішень (ціль), у яку треба влучити (збити) палицею. Тому закономірними є назви *мішень*, *міетка* та сучасна назва *снайпер* ‘людина, яка влучно стріляє’. Назви *городки*, *пекар* перейшли з інших ігор; *с’в’ірч’ок*, *груша* з’явилися за аналогією до мушки, тобто ‘одиночний предмет, який треба збити’.

Незрозумілою залишається мотивація назв *циганка* (особа жіночої статі за належністю до певного етносу або плід зимового сорту яблуні [ВТССУМ: 1583]) та *йа’рошка* ‘Родь растенія’ [Грінченко IV: 543].

Реалемний план гри „*Дідок*” передбачає участь двох партій (команд). Для цього гравці міряються на палиці. „Верхні” втикають у землю палицю (кобилку) і креслять городок, а „нижні” з палицями йдуть у поле. Один з верхніх бере палицю й дідок (дерев’яну кулю), стукає палицею по дідку й примовляє: „*Кобилка, кобилка, позволь ударить!*” Після цих слів підкидає дідок і б’є палицею. Ті гравці, які в полі, намагаються відбити (заморити) дідок. Якщо це не вдалося зробити, то ті, що в полі, влучають у кобилку. Пролетить повз – той, хто б’є дідка, міряє відстань між кобилкою й дідком, а число палиць записують рисочками. Після того, як дідок у всіх гравців заморений, партії міняються місцями. Залишок палиць рахується виграшним.

У дослідженому регіоні гра „*Дідок*” представлена найменуваннями *д’ід* (н.п. 70), *д’ідок* (н.п. 9), *д’ідок / стари’ч’ок* (н.п. 29), *д’ідуган* (н.п. 70), *лап’та* (н.п. 43), *ко’билка* (н.п. 53), *ду’бок* (н.п. 67, 68). У н.п. 70 наявні синонімічні назви *д’ід*, *д’ідуган*.

Назва аналізованої гри зафіксована у Словарі української мови Б. Грінченка (*дідок* [Грінченко I: 389]); функціонує в бойківських говірках (*дід* [Онишкевич I: 218]). Є. Покровський подає варіанти найменувань досліджуваної гри: *клинъ съ бабой, въ бабу; Сошка* [Покровский 1895: 303]. У двох збірниках сучасних дослідників репрезентовано аналізовану гру: „*Дідок*” [Довженко 1990: 89 – 90] та „*У дідка*” [Дзига 1999: 428].

За назвою головного атрибута *дідок* (дерев’яна куля) з’явилися й назви самої гри: *д’ід*, *д’ідок*, *д’ідок / стари’ч’ок*, *д’ідуган*. Назви *лап’та*, *ко’билка*, *ду’бок* утворилися за аналогією до назв інших ігор.

Реалемний плангри, „Шар” передбачає поділ гравців на дві команди на палиці. У грі використовують дерев’яну кулю (ожог, свинка) та палиці, які називають шаровнями.

Один з польової команди залишається в „городі”, щоб підкидати кулю для биття горожанам, які, у свою чергу, повинні по черзі влучати в кулю. Якщо хтось промахнувся, то не б’є до тих пір, поки хтось з інших гравців далеко не відіб’є кулю й дасть змогу забрати шаровню в город. Міняються місцями тоді, коли хтось з поля піймає кулю або якщо всі горожани промахнуться.

У дослідженому регіоні зафіксовано такі назви гри: *шар* (н.п. 9, 11, 37, 42, 72, 74); *кул’а* (н.п. 53), *кул’ка* (н.п. 29), *коло* (н.п. 74), *ви^еби^евайло* (н.п. 70), *д’іжка* (н.п. 67, 68).

У статті „Малорусскія народныя игры окрестностей Переяслава” С. Ісаєвич подає схожі ігри з назвами *Голый у голого* (збивають палицю одного з учасників) та *Шанучка* (збивають шапку) [Ісаєвич 1887: 475]. Зафіксовано гру й у Словнику українських східнословобожанських говірок *шар* [СУССГ: 225].

Назва основного атрибута перенесена на назву гри: *шар*, *кул’а*, *кул’ка*. Назва *коло* означає ділянку, де розміщується одна команда. Ця лексема зафіксована в одному н.п. досліджуваного регіону, як і назва *ви^еби^евайло* утворена від *вибити* ‘вибити щось’ (у грі – дерев’яну кулю). Назва *д’іжка* означає круглу ямку в землі.

Реалемний план гри „Ожог” полягає в тому, що палицями б’ють по дерев’яній кульці до трьох разів. Після третього разу той, хто бив, біжить у поле до палиці, убитої в землю, яка називається *бабка*, та чекає біля неї викуп.

Аналізована гра в дослідженому регіоні репрезентована окремими лексемами, їх формами, словосполученнями: *о^жог* (н.п. 4, 9, 17, 20, 29, 38, 42, 79), *о^жоги* (н. п. 70), *бабка* (н.п. 75), *бабки* (н. п. 90), *у мид’ч’а* (н.п. 11), *битки* (н.п. 53), *викуп* (н.п. 68), *лан’та* (н.п. 37), *пе^уре^уб’іжч’и^ек* (н.п. 81).

В етнографічних джерелах гру не зафіксовано, а в Словарі української мови наявна лексема *ожог* (*ожуг*) „палка для переворачивання углей или горячей соломы (вместо кочерги)” [Грінченко III: 44]). Відповідно *о^жоги* – кілька палиць, якими треба швидко бити по кульці. Прямий зв’язок простежується зі словом *бабка* – ‘коваделко, на якому здебільшого клепають коси’ [ВТССУМ: 50]. Отже, *о^жог* (*о^жоги*), *бабка* (*бабки*) – назви, пов’язані з родом діяльності людини, перенесення назв відбулося за подібністю.

Назва *викуп* пов’язана з фіналом гри, тобто один з гравців чекає викуп за умови, якщо влучить тричі по дерев’яній кульці; *битки* – від *бити* – пряма номінація ‘бити по чомусь’; *лан’та* – так називається палиця; *пе^уре^уб’іжч’и^ек* – перебігати від місця, де б’ють по дерев’яній кульці, до „бабки”

Реалемний план гри „Блуд” передбачає проведення гри після дощу, коли земля волога. Діти сідають колом на коліна, перед собою риють ярочки, б’ють по черзі палицею по них, говорячи: „Раз бив, два бив, за всіх трьох-чотирьох не зблудив”. Учасник, який влучить по ярочку тричі, виходить з гри. Той, хто не влучив, зблудив. Так б’ють, поки не залишиться один. Тоді всі учасники втикають палиці в землю, а останньому зав’язують очі й відправляють з палицею в руці відшукати палиці. Коли знайде всі палиці, знімає пов’язку, кидає палиці господарям.

У дослідженому регіоні гра представлена такими лексемами: *блуд* (н.п. 4, 9, 15, 19, 20, 33, 34, 40, 45, 73, 74), *блуд’ко* (н.п. 79, 81), *блуд’ниц’а* (н.п. 90), *зблуда* (н.п. 70), *ка’л’ужни’к* (н.п. 36), *ч’ок* (н.п. 72), *па’нас* (н.п. 37), *с’винка* (н.п. 68), *о’мана* (н.п. 53).

Блуд „у дохристиянських віруваннях – персоніфікована зла істота, різновид нечистої сили, що зводить людей з дороги, запаморочує їм голови й водить їх так, щоб знищити або нашкодити; тому блудити, заблудитися – це дія і стан, пов’язані з втручанням нечистої сили” [Жайворонок 2006: 42].

Незважаючи на негативне лексичне значення слова *блуд* (др. обмань, пустословіє [Преображенский I: 31]), у грі воно набуває значення ‘помилка’ (*блудити* – ‘помилитися’; „заблудяться, ошибаться” [Грінченко I: 76]). Від лексеми *блудити* утворилися похідні: *блуд’ко*, *блуд’ниц’а*, *зблуда*.

Оскільки гра відбувається зазвичай після дощу, то цілком закономірною є назва *ка’л’ужни’к*. Назви *па’нас*, *с’винка* є спільними й для інших ігор, але пов’язані з аналізованою грою лише тим, що можна в грі помилитися. Аналогічно можна пояснити назву *о’мана* ‘обдурити, помилитися’. Назва *ч’ок* є звуконаслідувальним словом *чок!* „о стукє подков... стукать, толкать, щелкать” [Преображенский II: 78]), тобто у грі при певних рухах можна почути схожий звук.

У Словарі Б. Грінченка зафіксовано гру *блуд* [Грінченко I: 76]. В етнографічних працях XIX ст. ця гра не засвідчена, а от у сучасному збірнику „Дзига” представлена гра під назвою „Блудько” [Дзига: 416 – 417].

Отже, розгляд народної гри та її опису як культурного тексту засвідчує, що реалемний план гри позначається на назві самої забави. Проаналізована ЛСП назв ігор, при проведенні яких використовуються окремі реалії (палиця (паличка), дощечка) демонструє, що найчастіше найменування таких ігор відбувається за атрибутом: *мушка*, *д’їдок* та ін. При цьому лексеми, уживані з обома значеннями, здебільшого, знаходяться у відношеннях мотивованості: назва денотата, використовувана в грі, мотивує найменування самої забави. Значення лексеми можна визначити тільки в контексті.

Список картографованих говірок

1. с. Дьоміно-Олександрівка Троїцького р-ну. 2. смт Троїцьке.
3. с. Тополі Троїцького р-ну. 4. с. Арапівка Троїцького р-ну. 5.
с. Покровське Троїцького р-ну. 6. с. Верхня Дуванка Сватівського р-ну.
7. с. Танюшівка Новопосковського р-ну. 8. с. Новобіла Новопосковського
р-ну. 9. смт Білолуцьк Новопосковського р-ну. 10. с. Оборотноївка
Сватівського р-ну. 11. с. Преображенне Сватівського р-ну. 12. с. Плахо-
Петрівка Білокуракинського р-ну. 13. смт Білокуракине.
14. смт Новопосков. 15. с. Новорозсош Новопосковського р-ну.
16. с. Кам'янка Новопосковського р-ну. 17. смт Марківка.
18. с. Микільське Міловського р-ну. 19. с. Стельмахівка Сватівського р-
ну. 20. с. Райгородка Сватівського р-ну. 21. с. Містки Сватівського р-ну.
22. с. Заїківка Білокуракинського р-ну. 23. с. Паньківка
Білокуракинського р-ну. 24. с. Піски Новопосковського р-ну.
25. с. Олексіївка Білокуракинського р-ну. 26. с. Булавинівка
Новопосковського р-ну. 27. с. Нещеретове Білокуракинського р-ну.
28. с. Караван-Солодкий Марківського р-ну. 29. с. Кабичівка
Марківського р-ну. 30. с. Курячівка Марківського р-ну. 31. с. Морозівка
Міловського р-ну. 32. с. Півнівка Міловського р-ну. 33. с. Зориківка
Міловського р-ну. 34. смт Мілове. 35. смт Красноріченське Кременського
р-ну. 36. с. Климівка Кременського р-ну. 37. с. Голубівка Кременського
р-ну. 38. с. Новоборове Старобільського р-ну. 39. с. Підгорівка
Старобільського р-ну. 40. с. Титарівка Старобільського р-ну.
41. с. Половинкине Старобільського р-ну. 42. с. Шпотине
Старобільського р-ну. 43. с. Литвинівка Біловодського р-ну.
44. смт Біловодськ. 45. с. Мусіївка Міловського р-ну.
46. с. Новокраснянка Кременського р-ну. 47. с. Варварівка Кременського
р-ну. 48. с. Стара Краснянка Кременського р-ну. 49. с. Пристине
Кременського р-ну. 50. с. Шульгинка Старобільського р-ну.
51. с. Штормове Новоайдарського р-ну. 52. с. Маловенделівка
Новоайдарського р-ну. 53. с. Олексіївка Новоайдарського р-ну.
54. с. Новоолександрівка Біловодського р-ну. 55. с. Данилівка
Біловодського р-ну. 56. с. Бараниківка Біловодського р-ну.
57. смт Вовчоярівка Попаснянського р-ну. 58. с. Смолянинове
Новоайдарського р-ну. 59. с. Дмитрівка Новоайдарського р-ну.
60. с. Велика Чернігівка Станично-Луганського р-ну. 61. с. Чугинка
Станично-Луганського р-ну. 62. с. Устинівка Попаснянського р-ну.
63. с. Боброве Попаснянського р-ну. 64. с. Муратове Новоайдарського р-
ну. 65. м. Золоте Первомайської міськради. 66. с. Кримське
Слов'яносербського р-ну. 67. смт Петрівка Станично-Луганського р-ну.
68. с. Плотина Станично-Луганського р-ну. 69. с. Широкий Станично-
Луганського р-ну. 70. с. Вільхове Станично-Луганського р-ну.
71. с. Сабівка Слов'яносербського р-ну. 72. с. Замостя
Слов'яносербського р-ну. 73. с. Валуйське Станично-Луганського р-ну.

74. с. Миколаївка Станично-Луганського р-ну. 75. с. Пархоменко Краснодонського р-ну. 76. с. Адріанопіль Перевальського р-ну. 77. смт Бугаївка Перевальського р-ну. 78. смт Селезнівка Перевальського р-ну. 79. с. Розкішне Лутугинського р-ну. 80. смт Георгіївка Лутугинського р-ну. 81. смт Фашівка Антрацитівського р-ну. 82. смт Іванівка Антрацитівського р-ну. 83. с. Оріхівка Лутугинського р-ну. 84. смт Великий Лог Краснодонського р-ну. 85. смт Новоолександрівка Краснодонського р-ну. 86. с. Королівка Краснодонського р-ну. 87. с. Оріхове Антрацитівського р-ну. 88. с. Олександрівка Свердловського р-ну. 89. с. Дякове Антрацитівського р-ну. 90. с. Хмельницький Свердловського р-ну. 91. смт Бірюкове Свердловського р-ну. 92. с. Новоборовиці Свердловського р-ну.

Джерела та їх умовні скорочення

БТСДК – Большой толковый словарь донского казачества. – М : Астрель, 2003. – 605 с.; **ВТССУМ** – Великий тлумачний словник сучасної української мови [з дод., допов. та CD] / уклад. і голов. ред. Бусел В. Т. – К. ; Ірпінь] Перун, 2007. – 1736 с. : [іл.]; **Грінченко** – Грінченко Б. Д. Словарь української мови : в 4 т. / Б. Д. Грінченко. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 1 – 4; **Онишкевич** – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Ч. 1 – 2; **Преображенский** – Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка : в 2 т. – М., 1959. – Т. 1 – 2; **СУССГ** – Словник українських східнословобожанських говірок / Глуховцева К. Д., Леснова В. В., Ніколаєнко І. О. та ін. – Луганськ, 2002. – 234 с.

Література

Дзига 1999 – Дзига : Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги / укл. : В. Семеренський, П. Черемський. – Х. : Друк, 1999. – 527 с.; **Довженок 1990** – Довженок Г. В. Летіла сорока по зеленім гаю : дитячі та молодіжні українські народні ігри / упоряд., прим. Г. В. Довженок. – К., 1990. – 160 с.; **Жайворонок 2006** – Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.; **Исаевич 1887** – Исаевич С. Н. Малорусскія народныя игры окрестностей Переяслава / С. Н. Исаевич // Київ. Старина. – Т. XVIII. – 1887. – С. 451 – 486; **Покровский 1895** – Покровский Е. А. Днетскія игры. Преимущественно русскія въ связи съ історіей, этнографіей, педагогіей и гігіеной). Д-ра Е. А. Покровскаго. – М., 1895. – 369 с.

Барилова Г. К. Назви ігор з використанням палиці („Мушка”, „Дідок”, „Шар”, „Ожог”, „Блуд”)

У статті проаналізовано систему номенів, виявлену при описі ігор з використанням палиці. Проаналізована лексико-семантична підгрупа назв ігор, при проведенні яких використано окремі реалії, зокрема, палиці, демонструє, що найчастіше найменування таких ігор відбувається за атрибутом.

Ключові слова: гра, реалемний план, лексема, лексико-семантична підгрупа, атрибут.

Барилова Г. К. Название игр с использованием палки („Мушка”, „Дидок”, „Шар”, „Ожог”, „Блуд”)

В статье анализируется система номенов, которые выявляются в описании игр, при проведении которых используются отдельные реалии, в частности, палка, демонстрирует, что чаще всего наименование таких игр происходит за атрибутом.

Ключевые слова: игра, реалемный план, лексема, лексико-семантическая подгруппа, атрибут.

Barilova G. The games' names with a stick („Fly”, „Anoldman”, „Ball”, „Burn”, „Fornication”)

The system of nomens (names) that were revealed themselves in the description of games with use of a stick was analysed in the article. The analysed lexical-semantic subgroup of the games' names in which separate realia, in particular, a stick, are used shows that denomination of these games is according to the attribute.

Key words: game, realiaplan, lexeme, the lexical-semantic subgroup, attribute.

Н. С. Вербич (Київ)

УДК 811.161.2'282

**САНДГІ В УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ
(експериментально-фонетичний аналіз)**

Поняття сандгі ввели давньоіндійські граматисти для позначення звукових змін на межі морфем (внутрішні сандгі) або слів (зовнішні сандгі). Мовознавці, говорячи про такі зміни в слов'янських мовах, мають на увазі насамперед нейтралізацію дзвінкості під впливом глухих звуків. При цьому досліджують реалізації приголосних не лише на межі словоформ, але й перед реальною паузою.

Мета цієї статті – установити основні вияви сандгі в українських діалектах, з'ясувати ступінь розроблення проблеми в експериментально-фонетичному аспекті.

Процеси оглушення дзвінких (на противагу нормативній українській вимові) або традиційне одзвінчення глухих перед наступним дзвінким, яке можливе навіть у позиції перед наступним голосним або сонорним на матеріалі українських діалектів досліджували І. Зілинський, Я. Рудницький, І. Керницький, Г. Мартинова, О. Костів та ін.

Утрата дзвінкості приголосних перед глухими в окремих говорах, зокрема в південно-західних, спостережена досить давно – ще в 40-х роках ХІХ ст. Я. Головацький у „Граматиці руського язика” (1948) відзначав, що дзвінки перед глухими вимовляються як глухі. У сучасній діалектології мовознавці на підставі власних спостережень, аналізу записів фонотек, карт Атласу української мови описали ареал послідовної асиміляції за дзвінкістю / глухістю, що охоплює надсянські, лемківські, північно-західну частину бойківських, південно-західну частину закарпатських, підляські та холмські говірки; часткові зміни зафіксовано в гуцульських, західноподільських, покутсько-буковинських та волинських говірках. Утрата дзвінкості приголосних у літературному й у діалектному мовленні найчастіше виявляється в префіксах, рідше – на межі службових і повнозначних слів, ще рідше – всередині слова і найрідше – в абсолютному кінці фрази.

Асиміляція за дзвінкістю / глухістю відрізняє північно-західні говори від інших діалектних груп української мови. Хоча спостерігаємо втрату дзвінкості в західнополіських говірках північного наріччя та частково в говорах степових та слобожанських південно-східного наріччя. На думку Г. Мартинової [Мартинова, 2003: 118 – 134], така асиміляція відбувається переважно в позиціях, узвичаєних у літературному мовленні. Зокрема спостережено 1) послідовне одзвінчення глухих перед дзвінками; 2) часткове чи повне оглушення на межі проклітики й слова, рідше на морфемному шві. Проте оглушення відбувається непослідовно навіть в одній словоформі й залежить від темпу мовлення. У кінці слова перед паузою знеголошення дзвінких приголосних мінімальне. Отже, значна частина північних і південно-східні говори дзвінку вимову приголосних у позиції перед глухим мають як спільну ізоглосу.

В українській лінгвістиці є окремі експериментально-фонетичні дослідження асиміляції щоправда на матеріалі літературної мови. Принагідно одзвінчення / оглушення приголосних описували Л. Прокопова, М. Жовтобрюх, В. Брахнов. Однак самі автори відзначали, що експериментальні дані здобуто на незначному матеріалі, асиміляцію досліджено лише в певних позиціях, добір матеріалу здебільшого обмежено окремо вимовленим словом або непередикативним словосполученням, звукові зміни схарактеризовано лише на підставі аналізу осцилограм та кривої руху ЧОТ. В. Брахнов, зокрема, наголосив, що такий аналіз „не є цілком достатнім і вимагає доповнення його спектральним аналізом”, відповідно „обмеженість застосованого методу

дослідження не дала змоги цілком точно відповісти на деякі поставлені питання” [Брахнов 1970: 96]. Ідеться насамперед про ступінь одзвінчення/оглушення приголосних. Існує традиційний погляд на повне збереження дзвінкості дзвінких приголосних перед глухими всередині та наприкінці слова. Однак лінгвісти відзначають в окремих позиціях лише часткове збереження дзвінкості. Крім цього, дослідники по-різному пояснюють це явище. Одні вважають, що часткове збереження дзвінкості зумовлене морфологічною структурою слова (П. Тимошенко), другі наголошують на характері приголосних – змичність, щілинність, місце творення (А. Москаленко), треті потрактовують це явище фонетичною позицією – дзвінкий у середині слова перед глухим і дзвінкий в кінці слова перед паузою (І. Зілинський, М. Жовтобрюх) [Там само: 46].

Наявні експериментальні дослідження засвідчують лише часткову асиміляцію за глухістю. Причому асиміляція відбувається здебільшого в останній фазі приголосного. На всі три фази вона поширюється дуже рідко. Наведені дані (зокрема осцилограми) підтверджують, що дзвінкість шумних приголосних у позиції перед глухими ніде не зберігається повністю. В одних позиціях дзвінкість виявляється виразніше, в інших вона відсутня або майже відсутня. Тобто в українській мові дзвінкі перед глухими лишаяться дзвінками, однак ступінь дзвінкості зменшується порівняно з такими ж дзвінками у позиції перед голосними або дзвінками.

В українській мові загальновизнаним є положення про те, що глухий приголосний перед дзвінким шумним одзвінчується. Однак експериментальні дані, викладені в монографії В. Брахнова, засвідчують варіативну вимову: „при зіставленні записів траплялось, що глухі в одному й тому ж виразі чи слові, вимовлені тим самим диктором, в одному випадку були повністю одзвінчені, в іншому – лише частково” [Там само: 78].

Останнім часом активно розробляє проблему асиміляції за дзвінкістю/глухістю на матеріалі усного літературного мовлення Л. Хоменко. Дослідниця проаналізувала сполучення зімкнено-проривного /д/ та щілинних свистячих, шиплячих, африкат у різних позиціях. Зокрема виявила суттєві розбіжності між рекомендаціями сучасних орфоепічних словників щодо вимови цих звукосполук та результатами експериментального вивчення асимілятивних процесів на межі морфем [Хоменко 2010].

Про актуальність розгляду асимілятивних процесів зауважували на одному з засідань Комісії зі слов'янської фонотактики при Міжнародному комітеті славистів. Об'єктом вивчення на найближчу перспективу обрано сандгі як асиміляцію приголосних за ознакою голосу й шуму в усіх релевантних позиціях, зокрема реалізації звука [v] у

слов'янських мовах, функціонування у діалектах зімкнено-проривного [d] у кінці слова й на межі морфем.

Щоб виявити й схарактеризувати асиміляцію за дзвінкістю / глухістю варто простежити за змінами приголосних у таких позиціях: 1) дзвінкі шумні приголосні в абсолютному кінці фрази й слова (після голосного, сонорного, дзвінкого шумного, глухого); 2) глухі в абсолютному кінці слова (після голосного, сонорного, дзвінкого шумного, глухого); 3) сонорні в абсолютному кінці слова (після голосного, глухого); 4) дзвінкі шумні приголосні на початку слова (перед сонорними, дзвінками шумними); 5) глухі на початку слова (перед голосним, сонорним, глухим); 6) дзвінкі шумні перед глухими (в середині слова, перед глухим суфікса, на межі префікса й основи, на межі слів у складному слові, на межі прийменників і слів); 7) глухі перед голосним, сонорним, дзвінким шумним (у середині слова, на межі слів).

Під час експериментально-фонетичного дослідження асимілятивних процесів важливо з'ясувати не лише ступінь одзвінчення / оглушення приголосних, але й умови та причини цього явища. Зокрема, визначити як впливають на асиміляцію темп мовлення, наголошеність / ненаголошеність окремих складів, інтонація фрази (в широкому розуміння), частотність вживання окремих слів або словосполук.

Отже, позиція мовознавців щодо ареалу, де найпоспідовніше відбувається асиміляція за дзвінкістю / глухістю, однакова: це діалектна територія, що простягається на українсько-польському міжмовному суміжжі. Частотність виявів оглушення та одзвінчення поступово зменшується в напрямі на північний схід: у східноволинських, середньополіських говірках дзвінкість приголосних поспідовніше збережена перед наступними глухими, а одзвінчення в невластивих літературній мові позиціях відсутне. На території подільських говірок на схід від Збруча та в буковинських говірках збережена дзвінкість приголосних лише в абсолютному кінці слова. На території покутських, східнозакарпатських, гуцульських говірок відзначено залишки дзвінкості в абсолютному кінці слова.

Уважаємо, що актуальним для українського мовознавства є розв'язання таких завдань: встановлення причин сандгі, частотності асиміляцій у діалектному мовленні, ступенів одзвінчення / оглушення приголосних, співвіднесення фази звуку й відповідного асимілятивного процесу. Дослідження цих явищ потребує застосування не лише описового методу, але й експериментально-фонетичного аналізу.

Література

Мартінова 2003 – Мартінова Г. І. Середньонадніпрянський діалект. Фонологія і фонетика : монографія / Г. І. Мартінова. – Черкаси, 2003. – 365 с.; **Брахнов 1970** – Брахнов В.М. Явища асиміляції в

консонантизмі української мови : монографія / В. М. Брахнов – К., 1970. – 104 с.; **Хоменко 2010** – Хоменко Л. М. Асиміляційні процесив сучасній українській літературній мові та відтворення їхніх результатів в орфоепічних словниках / Л. М. Хоменко, М. К. Губарев // Мова, суспільство. Журналістика : матеріали XIV міжнар. наук.-практ. конф. з проблем функціонування й розвитку української мови. – К., 2010. – С. 29 – 39.

Вербич Н. С. Сандгі в українських діалектах (експериментально-фонетичний аналіз)

У статті схарактеризовано основні вияви сандгі в українських діалектах, проаналізовано експериментально-фонетичні дослідження асимілятивних процесів, окреслено низку завдань для подальших студій.

Ключові слова: сандгі, асиміляція, експериментально-фонетичний аналіз, говірка.

Вербич Н. С. Сандхи в украинских диалектах (экспериментально-фонетический анализ)

В статье дана характеристика сандхи в украинских диалектах, рассмотрены экспериментально-фонетические исследования ассимилятивных процессов, описан ряд заданий для дальнейших разработок.

Ключевые слова: сандхи, ассимиляция, экспериментально-фонетический анализ, говор.

Verbych N. S. Sandhi in the Ukrainian dialects (experimental-phonetic analysis)

The article focuses on the sandhi in the Ukrainian dialects, considers the experimental-phonetic researches of assimilative processes, generates the tasks for further developments.

Key words: sandhi, assimilation, experimental-phonetic analysis, dialect.

О. В. Верховод (Луганськ)

УДК 811.161.2*282.2(477.54/.62)

**ДЕМОНОМЕН „ВІДЬМА” В УКРАЇНСЬКИХ
СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРКАХ**

Пізнання народної культури, усіх видів селянської творчості неможливе без виявлення його архаїчного язичницького підґрунтя. Б. Рыбаков зазначає, що „вивчення язичництва – це не лише заглиблення в первісність, але й шлях до розуміння культури народу” [Рыбаков 1981: 302]. Це стосується й демонологічних уявлень, які так чи так

розкривають „світоглядний комплекс будь-якого етносу” [Там само: 330].

Демонологія є органічною частиною наївної картини світу українців, яка відображає уявну дійсність, побудовану на давній міфології та християнських віруваннях. Демономени української мови утворюють структуровану розгалужену незамкнену мікросистему, яка, незважаючи на тривалий процес формування, не є консервативною, а розвивається, набуваючи якісних ознак як у словотворенні, так і в семантиці.

Українська демонологія як невід’ємний складник традиційної духовної культури здавна привертала увагу дослідників. Пошуки велися переважно в етнографічному, менше – у лінгвістичному напрямках. Етнографи фіксували автентичні свідчення носіїв культури й здійснювали описовий аналіз відповідного матеріалу (В. Гнатюк, М. Костомаров, І. Нечуй-Левицький, Я. Новицький, І. Огієнко, П. Чубинський та ін.). Лінгвісти зацікавилися українською демонологічною лексикою лише в ХХ ст. Предметом їхньої уваги стали походження, етимологія, мотиви номінації, творення, функціонування демонологічних назв (В. Білоусенко, А. Василенко, Л. Виноградова, Й. Дзензелівський, Б. Кобилянський, О. Левкиївська, Т. Лукінова, М. Толстой, Н. Хобзей, Н. Тяпкіна). Демонологічній лексиці присвячено окремі статті тлумачних, діалектних та етимологічних словників української мови.

Актуальність нашого дослідження полягає в тому, що в українських східнословобожанських говірках демонологічна лексика ще не була предметом дослідження.

Мета статті – дослідити демономен „відьма” в українських східнословобожанських говірках, розглянути народні уявлення про відьму в досліджуваному континумі.

У статті використано матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій: Сватівщина [Сватівщина 1998], а також записи, зроблені в м. Старобільськ Луганської обл. та с. Підгорівка Старобільського р-ну Луганської обл. у 2011 р.

Відьма – один з найпоширеніших персонажів української демонології. Слово *відьма* (*вириця, відюга, відюха, лиходійниця, потворниця, обавниця, яритниця, коханка чорта, зла чаклунка*) в українських східнословобожанських говірках зафіксовано зі значенням ‘людина, наділена надприродними здібностями, яка може завдавати людям шкоди’: *Були в ід’ми / ходили по сус’ідах, ко’роу до’їли* [Сватівщина 1998: 40].

Лексема *відьма* відома в усіх говірках східнословобожанського ареалу, вона загальнопоширена в інших українських говорах, а також у літературній мові [НТСУМ 2006: 339].

Назви з коренем *відь-*, що вживаються з указаним значенням, відомі й іншим слов'янським мовам: р. діал. *ведьмак* 'знахар, чарівник, перевертень'; *ведьмочка* 'жін. до відьмак'; *ведьмица* 'чарівниця'; *ведьмовище* 'чарівник' [СРНГ: 94]; бр. *ведзьма* 'у народних віруваннях жінка, яка знається з нечистою силою' [ТСБМ: 473]; болг. діал. *веда* 'зла чаклунка, що приходиться уночі й завдає людям лиха' [БУС: 82].

У польській, чеській та словацькій мовах назва вважається запозиченням зі східнослов'янських мов [ЕСУМ: 396]

Слово *відьма* етимологи пов'язують з праслов'янським *vede 'я знаю' [Фасмер: 258], *vedati* 'відати, знати' [ЕСУМ: 396].

На території Східної Слобожанщини існує розподіл відьом на *родимих* (*уроджених*), що походять з відьомського роду, вони зазвичай мають малий хвіст, і *навчених*, що відьмацтва навчилися від когось іншого, – вони хвоста не мають. *Природня* або *родима* відьма ближче до демонічної істоти, тоді як *навчена* є цілком реальною людиною, часто односілчанкою.

Люди похилого віку уявляють відьму *на голову вищою від сусідок, з біло-червоними плямами на обличчі, зі зморшками на шиї, крючкуватим носом, пушком над верхньою губою, підборіддям, що виступає вперед, маленьким хвостиком, здоровенними очима*. Деякі описують її як *надзвичайно гарну жінку, яка має дуже довге розпущене волосся і смугляве обличчя, але зовсім не слідкує за своєю зовнішністю, ходить нечесана, неохайна, у непривабливому одязі* (Записано від Пронька Олександра Давидовича, 1939 р.н., с. Підгорівка Старобільського р-ну Луганської обл.). Молодші уявляють поряд з образом *непривабливої старої, образ вродливої зеленоокої молодиці з довгим густим чорним або рудим волоссям та чорними чи рудими бровами й блідою шкірою* (Записано від Пронько Тамари Олександрівни, 1947 р.н., с. Підгорівка Старобільського р-ну Луганської обл.).

Назва *відьма* може позначати жінку, яка здійснює незвичні справи: керує дощем, градом, хмарами, вітром; забирає від корів молоко, насилає хвороби, позбавляє людей урожаю, псує продукти, забавляється з чортами та іншою нечистою силою. Найбільшу активність, відьми виявляють на свята Юрія, Введення, Благовіщення та Івана Купала. [Українознавство 1994: 385].

Як і в літературній мові [НТСУМ 2006: 339], у досліджуваних говірках слово *відьма* вживають і як лайливу назву – 'зла сварлива жінка'. На Старобільщині побутує прислів'я: *зла йак ¹в'ід'ма, сер¹дита йак ¹в'ід'ма*.

У словниках української мови, у творах художньої літератури зафіксовано також однокореневі слова на позначення особи чоловічої статі: *відьмак* 'за народним повір'ям – чоловік, який знається з нечистою силою; чаклун' [НТСУМ 2006: 339], *відьман, відьмарь, відьмач* 'т.с.' [Грінченко: 235]. У східнослобожанських говірках слово *відьмак* відоме з

дещо відмінним значенням: *Відмаки / це таки чоловіки / йаки з одного ўзгладу розл'ичайут в'ідм // сами по соб'і в'ідмаки безуредн'і і незлобн'і / напротиу / во ни ста'райут'с'а обер'ігати л'удей от в'ідм* (Записано від Сопрунової Людмили Федорівни, 1939 р. н., м. Старобільськ, Луганської обл.).

В українській мові, наприклад, у фольклорних та етнографічних записах, існує чимало дериватів слова *відьма*; це вказує на значне поширення в народній культурі поняття і відповідних назв: *відьмити, відьмувати* 'бути відьмою, чарувати, чаклувати'; *відьмин, відьомський, відьомство* [Грінченко: 235 – 236]; *об відьмитися* 'зробитися відьмою' [Грінченко: 4]; *відьминський* (у фраземі *відьминський дух*) [Гнатюк 1912: 129]; *від'мач'а, відмач'и^е, від'мачатко* [Дзензелівський 1973: 171]; *відмочка, відьме* 'дитина відьми (жіночої статі)' [Гнатюк 1912: 106].

У слобожан існує багато способів розпізнавання відьом. Для цього треба було піти в ту хату, де читають псалтир над покійником, і дочекатися, коли будуть співати перші десять псалмів Давида. Уважали, що відьма обов'язково почервоніє та схилить голову на груди, щоб сховати обличчя. Ще легше, уважають у народі, розпізнати вроджену відьму, оскільки в неї є хвостик. Казали, що коли хто хоче побачити відьму, то повинен подивитися через поліно, у якому випав сучок, або крізь такий самий отвір у дощі, яку тешуть на труну. Можна побачити відьму й через осикову борону, виготовлену за один день. Вірили, що коли палити на Купала солону, кропиву, старий віник, мичку чи льон, вершок обрядового дерева або розп'якати на вогні серп, кип'ятити цідилко (тонку тканину, через яку проціджували молоко), нитки, коноплі, тоді відьма відчуває страшний біль і мусить підходити до купальського вогнища. У наш час не переймаються розпізнаванням відьми, а якщо запідозрять якусь жінку, то задля власного спокою проходять повз неї, скрутивши дулі: одну в кишеню, іншу за пазуху. Відьма при цьому починає злоститися й ляяти.

Щоб уберегтися від відьом, рекомендували різні магічно-ритуальні дієства (покропити обійстя свяченою водою, посипати вхід до хліва сіллю та свяченим маком-видюком, малювати освяченою крейдою хрести на дверях тощо) [Українознавство 1994: 385].

Народна уява наділяла відьом здатністю перевтілюватися й набувати іншого антропоморфного чи зооморфного образу (собаки, кішки, жаби) або навіть предмета (колеса): *'в'ід'ма перет'вор'увалас' у клубок гор'аш'ч'ий і під 'ноги ки'далас' / і на ко'та 'ч'орного 'тоже перет'вор'увалас' // 'в'ід'ма 'може пре'ур'ш'ч'ат'с'а ў 'кошку / со'баку / п'таха та во шо ў'годно* [Сватівщина 1998: 40].

Слобожани вважають, що перед смертю відьма повинна передати своє вміння кому-небудь, якщо вона цього не зробить, то помиратиме в страшних муках. Найчастіше свої знання вони передають невісткам. Щоб

відьма легко померла (у випадку якщо не виявилось охочих навчитися її майстерності), треба в даху її будинку пробити отвір.

Отже, демонологічні уявлення українців, а відтак слобожан, пов'язані з давніми анімістичними й антропоморфічними поглядами на сили та явища природи, з демонічними істотами, з людьми, наділеними надприродними властивостями. Поліаспектний опис українського демонімікону може значною мірою стимулювати вивчення інших галузей етнології, зокрема сприяти дослідженню проблем формування й розвитку духовної культури, ментальності.

Джерела та їх умовні скорочення

Грінченко – Грінченко Б. Д. Словарь української мови : у 4 т. / Б. Д. Грінченко. – К. : Лексикон, 1907. – Т. 1. – 494 с.; **ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол. : О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 1. – 632 с.; **НТСУМ 2006** – Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. / уклад. В. А. Яременко, О. М. Сліпушко. – К. : Аконіт, 2006. – Т. 1. – 926 с.; **СРНГ** – Словарь русских народных говоров. – М. : Наука, 1969. – Вып. 4. – 356 с.; **БУС** – Стоянов І. А. Болгарсько-український словник / І. А. Стоянов, О. Р. Чмир. – К. : Наук. думка, 1988. – 776 с.; **ТСБМ** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : в 5 т. – Мінск, 1977. – Т. 1; **Фасмер** – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – Т. 1. – М. : Прогресс, 1964. – 562 с.

Література

Гнатюк 1912 – Гнатюк В. Знадоби до української демонології / В. Гнатюк // Етногр. зб. – Л., 1912. – Т. 33. – 237 с.; **Дзедзелівський 1973** – Дзедзелівський Й. О Лексика демонології у драмі-феєрії Лесі Українки „Лісова пісня” / Й. О. Дзедзелівський // Леся Українка : Публікації. Статті. Дослідження. – К. : Наук. думка, 1973 – С. 155 – 177; **Рыбаков 1981** – Рыбаков Б.А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1981; **Сватівщина 1998** – Сватівщина : матеріали фолькл.-діалектол. експедицій / за ред. З. С. Сікорської. – Луганськ : Осіріс, 1998. – 136 с.; **Українознавство 1994** – Українознавство: Посібник / уклад. В. Я. Мацюк, В. Г. Пугач. – К. : Зодіак – ЕКО. – 1994. – 399 с;

Верховод О. В. Демономен „відьма” в українських східнослобожанських говірках

У статті досліджено демономен „відьма” в українських східнослобожанських говірках, розглянуто народні уявлення про відьму в досліджуваному континуумі.

Ключові слова: український демонімікон, демономен, відьма, антропоморфний, зооморфний образ.

Верховод О. В. Демономен „ведьма” в украинских восточнослобожанских говорах

В статье исследуется демономен „ведьма” и рассматриваются народные представления об этом демоническом персонаже в украинских восточнослобожанских говорах.

Ключевые слова: украинский демонимикон, демономен, ведьма, антропоморфный, зооморфный образ.

Verkhovod O. V. Demonomen „which” in Ukrainian Easten-Slobozhan dialects

The article highlights the demonomen „which” and deals with national image about this demoniacal character in Ukrainian Easten-Slobozhan dialects.

Key worlds: the Ukrainian demonimecon, demonomen, which, anthropomorphic, zoomorphic image.

М. О. Волошинова (Луганськ)

УДК 811.161.2'282.3

**НАЗВИ МОЛОКА ТА МОЛОЧНИХ ПРОДУКТІВ
В УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРКАХ**

У сучасній славістиці все ще залишається актуальним питання комплексного дослідження місцевих територіальних діалектів. Як зауважує З. Ганудель, сучасна лінгвістика спирається на необхідність системного дослідження лексико-семантичної структури (структур) народних говорів. Без такого докладного вивчення складно вирішувати низку проблем історичного розвитку, становлення й нормалізації літературної форми сучасної української мови, міжмовної та міждіалектної інтерференції на всіх мовних рівнях, класифікації діалектів живої розмовної мови тощо [Ганудель 1980: 1].

Цікавою для дослідження в цьому плані є тематична група „Назви їжі”, оскільки вона охоплює лексику, яка містить вичерпну мовну, історичну та етнографічну інформацію. На думку Т. Гонтар, народна їжа й харчування є найважливішою галуззю матеріальної культури будь-якого народу. Вона повною мірою відображає його соціально-економічні умови, ступінь розвитку суспільного організму й культурну спадщину поколінь. Характер харчування залежить від багатьох чинників: соціальних, історичних та природно-географічних умов, господарсько-культурної специфіки [Гонтар 1979: 3].

В українській діалектології комплексному вивченню назв їжі присвячено роботи З. Ганудель [Ганудель 1980], Е. Гоци [Гоца 2001], які досліджували говірки південно-західного наріччя. Є. Турчин описала лексику харчування в східнополіських говорах [Турчин 1990]; у

дисертації Н. Загнітко системно вивчено назви їжі в східно степових говірках Донеччини [Загнітко 2011]. З історичного погляду назви їжі вивчали З. Козирєва [Козырева 1984], О. Крижко [Крижко 1997], С. Яценко [Яценко 2009], В. Невоїт [Невоїт 1986]. Зазначимо й етнографічні розвідки – монографії Л. Артюх [Артюх 1982] і Т. Гонтар [Гонтар 1979]. Російські вчені теж мають значні напрацювання з окресленої теми, так, В. Губарева дослідила лексику харчування в Тамбовських говорах [Губарева 2001]; О. Малоземліна описала номінацію традиційного харчування камчадалів [Малоземліна 2001]; І. Лутовинова здійснила комплексне вивчення назв страв у Псковських говорах [Лутовинова 1977]; з етнолінгвістичного погляду розглянула назви їжі у воронезьких говорах Т. Карасьова [Карасева 2004].

Метою статті є опис лексико-семантичної групи (ЛСГ) „Назви молока та молочних продуктів”. Завдання дослідження вбачаємо в установленні функціональної активності лексем на позначення молока й молочних продуктів у східнослов'янських українських говірках; виявленні спільних та відмінних номенів порівняно з іншими говірками української мови; з'ясуванні мотивів номінації окресленої ЛСГ. Матеріалом для дослідження слугує фактичний матеріал, зібраний експедиційним методом у 50 східнослов'янських говірках у 2009 – 2011 рр. Актуальність розвідки зумовлено відсутністю комплексного дослідження заявленої групи лексики.

Молока й кисломолочних продуктів українці завжди споживали багато. Найпоширенішою стравою було свіже коров'яче молоко, кип'ячене або парене в печі. На свіжому молоці варили каші, локшину, ним заправляли картоплю, полуднували. З пареного молока робили ряжанку. Уживали в їжу й кисле молоко. З нього також витоплювали сир, який споживали як окрему страву або використовували як начинку для вареників, млинців, пирогів [УМ: 92]

Сему ‘свіжовидоєне молоко’ репрезентовано здебільшого багатослівними номенами. У 29 говірках обстеженого ареалу виявлено маніфестант *пар'не моло'ко* (Берез, Білвод, Білкур, Біллуц, Бонд, Дмит, Донц, Калм, Коляд, Кон, Куз, Лим, МалХ, Марк, Міл, Мороз, Новай, Новл, Ос, Півн, Підгор, Піщ, По, Сват, Сем, Смол, Ст, Червпоп, Шпот). Найвні й інші описові назви (дво- й трислівні), що характеризують якість та смакові властивості молока. Вони функціонують менш активно, іноді спорадично, напр.: *с'віже моло'ко* (Вар, Висч, Кол, Сват, Смол), *солотке моло'ко* (Біллуц), *'тепле моло'ко* (Бонд), *с'парене моло'ко* (Мак), *моло'ко с'п'іною* (Висч), *пар'не моло'ко с'п'інкоюу* (Тр), *'утр'ішн'е моло'ко*, *о'б'ідн'е моло'ко*, *ве'ч'ірн'е моло'ко* (Солід). На обстеженій території побутують також субстантивовані прикметники *пар'не*, записаний у 15 говірках (Бут, Вар, Вес, КарвСол, Кр, Куз, Новб, Павл, Пав, Пет, Плуг, Прос, Стріл, Тар, Чмир), а також лексема *пер'вак*, яку зафіксовано спорадично (Стріл).

Щодо функціонування наведених назв в інших ареалах, то в західнополіських говірках на позначення свіжого молока вживають прикметники *солоткий* ‘непрокислий (про молоко)’, *парний* ‘свіжовидоєне (про молоко)’ [Аркушин: 2, 28], а в суміжних із східнословобожанськими східностепових говірках функціонують номени *молоко свіже* ‘свіжовидоєне молоко’, *молоко парне* ‘щойно надоєне молоко’ [МССУГ: 63]. У говірках східної Словаччини побутують такі багатослівні номени: *свіже молоко*, *тепле молоко*, *солотке молоко* ‘свіже, тільки що видоєне молоко’ [ЛА: 54]. Отже, складені номени на позначення аналізованої семи активно функціонують і на обстеженій території, і в говірках інших діалектів.

Сему ‘загускле кисле молоко’ на більшості території представлено назвами *ки^есл’ак* (Берез, Білвод, Білкур, Біллуц, Бонд, Висч, Дмит, Донц, КарвСол, Кон, Кр, Куз, Марк, Новай, Ос, Павл, Пет, Підгор, Піщ, По, Сват, Сем, Смол, Солід, Ст, Тар, Тр, Червпоп, Чмир, Шпот). Менш уживаною є назва *ке^еф’ір* (Берез, Білкур, Біллуц, Бут, Вес, Кон, Мороз, Ос, Пав, Пет, Підгор, Поб, Ст, Чмир) та її фонетичний варіант *кех’в’ір* (Білвод, Вар, Коляд, Куз, Лим, Новоах, Півн, Прос, Шпот), де фонема /ф/ заступається звукосполукою /хв/, що є характерною рисою для багатьох східнословобожанських говірок та говірок інших діалектних континуумів. Не мають значного поширення репрезентант *просток’ваша* (Білвод, Донц, Калм, Кр, Міл, Мороз, Новл, Півн, Плуг, Стріл, Тр, Червпоп, Шпот), виявлений у 13 говірках, лексема *сир* (Білвод, Бонд, Коляд, Кон, Марк, Шпот) та складений номен *кисле молоко* (Білвод, Вар, Новб, Новоах, Ос, Підгор). Репрезентанти *р’аже^нка* (Донц, Поб), *ки^есл’ач’ок*, *к’ваше^нка* (Сват), *к’ваша* (МалХ), *зас’тойане молоко* (Кол) уживають поодинокі.

Словники інших говірок фіксують назви, що ілюструють аналізовану сему, наприклад слово *кисляк* відомо лемківським і подільським, східностеповим говіркам: ‘загускле кисле молоко, кислятина; ‘молоко кисле’ [СЛГ: 158; СПГ: 49; МССУГ: 44], поліським і полтавським говорам: ‘кисле молоко’; ‘кисле молоко, що залишається після зібраної сметани’ [Лисенко 1961: 35; Лисенко 1974: 95; Аркушин: 1, 245; Ващенко: 45]. У деяких говірках виявлено фонетичні варіанти: у гуцульських – *кісльик*; *кеслек* (*кислек*) ‘кисле молоко’; [Негрич: 92; ГГ: 93], у нижньонаддніпряньських – *кисняк* ‘кисле молоко’ [Чабаненко: 2, 168]. В інших діалектах побутують також лексеми *кеф’ір* (лемк.) ‘молоко оферментоване за допомогою кефірного грибка’ [СЛГ: 156] та *кваша*, який функціонує на позначення різних не молочних страв: захвол. ‘рідка страва, зварена із заквашеного вівсяного тіста’; полт. ‘вид страви’; захпол. ‘страва із запареної гречаної муки’; схст. ‘лемішка, страва з густо запареного борошна (звичайно гречаного), заправлена салом, олією або маслом’ [Корзонюк: 137; Ващенко: 43; Аркушин: 1, 241; МССУГ: 44].

Як свідчить наведений матеріал, номен, уживані у віддалених та суміжних говорах можуть побутувати й з однаковим, і з відмінним для східнословобожанських говірок значенням.

Сему 'продукт, одержаний з молока при його сквашуванні й відокремлені сироватки' представлено незначним репертуаром номенів. На більшості обстеженої території (у 33 говірках) виявлено назву *сир* (Берез, Білкур, Біллуц, Вар, Висч, Дмит, Донц, Калм, Кол, Кр, Куз, Лим, Мак, Марк, Новай, Новл, Новоах, Пав, Пет, Півн, Підгор, Піщ, Поб, Сват, Смол, Солід, Ст, Стріл, Тар, Тр, Червпоп, Чмир, Шпот). Маніфестант *т'ворох* зафіксовано в 31 говірці (Білвод, Білкур, Біллуц, Бут, Вес, Донц, Кол, Коляд, Кр, Міл, Мороз, Новай, Новб, Новл, Ос, Пав, Підгор, Піщ, Плуг, По, Прос, Сват, Сем, Смол, Солід, Ст, Тар, Тр, Червпоп, Чмир, Шпот). Активне функціонування цієї назви в східнословобожанських говірках, імовірно, підкріплено впливом сусідніх російських говірок. Акцентуаційний варіант *тво'рох* зафіксовано лише в трьох говірках (КарвСол, МалХ, Поб), демінутив *творо'жок* – в одній (Червпоп). Двослівні номені функціонують спорадично й демонструють мотив номінації – спосіб приготування кінцевого продукту: *сир о'т:оплений* (Білвод), *от'даўлений сир* (Бонд).

Записані на обстеженій території лексеми не мають значного поширення в територіально віддалених діалектах української мови. Виявлено лексему *сир* 'овечий сир' у бойківських говірках [Онишкевич: 2, 215] та маніфестанти *сыр*, *тваріх/тварох* 'сир' у говірках східної Словаччини [ЛА: 61]. У суміжних східностепових говірках номені *сир* і *творог/творіг* є активно вживаними й мають тотожне із східнословобожанськими говірками значення [МССУГ: 93, 103].

Одним із традиційних способів обробки молока в українців завжди було пряження, під час якого молоко довго парили в печі, потім додавали до нього сметану й через кілька годин отримували ряжанку. Верхній шар пареного молока набував золотаво-коричневого кольору. Для семи 'коричнева чи кремова плівка, що виникає на молоці, довго пряженому на малому жару в печі' виявлено широкий репертуар назв. Найпоширенішою є лексема *шкуринка*, записана в 22 говірках Слобожанщини (Білвод, Білкур, Біллу, Вес, Дмит, Донц, Коляд, Кон, Куз, Мак, Мороз, Новоах, Павл, Пав, Півн, Піщ, Сем, Ст, Тар, Тр, Червпоп, Чмир). Значно меншу функціональну активність демонструє назва *шкурка*, зафіксована в 9 говірках (Донц, Кр, Лим, Марк, Новай, Пет, Піщ, Прос, Шпот). Не виявили значного поширення й номені *шкуриноч'ка* – 4 н. п. (Білвод, Біллуц, Міл, Тр), *ве'р'шок* – 3 н. п. (Бут, Підгор, Чмир), *н'ліўка* – 4 н. п. (Бонд, Марк, Плуг, Тр), *ш'корка* – 2 н. п. (Білкур, Ос), а також номен *н'л'онка* (Сват, Вес, МалХ, Шпот), що постав, імовірно, під впливом суміжних російських говірок. Зрідка функціонують спільнокореневі маніфестанти *ш'кірка* (Берез, Білкур, Підгор), *шкуроч'ка* (Новоах, Смол). Спорадично побутують

репрезентанти *ш'кура* (Вар), *ско'ринка* (Куз), *ш'кі'роч'ка* (Берез), *'корка* (Тар), *'короч'ка* (По), а також багатослівні номени *'корка на 'пареному молоці* (Бонд), *шкур'ринка з моло'ка* (Калм), *ко'роч'ка ри'жен'ка* (Кол), *шкур'роч'ка вершко'ва* (Поб).

Наявні в обстежених говірках і випадки рефлексії давнього *h* через */e/*, яка, на думку відомого дослідника Б. Шарпила, є характерною ознакою більшості слобожанських і полтавських говірок [Шарпило 1960: 13]. Так, зафіксовано паралельне вживання назв *'пінка* (Куз, Сват, Стріл) і *'п'енка* (Висч, КарвСол, Новай, Новл, Підгор).

У говорах північного й південно-західного наріч репрезентанти окресленої семи функціонують зрідка: *п'ина/пінка* 'старка на спареному молоці' [СГСБ: 320]; *п'лу'вка* 'плівка на пряженому молоці' [Лисенко 1974: 163]; *п'ина* 'пінка на свіжому молоці', 'пінка на кип'яченому молоці' [СЛГ: 288]. На протигагу віддаленим говорам української мови, у суміжних східностепових говірках номени на позначення аналізованої семи є активно вживаними: *корочка*, *плівка*, *пенка*, *п'ина*, *пінка*, *п'льонка*, *шкурка*, *шкуринка*, *шкуруночка*, *шкурочка* [Загнітко 2011: 115]. Отже, лексеми, виявлені в сусідніх східностепових говірках, демонструють таку саму строкату варіативність, як і на обстеженій території Східної Слобожанщини.

Сему 'побічний рідкий продукт, що одержують при збиванні масла з вершків, сметани' маніфестовано у 25 східнослобожанських говірках лексемою *ско'лотини* (Берез, Білвод, Білкур, Біллуц, Бонд, Бут, Вар, Вес, Калм, КарвСол, Коляд, МалХ, Міл, Мороз, Новай, Новб, Павл, Пет, По, Прос, Сват, Стріл, Тар, Червпоп, Шпот). Фонетичні варіанти трапляються зрідка, напр. *ско'лот'ани* (Дмит, Півн). У 12 говірках виявлено варіювання в граматичній категорії числа: *ско'лотина* (Донц, Кол, Куз, Лим, Марк, Плуг, Сват, Сем, Смол, Ст, Тр, Чмир), а також словотвірні варіанти, зафіксовані поодинокі: *ско'лот'атина* (Піщ), *ско'лот'іна* (Кр), *ско'лот'ана* (Тр). Спорадично представлено й назву *си^{el}ровотка* (Мак, Підгор) як і її фонетичний та акцентуаційний варіанти *си^{el}роватка* (Марк), *'сиворотка* (Новай).

Поодинокі функціонують і репрезентанти, що встановлюють мотив номінації: способи виготовлення продукту – *об'рат* (Біллуц), *пере'гон* (Лим), *ско'лоч'ене моло'ко* (Висч). Так само мотивується й лексема *пах'та*, зафіксована в п'ятьох говірках (Донц, Новай, Підгор, Поб, Прос). Етимологи її походження виводять з фінської мови: де *pyöhtää* означає 'пахтати, збивати масло' [Фасмер: 3, 222].

Усі виявлені на території Східної Слобожанщини номени є активно вживаними в інших діалектах, майже всі вони мають подібну до зафіксованої в східнослобожанських говірках семантику: захпол. *перегон* 'залишки від перегнаного через сепаратор молока' [Аркушин: 2, 38]; поліс. *пахта* 'перегнане через сепаратор молоко' [Лисенко 1974: 154]; полт. і наддніпр. *обрат* 'молоко, від якого відвіяні сливки'; 'молоко-

відвійки' [Сизько: 63; Чабаненко: 3, 17]. У поліських говорах репрезентант *сироватка* вживають на позначення страв, до складу яких входить цей молочний продукт: 'суп з ячної крупи або товченої картоплі, заправлений сироваткою', 'пшоняна каша заправлена сироваткою' [Лисенко 1974: 194]; у гуцульських говірках *сироватка* функціонує з традиційним значенням 'рідина, яка виділяється при утворенні сиру' [МСГГ: 174]; у західнополіських говірках наявні фонетичні варіанти – *сирватка/сиров'ятка*, 'сироватка від скисання молока' [Аркушин: 2, 146 – 147]. Назва *сколотини*, подібно до говірок східнословобожанського ареалу, має різновиди в граматичних категоріях роду й числа, пор.: гуц. *сколотини* 'маслянка' [ГГ: 172; Негрич: 158; МСГГ: 176], захпол. *сколотінка* 'відходи при збиванні масла; маслянка' [Аркушин: 2, 152], наддніпр. *сколот* 'сколотини' [Чабаненко: 4, 74], гуц. *сколотина* 'маслянка' [СГСБ: 338]. У східностепових говірках уживають назви: *маслянка, пахта, сироватка, сколотини* [МССУГ: 60, 72, 93, 96].

Отже, здійснене дослідження вповноважує на такі висновки. В аналізованій групі лексики в різних діалектах виявлено маніфестанти сем переважно з тотожною семантикою. Разом з тим, наявні й варіанти у формальному оформленні репрезентантів, що мають відмінності на різних мовних рівнях.

У деяких говірках обстеженого континууму на позначення семи існує кілька номенів, що вступають у синонімічні відношення, наприклад сема 'коричнева чи кремова плівка, що виникає на молоці, довго пряженому на малому жару в печі' має репрезентанти *ве^нр'шок, шк'ірка, 'п'енка* (Підгор), а для семи 'загускле кисле молоко' в одній говірці виявлено п'ять маніфестантів: *просток'ваша, 'кисле молоко, сир, кех'вір, ки^есл'ак* (Білвод) тощо.

В обстеженому ареалі наявна семантична диференціація в однакових назвах, наприклад: лексему *сир* уживають на позначення 'загусклого кислого молока' й 'продукту, одержаного з молока при його сквашуванні й відокремленні сироватки'.

Щодо мотивів номінації, то чітко простежуємо такі мотиваційні ознаки: за якістю продукту (*'кисле молоко, кисл'ак, солотке молоко*); за способом та особливостями приготування (*сколотини, пер'гон, сколоч'ене молоко, от'даўлений сир*).

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в системному аналізі інших лексико-семантичних груп та виявленні динамічних процесів у назвах їжі й кухонного начиння.

Список обстежених населених пунктів та їх скорочень

(усі села знаходяться в Луганській області)

Берез – с Березівка, Новопсковський р-н; Білвод – смт Біловодськ; Білкур – смт Білокуракине; Біллуц – смт Білолуцьк; Бонд – с. Бондарівка, Марківський р-н; Бут – с. Бутове, Старобільський р-н; Вар –

с. Варварівка, Кременського р-н; Вес – с. Веселе, Марківський р-н; Висч – с. Височинівка, Марківський р-н; Дмит – с. Дмитрівна, Новоайдарський р-н; Донц – с. Донцівка, Новопсковський р-н; Калм – с. Калмиківка, Міловський р-н; КарвСол – с. Караван-Солодкий, Марківський р-н; Кол – с. Коломийчиха, Сватівський р-н; Коляд – с. Колядівка, Новоайдарський р-н; Кон – с. Кононівка, Біловодський р-н; Кр – м. Кременна; Куз – с. Куземівка, Сватівський р-н; Лим – с. Лиман, Старобільський р-н; Мак – с. Макіївка, Кременський р-н; МалХ – с. Малохатка, Старобільський р-н; Марк – смт Марківка; Міл – с. Мілуватка, Сватівський р-н; Мороз – с. Морозівка, Міловський р-н; Новай – смт Новоайдар; Новб – с. Новобіла, Новопсковський р-н; Новл – с. Новолимарівка, Біловодський р-н; Новоах – с. Новоахтирка, Новоайдарський р-н; Ос – с. Осинове-1, Новопсковський р-н; Павл – с. Павленкове, Новопсковський р-н; Пав – с. Павлівка, Білокуракинський р-н; Пет – с. Петрівка, Сватівський р-н; Півн – с. Півнівка, Міловський р-н; Підгор – с. Підгорівка, Старобільський р-н; Піщ – с. Піщане, Старобільський р-н; Плуг – с. Плугатар, Біловодський р-н; Поб – с. Победа, Новоайдарський р-н; По – с. Попівка, Білокуракинський р-н; Прос – с. Просяне, Марківський р-н; Сват – м. Сватове; Сем – с. Семикозівка, Біловодський р-н; Смол – с. Смолянинове, Новоайдарський р-н; Солід – с. Солідарне, Білокуракинський р-н; Ст – м. Старобільськ; Стріл – с. Стрільцівка, Міловський р-н; Тар – с. Тарасівка, Троїцький р-н; Тр – Троїцьк; Червпоп – с. Червонопопівка, Кременського р-н; Чмир – с. Чмирівка, Старобільський р-н; Шпот – с. Шпотине, Старобільський р-н;

Джерела та їх умовні скорочення

Аркушин – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000. – Т. 1 – 2; **ГГ** – Гуцульські говірки : короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Л., 1997. – 232 с.; **Корзонюк** – Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М. М. Корзонюк. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 62 – 267; **ЛА** – Ганудель З. Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини (назви страв, посуду та кухонного начиння) / З. Ганудель. – Пряшів, 1981. – 207 с.; **Лисенко 1961** – Лисенко П. С. Словник діалектної лексики середнього і східного Полісся / П. С. Лисенко. – К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1961. – 72 с.; **Лисенко 1974** – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.; **МССУГ** – Омельченко З. Л. Матеріали до словника східностепових українських говірок / З. Л. Омельченко, Н. Б. Клименко. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 114 с.; **МСГГ** – Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської обл.) / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.; **Негрич** – Негрич М. Скарби гуцульського говору : Березови / М. Негрич. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. –

224 с.; **Онишкевич** – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 т. / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 1 – 2; **СГСБ** – Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. Словник говірки с. Бродина Олекси Горбача / відп. ред. Я. Закревська. – Л., 2000. – С. 247 – 354; **Сизько** – Сизько А. Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини / А. Т. Сизько. – Д., 1990. – 100 с.; **СЛГ** – Пиртей П. С. Словник лемківської говірки / П. С. Пиртей. – Івано-Франківськ, 1986. – 469 с.; **СПГ** – Брилінський Д. Словник подільських говірок / Д. Брилінський. – Хмельницький : РВВ, 1991. – 117 с.; **Фасмер** – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева / М. Фасмер. – 4-е изд. стер. – М. : Астрель, 2009. – Т. 3. – 832 с.; **Чабаненко** – Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4 т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1 – 4.

Література

Артюх 1982 – Артюх Л. Ф. Народне харчування українців та росіян південно-східних районів України / Л. Ф. Артюх. – К. : Наук. думка, 1982. – 112 с.; **Ганудель 1980** – Ганудель З. Т. Бытовая лексика украинских говоров Восточной Словакии (названия пищи, посуды и утвари) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.02 „Украинский язык” / З. Т. Ганудель. – Киев, 1980. – 21 с.; **Гонтар 1979** – Гонтар Т. О. Народне харчування українців Карпат / Т. О. Гонтар. – К. : Наук. думка, 1979. – 137 с. **Гоца 2001** – Гоца Е. Д. Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Е. Д. Гоца. – Ужгород, 2001. – 21 с.; **Губарева 2001** – Губарева В. В. Лексика питания в говорах Тамбовской области : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Губарева Вера Владимировна. – Тамбов, 2001. – 238 с.; **Карасева 2004** – Карасева Т. В. Названия пищи в воронежских говорах: этнолингвистический аспект : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Карасева Татьяна Владимировна. – Воронеж, 2004. – 250 с.; **Козырева 1984** – Козырева З. Г. История названий продуктов питания и пищи в украинском языке : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. філол. наук : спец. 10.02.02 „Языки народов СССР (украинский язык)” / З. Г. Козырева. – Киев, 1984. – 25 с.; **Крижко 1997** – Крижко О. А. Розвиток семантики побутової лексики українських літописів кінця XVII – поч. XVIII ст. (назви їжі, напоїв, продуктів харчування) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. А. Крижко. – К., 1997. – 17 с.; **Лутовинова 1977** – Лутовинова И. С. Комплексное лингвистическое исследование названий кушаний в Псковских говорах (к проблеме формирования лексики Псковских говоров) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” /

И. С. Лутовинова. – Л., 1977. – 14 с.; **Малоземлина 2009** – Малоземлина О. В. Лексика пищи в говорах камчадалов : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Малоземлина Оксана Владимировна. – Петропавловск-Камчатский, 2009. – 285 с.; **Невойт 1986** – Невойт В. И. Названия пищи и продуктов питания в древнерусском языке : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / В. И. Невойт. – Киев, 1986. – 23 с. **Турчин 1990** – Турчин Е. Д. Лексика питания в украинских восточнополесских говорах : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.02 „Украинский язык” / Е. Д. Турчин. – Киев, 1990. – 22 с.; **УМ 1993** – Українська минувшина: ілюстр. етногр. довід. / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Космічна та ін. – К.: Либідь, 1993. – 256 с.; **Шарпило 1960** – Шарпило Б. А. Сравнительно-историческая характеристика украинских говоров восточной Слобожанщины (Старобельщины) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук / Б. А. Шарпило. – Киев, 1960. – 24 с. **Яценко 2009** – Яценко С. А. Назви продуктів харчування, страв і напоїв в українській мові XIV – XVII століть : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / С. А. Яценко. – К., 2009. – 20 с.

Волошинова М. О. Назви молока та молочних продуктів в українських східнослобожанських говірках

У статті на фактичному матеріалі проаналізовано номени на позначення молока й молочних продуктів, що побутують в українських східнослобожанських говірках. Установлено функціональну активність діалектних назв, з'ясовано мотиваційну базу, виявлено паралелі в говірках інших діалектних континуумів.

Ключові слова: лексема, сема, говірка, молоко, багатослівні номени.

Волошинова М. А. Названия молока и молочных продуктов в украинских восточнослобожанских говорах

В статье на фактическом материале осуществлен анализ номенов, употребляемых для обозначения молока и молочных продуктов, которые функционируют в украинских восточнослобожанских говорах. Определена функциональная активность диалектных названий, установлена мотивационная база, выявлены параллели в говорах других диалектных континуумов.

Ключевые слова: лексема, сема, говор, молоко, многословные номены.

Voloshunova M. O. Names of milk and dairy products in Ukrainian East Slobozhanshchina dialects

The analysis of nomens (names) that are used for denomination of milk and dairy products and function in Ukrainian East Slobozhanshchina dialects

was made on factual material in the article The functional activity of dialect names was described, the motivational basis was determined, the parallels in other dialects of dialect continuums were identified.

Key words: lexeme, seme, dialect, milk, verbose nomens (names).

Н. Г. Загнітко (Донецьк)

УДК 811.161.2:81'282 (477.62)

НАЗВИ М'ЯСНИХ СТРАВ У СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВІРКАХ ДОНЕЧЧИНИ

На українському діалектному матеріалі лексика, пов'язана з харчуванням, неодноразово була предметом дослідження [Бабій 1975; Бичко 2001; Врублевська 1996; Дзендзелівський 1965; Кацалапенко 2008; Кузема 1974]. Однак у науковій літературі знаходимо лише згадки про окремі назви страв і напоїв слобожанських і степових українських говорів [Магрицька 2000, Дроботенко 2000]. Назви їжі новостворених українських говорів загалом та східностепових говірок зокрема й досі залишаються маловивченими, що й зумовлює актуальність їх дослідження. У цій статті проаналізуємо назви м'ясних страв, уживані в говірках Донеччини.

У структурній організації лексико-семантичної групи назв м'яса, жиру та приготовлених з них страв домінують ознака (ДО) „продукт, з якого приготовлено страву”. Відповідно всі назви можна поділити на три лексико-семантичні мікрогрупи: назви їжі з м'яса, назви їжі з жиру та сала, назви їжі зі свинячої крові. Здавна м'ясо й м'ясні страви повсякденно споживали тільки заможні люди. Обмеження споживання м'ясних продуктів було зумовлено тяжким матеріальним становищем більшості селянських господарств, а тому використовували все – навіть кров забитої худоби.

Назви їжі з м'яса утворюють окрему лексико-семантичну мікрогрупу в межах лексико-семантичної групи назв м'яса, жирів та приготовлених із них страв. Усі вони диференціюються за ДО „спосіб приготування”. Серед таких назв у досліджуваних говірках виділяємо репрезентанти сем „проварені страви з м'яса”, „запечені страви з м'яса” або „смажені страви з м'яса”. Усі страви з м'яса в досліджуваних говірках мають загальну назву: *мй'асо* (у більшості східностепових говірок); *м'асо* (Св В, Вт Я, М Ст, Зап Т, Самс Т, С-В НА, Пр НА, Н-гр Волод, Зач В, Ст Ол, ЧЯ Арт); *мн'асо* (Макс М, Кр Кр, Срібне, С, Є М, Н-мих М, Кост М, Нмйр ВН, Петр В, Березове, Н-тр В, Прох В). Паралельно вживають і номени атрибутивного походження: *мй'аснє*, *м'аснє*, *мн'аснє*.

До основних назв варених страв з м'яса в східностепових говірках відносимо лексеми на позначення провареної поребрини; домашніх

ковбас, начинених м'ясом; начиненого м'ясом і приготовленого як страва шлунка тварини; холодцю.

Передня частина туші з ребрами, поребринна, у досліджуваних говірках має назву: *поре^вбр^нна* (Зв Арт, Пр Арт, Корсунь, Ол В, Біл Д, Мик В, Св В); *пор^в'ібр^нна* (Березове, Ол В, Є В, Гр Кр, ЧЯ Арт, Різн Арт, Олекс ВН); *ре^вбр^нна* (Времівка, Шевч ВН, Стмйр ВН, Стмл ВН, Зл В, Самс Т, А Амв, О-О Ш, Андр В, Гр Кр, Петр-2 Ол, Ямп КЛ); *пор^в'ібр^р'а* – Рівнопіль, Н-гр Волод, Волод В, НА В, Олдр В); *ре^вбра* (Стародубівка, Самс Т, Міч Т, О-О Ш, Ст Ш, Березове, Н-тр В, Окт В, Прох В, Н-петр ВН, Нмйр ВН, Н-дон ВН, Ур ВН, Нескучне, Новоукр, А М, Є М, М, Срібне, Н-2 Я, Ул Кр, Кост, Гр Кр, С-М Ол, Мих Ол), *р^в'обра* (Бл Амв, Зап Т); *ре^вбери^в'а* (Нескучне, Курах, Макс М); *р^в'обришка* (Пр НА, С-В НА, Кост М, Нмйр ВН, Макс М, Нелепівка, Ст Ол); *поре^вберич^в'інка* (Серд Ш; *груднінка* – М Ст); *ребрінка* (Кр Кр, Петр В); *ре^вбри* (НА В); *р^в'обрушки* (Покр Арт); *п^в'ідре^вбери^в'а* (Вт Я). Така фонетична й словотвірна варіативність відображає особливості східностепових говірок, що сформувалися під впливом різнодіалектних контактів та сусідніх російських говірок. У деяких обстежуваних говірках спостерігаємо вживання лексичних різногенетичних дублетів, якими часто є лексеми російської та української мов [Омельченко 1982: 101]. Порівняймо: *р^в'обришка* // *ре^вбр^нна* – С-В НА, *р^в'обришка* // *ре^вбра* – Нмйр ВН, А М.

До назв варених страв з м'яса відносимо й назви холодцю – драглистої страви, яку одержують при охолодженні м'ясного відвару з подрібненими шматочками м'яса. У східностепових говірках до таких назв належать: *холод^вец^в'* (Гл Ст, Міч Т, Самс Т, С-В НА, Кум Ст, М Амв, Бл Амв, О-О Ш, Ст Ш, А Амв, Вт Я, Н-2 Я, Корсунь, Ол В, М, М Ст, Березове, Олдр В, Прох В, НА В, Окт В, Біл Д, Зл В, Зач В, Рівнопіль, Петр В, Н-дон ВН, Стмл ВН, Н-петр ВН, Стмйр ВН, Шевч ВН, Ур ВН, Нескучне, Времівка, Олекс ВН, Срібне, Андр ВН, Кр Кр, А М, Є М, Кост М, Н-мих М, Мик В, Нмйр ВН, Новоукр, Є В, С, Гродівка, Гр Кр, Ул Кр, Ст Ол, С-М Ол, Некр Ол, Кост, Покр Арт, Некр Ол, Ямп КЛ, Тет Сл); *холо^вдне* (Н-гр Волод, Пр НА, Міч Т, Окт В, Стмл ВН, Олдр В, Ол В, Мик В, Нмйр ВН, Ур ВН, М Ст, Курах, Гродівка, Бл Амв, О-О Ш, А Амв, Гр Кр, Ул Кр, Бил Сл, Тет Сл, Нов КЛ, ЗК КЛ, Різн Арт, Сів, Зв Арт, Некр Ол, Покр Арт); *хо^вло^вдне* (Зл В, Св В); *хо^вло^вд^вец^в'* (НА В, Св В, Зап Т); *студ^в'ін'* (Окт В, Серд Ш, Макс М, ЧЯ Арт, Ч Сл, Бил Сл, Петр-2 Ол); *студ^ве^в'н'* (Стмйр ВН, Рівнопіль, Кр Кр, Олекс ВН, Міч Т, Корсунь, Мих Ол, Тет Сл, Ст Ш); *студ^ве^в'не^вц^в'* (Рівнопіль, Міч Т). Спорадично в донецьких говірках зафіксовано лексеми *за^вхолод* (В В) та *зі^вмне* (Покр Арт).

Наведені вище матеріали свідчать, що найбільш уживаними в досліджуваних говірках є назви *холод^вец^в'* (*хо^вло^вд^вец^в'*) та *холо^вдне* (*хо^вло^вдне*). Такі номени відомі й іншим українським говорам. Порівняймо: поліськ. *холод^вец^в'* „холодний борщ, приготовлений з

сироватки, зелені й риби” [Лисенко 1972: 225], полт. *холодѣц* „їжа, виготовлена з заохолодженого густого м'ясного навару” [Ващенко 1960: 99 – 100], зах.-поліськ. *холодніц* „а „холодець” [Аркушин 2000, II: 231]. Функціонування лексем *студ'ін* (*студен*'), *заохолод*, *студе"нец* можливо, свідчить про залишки впливу поліських та південно-західних українських говірок, що є материнськими для деяких східностепових. Порівняймо: поліськ. *студ'ен* „холодець” [Лисенко 1972: 206]; поліськ. *заохолод* „холодець (з м'яса)” [Лисенко 1972: 81]; бойк. *студ'ін*, *студеніна* „холодець” [Онишкевич 1984, II: 262]; бук. *студенец*, *студинец*, *студ'інец* „холодець” [СБГ 2005: 530]. Слід зазначити, що в сучасних східностепових говірках назва *студ'ін* (*студен*') нерідко є маркованою щодо часу використання. Порівняймо: *соврем'єн:ий холодѣц* / *це тод'ішн'ій студ'ін* // (С) *тод'і* / *ран'ше* / *нази'вали студе"н* / *каже* / *вже наваріла студ'н'у* // (Стмйр ВН).

До назв варених страв з м'яса відносимо й репрезентанти семи „домашня ковбаса з м'яса”. В усіх досліджуваних говірках цю сему реалізовано описовою номінативною конструкцією *домашн'а ковбаса* (*домашн'а ковбаска*). Порівняймо: *Ал'оша м'ій вобич'є кровіану ковбасу не" ійс'т* / *їа йому домашн'у готівл'у* // (Ямп КЛ) *їак зар'їжут' кабанá* / *це знач'ит' сало на другий ден' посоліли* / *і ковбаси домашн'і робіли з мн'аса* // (С).

До аналізованої лексичної мікрогрупи належать і назви начиненого м'ясом і приготовленого як страва шлунка тварини: *кєн'д'ух* (*кєн'д'ушók*) (Срібне, Андр ВН, Олекс ВН, Времівка, Кр Кр, Макс М, Олдр В, М, Кост М, А М, Є М, Новоукр, Нмйр ВН, Н-дон ВН, Стмйр ВН, Стмл ВН, Ур ВН, Н-петр ВН, Шевч ВН, Петр В, Є В, В В, Прох В, Окт В, Міч Т, Кум Ст, А Амв, М Амв, Бл Амв, О-О Ш, Корсунь, Ол В, Біл Д, Ул Кр, Гродівка, М Ст, Мих Ол, Гр Кр, Різн Арт, Сів, Некр Ол, Тет Сл, Бил Сл, ЗК КЛ, Нов КЛ, Н-гр Волод, Стародубівка, Вт Я, Н-2 Я, Самс Т); *сал'т'ісón* (Зл В, С-М Ол, Петр-2 Ол, Нелєпівка, Серд Ш, Зв Арт, Гл Ст, Міч Т); *кóвбик* (С-В НА, Є В, Зап Т, Ч Сл, Новоукр). Порівняймо: *а тод'і начин'али же"лудоч'єк із порос'ятки* / *нази'вав'а кє"н'д'ушók* / *отó бул'ó нар'їжут' туді мн'аса* / *шкурки із сала* / *начін'ат'* / *зашиїут'* / *тод'і провар'ат'* / *а тод'і* / *їак не" бул'ó духóвки* / *у не"ч'і при"п'ікалі* / *в'із'мут' тод'і п'ід той* / *при"дав'лат'* / *п'ід такій прес* / *гн'іти"єк п'ідложут'* / *і в'ін такій плóський рóби"ц':а* // (С). Усі вищезазначені назви відомі й в інших українських говорах. Порівняймо: полт. *кóвбик* „м'ясна їжа, що виготовляється начинкою оболонки шлунка, подібно до ковбаси” [Ващенко 1960: 46], *сал'ц'ісón*, *салт'ісón*, *салцисón* „очищений, промитий і проварений свинячий шлунок, начинений шматочками м'яса, печінки і т. п.” [СБГ 2005: 475].

Деяким досліджуваним говіркам відома назва *шійка* „очищена, промита й проварена гусяча шия, начинена шматочками м'яса, печінки тощо”, що є синонімічною до згаданих вище *кєн'д'ух*, *сал'т'ісón*, *кóвбик*.

У таких випадках „на основі полісемічного перенесення (метонімічного – Н.З.) виникають різноманітні похідні значення, як прозорі щодо семантичного зв'язку з первинними значеннями, так і неусвідомлювані носіями” [Тараненко 1973: 98]. Порівняймо: *начи^ен'али шийки гус'ач'і / отó старáйе'с'а так / шоп дужче до голові одрубáт' / шоп булá дóвга шийка / тод'і оту шкурку з'н'имáйе'м / тод'і знізу заши^евáйе'м / де ширше / а де ўжче / чéрез отé наповн'увалос' / туді пўтик / пе^нч'іночка / сэрце пос'іче^не / тод'і трóшки добавл'áйе'ш мукічки і одне йайце / при^есól'уйут' / пёрчи^еку трóшки туді / ци^ебул'ки / пе^нре^нм'ішуйу і оцé наповн'áйу ц'у шийку / тод'і верх заши^евáйу / проваріла / тод'і ше в духóвк'і зажáр'уйу / і дуже дóбра шийка вихóдит' // (С).*

До аналізованої лексичної мікрогрупи відносимо й назву консервованого тушкованого м'яса – *тушонка*, що функціонує в усіх досліджуваних говірках і збігається з нормою літературної мови. Порівняймо: *рán'ше у банkáх тушонку не^н закривáли / бул'и в'ідра емал'ірован'і / так отó часóв ш'іс'т' тўшут' / а тод'і жўром зал':ўт' / звéрху зав'язáли / закріли / і стойáло йáкос' вонó і не^н пóрти^елос' // (Гродівка)*

Окрему мікрогрупу назв їжі з м'яса утворюють репрезентанти семи „запечене м'ясо”. У досліджуваних говірках на позначення запеченого або смаженого м'яса, печені, зафіксовано лексеми: *жаркé* (Зл В, НА В, Серд Ш, Ол В, Корсунь, Гродівка, С, Олекс ВН, Курах, Є В, Новоукр, Н-мих М, Березове, Олдр В, Ол В, Тет Сл); *жаркóйе* (Зап Т, Стародубівка, Олдр В, НА В, Бл Амв, Н-2 Я, Нелепівка, Макс М, Шевч ВН, Стмйр ВН, Ур ВН, Стмл ВН, Нмйр ВН, Петр-2 Ол, Бил Сл, Ч Сл, Різн Арт); *жáре^не мйáсо* (Н-гр Волод, Пр НА, Міч Т, М Амв, Ст Ш, Кост, Ул Кр, С, Гродівка, Андр ВН, Срібне, Времівка, М, Н-мих М, Березове, В В, Н-тр В, Зл В, Є В, Петр В, Н-петр ВН, Нмйр ВН, Времівка, Петр-2 Ол, ЗК КЛ, Сів, Некр Ол); *жáре^не мн'áсо* (М Ст, НА В, Св В, Є М, А М, Гр Кр, О-О Ш, Ст Ол, С-М Ол, Некр Ол); *жáре^не м'áсо* (Покр Арт, А Амв, Бл Амв, Зап Т, М, С-В НА, Зач В, Кост М, Окт В, Нескучне); *запéче^не м'áсо* (Нелепівка, Стмл ВН, Окт В, С-В НА, Гл Ст, Кум Ст); *запéче^не мн'áсо* (Є М); *пéче^не мйáсо* (Н-гр Волод, Мих Ол, ЧЯ Арт); *печén'а* (Кр Кр, Рівнопіль, Біл Д); *смáже^не мйáсо* (Гродівка, Корсунь, Зв Арт, Мих Ол); *смáже^нніна* (Вт Я, Серд Ш, ЗК КЛ, Тет Сл, Ямп КЛ, Нов КЛ); *тўше^не м'áсо* (Бл Амв, С-В НА, Прох В); *с'в'іжинá* (Шевч ВН, Кост М). Маніфестанти семи „запечене м'ясо” показово відображають особливості досліджуваних східностепових говірок. По-перше, із семантичного погляду немає чіткої диференціації назв запечених та смажених страв з м'яса, оскільки запечені м'ясні страви в частині досліджуваних говірок номіновано як *жáре^не мйáсо* (*жáре^не мн'áсо*, *жáре^не м'áсо*), *смáже^не мйáсо* тощо. Порівняймо: *мн'áсо жáри^ем або запéчеш у духóвк'і / так вонó і назі^евáйе'ц':а жáре^не мн'áсо // (Є М) мн'áсо готóвл'у на см'áл'ц'і / кришў багато ци^ебул'і / так вонó і*

нази^ева́йец':а жа́ре^{не} мн'áсо // (О-О Ш). По-друге, поширення дублетних і варіантних назв спостерігаємо не лише на міжговірковому рівні, а й у межах однієї діалектної мікросистеми. Порівняймо: запéче^{не} м'áсо // жа́ре^{не} м'áсо // ту́ше^{не} м'áсо (С-В НА); жарко́йе // жаркé // жа́ре^{не} м'áсо // ту́ше^{не} м'áсо (Бл Амв); жарко́йе // ту́ше^{не} м'áсо (Прох В); жа́ре^{не} мйáсо // жаркé // смáже^{не} мйáсо (Гродівка); жа́ре^{не} мйáсо // жаркé (С, Н-мих М, Є В). По-третє, ареальна поведінка репрезентантів досліджуваної семи відображає мозаїчний ареальний характер новостворених східностепових говірок. Усі зафіксовані номени ілюструють типові фонетичні, словотворчі особливості говірок досліджуваної частини українського діалектного континууму.

До порівняно інноваційних назв відносимо номени *ка́тл'єти*, *голубці'ї*, *гу́ска з йáблукáми*, *п'іл'м'єн'ї*, відомі всім досліджуваним говіркам. Порівняймо: *а бул'ó начи'єн'áли на прáзни'к гус'á / йáблукáми начи'єн'áли / зашйв звєрху / там / де бул'á шййка / тод'ї йáблука пор'їже'ш / напхнєш пóвну / тод'ї тут із'áду зашййш і в духóвк'ї пє'клї* (Кост М). На фонетичній структурі назв *ка́тл'єти*, *п'іл'м'єн'ї* позначився вплив російської мови, що нерідко простежуємо й щодо компонентів інших ЛСГ назв їжі, напоїв, поширених у східностепових говірках Донеччини. Більшість „сучасних” назв м'ясних страв, уживаних у донецьких говірках, відома й іншим українським діалектам. Порівняймо: поліськ. *голубчики* „голубці” [Лисенко 1972: 57].

Отже, проаналізовані назви м'ясних страв відображають загальні риси донецьких говірок як типових південно-східних. Для них характерна значна близькість до інших українських діалектних назв, частий збіг з нормативними літературними відповідниками. Своєрідність досліджуваних номенів полягає в збереженні тенденції до значного варіювання (фонетичної структури й граматичної будови) лексем, розвитку додаткових значень в окремих назвах їжі.

Подані в статті матеріали сприяють цілісному вивченню лексичної системи української діалектної мови, що неможливе без співвідносних діалектологічних досліджень усіх українських говірок.

Література

Бабий 1975 – Бабий Ф. И. Некоторые лексико-семантические группы названий пищи в украинских говорах / Ф. И. Бабий // Совещание по общеславянскому лингвистическому атласу (Гомель, 9 – 12 сент. 1975 г.): тез. докл. – М.: Изд-во Гомельск. гос. ун-та, 1975. – С. 204 – 206; **Бичко 2001** – Бичко З. М. Структурно-семантический анализ назв їжі та напоїв у наддністрянському говорі / З. М. Бичко // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: зб. наук. пр. – Ужгород, 2001. – Вип. 4. – С. 105 – 108; **Врублевська 1996** – Врублевська Г. Поліські назви вареної товченої картоплі / Г. Врублевська // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: зб. наук. пр. – Запоріжжя: Вид-во ЗДУ,

1996. – Ч. I. – С. 41 – 43; **Дзендзелівський 1965** – Дзендзелівський Й. О. Назви молочних продуктів в закарпатських українських говорах / Й. О. Дзендзелівський // Територіальні діалекти і власні назви. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 80 – 89; **Дроботенко 2000** – Дроботенко В. Ю. Ареальне варіювання лексики родильного обряду на Донеччині / В. Ю. Дроботенко // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. – Вип. 6 / уклад. Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : Дон ДУ, 2000. – С. 255 – 265; **Кацалапенко 2008** – Кацалапенко К. В. Назви хліба в календарних обрядах Східного Поділля / К. В. Кацалапенко // Наук. часоп. Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Сер. 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови. – Вип. 3. – Кн. 2. – 2008. – С. 101 – 106; **Кузема 1974** – Кузема В. Г. Лексико-семантична група „Домашнее хозяйство в приготовлении пищи” в украинских степных говорах / В. Г. Кузема // Совецание по общеславянскому лингвистическому атласу : тез. докл. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1974. – С. 215 – 216; **Магрицька 2000** – Магрицька І. Назви весільних страв і напоїв у східнослобожанських говірках / І. Магрицька // Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка. – Філологічні науки. – Луганськ, 2000. – № 9. – С. 65 – 73; **Омельченко 1982** – Омельченко З. Л. Взаємодія лексики східностепових говорів України з лексикою російської мови / З. Л. Омельченко // Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами : тези доп. – Ужгород : Вид-во Ужгород. ун-ту, 1982. – С. 100 – 102; **Тараненко 1973** – Тараненко О. О. Лексична полісемія у живому мовленні села Олефірівки / О. О. Тараненко // Українська народна лексика. – Д. : Вид-во ДДУ, 1973. – С. 92 – 98.

Джерела

Аркушин 2000 – Аркушин Г. Л. Словник західноволинських говірок : у 2 т. / Аркушин Г. Л. – Луцьк : Вежа, 2000. – Т. 1 – 2; **Ващенко 1960** – Ващенко В. С. Словник полтавських говорів / Ващенко В. С. – Х. : Вид-во ХДУ, 1960. – 107 с.; **Лисенко 1972** – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / Лисенко П. С. – К. : Наук. думка, 1972. – 260 с.; **Онишкевич 1984** – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 т. / Онишкевич М. Й. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 1 – 2; **СБГ 2005** – Словник буковинських говірок / за ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.

Умовні скорочення назв обстежених населених пунктів Донецької області

А Амв – с. Артемівка Амвросіївського р-ну; **Андр ВН** – с. Андріївка Великоновосілківського р-ну; **А М** – с. Антонівка Мар'їнського р-ну; **Березове** – с. Березове Мар'їнського р-ну; **Бил Сл** – с. Билбасівка Слов'янського р-ну; **Біл Д** – с. Білецьке Добропільського р-

ну; **Бл Амв** – с. Благодатне Амвросіївського р-ну; **В В** – с. Володимирівка Волноваського р-ну; **Времівка** – с. Времівка Великоновосілівського р-ну; **Вт Я** – с. Верхньоторецьке Ясинуватського р-ну; **Гр Кр** – с. Гришине Красноармійського р-ну; **Гродівка** – с. Гродівка Красноармійського р-ну; **Гл Ст** – с. Глинки Старобешівського р-ну; **Є В** – с. Єгорівка Волноваського р-ну; **Є М** – с. Єлизаветівка Мар'їнського р-ну; **Зап Т** – с. Запорожець Тельманівського р-ну; **Зач В** – с. Зачатівка Волноваського р-ну; **Зв Арт** – с. Званівка Артемівського р-ну; **Зл В** – с. Златоустівка Волноваського р-ну; **ЗК КЛ** – с. Зелений Клин Краснолиманського р-ну; **Кр Кр** – с. Красне Красноармійського р-ну; **Корсунь** – с. Корсунь м. Єнакієвого; **Кост** – м. Костянтинівка; **Кост М** – с. Костянтинівка Мар'їнського р-ну; **Кум Ст** – с. Кумачеве Старобешівського р-ну; **Курах** – м. Курахове Мар'їнського р-ну; **М** – м. Мар'інка; **М Амв** – с. Металіст Амвросіївського р-ну; **Макс М** – с. Максимільянівка Мар'їнського р-ну; **М Ст** – с. Мар'янівка Старобешівського р-ну; **Міч Т** – с. Мічуріне Тельманівського р-ну; **НА В** – с. Новоандріївка Волноваського р-ну; **Н-гр Волод** – с. Новогригорівка Володарського р-ну; **Н-дон ВН** – с. Новодонецьке Великоновосілівського р-ну; **Некр Ол** – с. Некременне Олександрійського р-ну; **Нелепівка** – с. Нелепівка м. Дзерджинська; **Н-мих М** – с. Новомихайлівка Мар'їнського р-ну; **Нмйр ВН** – с. Новомайорське Великоновосілівського р-ну; **Нов КЛ** – с. Новоселівка Краснолиманського р-ну; **Н-петр ВН** – с. Новопетриківка Великоновосілівського р-ну; **Н-тр В** – с. Новотроїцьке Волноваського р-ну; **Н-2 Я** – с. Новоселівка-2 Ясинуватського р-ну; **Новоукр** – с. Новоукраїнка Мар'їнського р-ну; **Окт В** – с. Октябрське Волноваського р-ну; **Олдр В** – с. Олександринка Волноваського р-ну; **О-О Ш** – с. Олексієво-Орлівка Шахтарського р-ну; **Ол В** – с. Оленівка Волноваського р-ну; **Петр В** – с. Петрівське Волноваського р-ну; **Петр-2 Ол** – с. Петрівка-2 Олександрівського р-ну; **Покр Арт** – с. Покровське Артемівського р-ну; **Пр Арт** – с. Переїзне Артемівського р-ну; **Пр НА** – с. Приморське Новоазовського р-ну; **Прох В** – с. Прохорівка Волноваського р-ну; **Рівнопіль** – с. Рівнопіль Волноваського р-ну; **Різн Арт** – с. Різниківка Артемівського р-ну; **С** – м. Селидове; **Самс Т** – с. Самсонове Тельманівського р-ну; **С-В НА** – с. Седово-Василівка Новоазовського р-ну; **Серд Ш** – с. Сердите Шахтарського р-ну; **Сів** – м. Сіверськ Артемівського р-ну; **Срібне** – с. Срібне Красноармійського р-ну; **Стародубівка** – с. Стародубівка Мангуського р-ну; **Стмйр ВН** – с. Старомайорське Великоновосілівського р-ну; **С-М Ол** – с. Спасько-Михайлівка Олександрівського р-ну; **Стмл ВН** – с. Старомлинівка Великоновосілівського р-ну; **Ст Ш** – с. Степанівка Шахтарського р-ну; **Ст Ол** – с. Степанівка Олександрівського р-ну; **Тет Сл** – с. Тетянівка Слов'янського р-ну; **Ур ВН** – с. Урожайне Великоновосілівського р-ну; **Ул Кр** – с. Улянівка Красноармійського р-ну; **Ч Сл** – с. Черкаське

Слов'янського р-ну; **ЧЯ Арт** – с. Часів Яр Артемівського р-ну; **Шевч ВН** – с. Шевченкове Великоновосілківського р-ну; **Ямп КЛ** – с. Ямпіль Краснолиманського р-ну.

Загнітко Н. Г. Назви м'ясних страв у східностепових говірках Донеччини

Стаття продовжує цикл публікацій автора про особливості назв їжі в східностепових говірках Донеччини. Подано структурно-семантичний аналіз однієї лексичної мікрогрупи – назв м'ясних страв, уживаних у донецьких говірках. Докладно розглянуто специфіку зазначеного сегмента лексики харчування в новостворених східностепових говірках.

Ключові слова: діалект, донецькі говірки, моделювання, сема, лексема.

Загнітко Н. Г. Названия мясных продуктов в восточностепных говорах Донетчины

Статья посвящена анализу особенностей названий мясной пищи в восточностепных говорах Донетчины; в ней рассмотрены структурно-семантические особенности одной лексической микрогруппы лексики питания – названий мясных продуктов, употребляющихся в донецких говорах. В статье подробно описана специфика указанного сегмента лексики питания на материале украинских говоров Донецкой области.

Ключевые слова: диалект, донецкие говоры, моделирование, сема, лексема.

Zagnitko N. G. The names of meat dishes in eastern local dialects of the Donetsk region

The article continues the cycle of publications of author about the features of the names of meal in eastern local dialects of the Donetsk region. Structural and semantic analysis of the names of meat dishes, used in the Donetsk local dialects, is given. The lexical features of the names of dishes are considered in detail on the lexical local dialects' material.

Key words: dialect, local dialects of the Donetsk region, modelling, seme, lexeme.

Е. В. Кончакова (Воронеж, Российская Федерация)
811.161.1'282.2(470.324)

**ОМОНИМИЯ И ПОЛИСЕМИЯ
В „СЛОВАРЕ УКРАИНСКИХ ГОВОРОВ
ВОРОНЕЖСКОЙ ОБЛАСТИ” М. Т. АВДЕЕВОЙ***

На кафедре славянской филологии Воронежского госуниверситета на протяжении последних 50-ти лет в населённых пунктах Воронежской области ведётся наблюдение над украинскими говорами и по результатам их изучения создаётся „Словарь украинских говоров Воронежской области”. В современной диалектной лексикологии и лексикографии одной из важнейших задач является исследование полисемии и омонимии, ведь при составлении областного словаря перед автором неизбежно встаёт необходимость разграничения многозначности и омонимии, определения смысловой структуры слова, выявления его границ, что в конечном счете обуславливает количественный состав лексической системы диалекта. В рассматриваемом нами 1 томе „Словаря украинских говоров Воронежской области” М. Авдеевой (Воронеж, 2008) представлено 184 многозначных слова и 36 гнезд омонимов. Для разграничения омонимии и многозначности применялись разработанные в современной лингвистике критерии: лексический, морфологический и семантический (подробнее об этом см.: [Розенталь 1991: 42 – 45]).

Полисемия – свойство слов иметь не одно, а несколько связанных между собой значений, возникающих в результате видоизменения и развития основного значения этого слова. Последовательность расположения значений, их разграничение, наличие различных помет (*переносное*) отражают тот факт, что значения полисемантического диалектизма выстраиваются в определённую семантическую систему, элементы которой по-разному зависят один от другого и по-разному связаны один с другим. Однако заметим, что расположение значений в словарной статье неминуемо полностью не отражает подлинного соотношения значений в говоре.

Развитие многозначности слова в процессе исторического развития языка обусловлено экстралингвистическими и собственно лингвистическими факторами. Нас интересуют последние, а именно способность слова употребляться в переносном значении. Необходимо учитывать, что украинские говоры на территории Воронежской области лишены поддержки системы украинского национального языка и зачастую украинская лексика вытесняется русской, поэтому „сохранению того или иного слова способствует только то, что оно

---

* Публикуется при финансовой поддержке РГНФ, проект номер № 11-14-36002 а/Ц.

употребляется в экспрессивном или переносном значении или развивает его наряду с другим, – условие, которое удерживает диалектную лексику в составе любого говора” [Авдеева 2008: 9]. В зависимости от признака, положенного в основу переноса названия с одного предмета, качества или явления на другой, различают три типа полисемии: метафору, метонимию и синекдоху⁵. „Метафора – это перенос названия с одного предмета на другой на основании какого-либо сходства их признаков” [Розенталь 1991: 32]. Так, предметы и явления могут быть схожи:

– по форме: **БРИ'ЖИТЬСЯ**, несов. 1. Собираться складками, морщинками. *Шось воно [платье] наче в тебе с того боку бри'жиця*. Стгл.Бог⁶. 2. Перен. Хмуриться, сердиться. *Дивись, як Галька бри'жиця на тебе*. Крц.Остр. (с. 39)⁷; **БРУ'НЬКА**, -и. (устар.)⁸. 1. Почка. *Дивись, уже на вишнях які бруньки' – скоро зацвітуть*. Стгл.Бог. 2. Перен. Засохший на корове навоз. *Обдири с своєї корови бруньки'*. Ольх. (с. 39); **ВО'ЛО**, -а. 1. Зоб у кур. *Бан як кури набили во'ла*. Петр. 2. Устар., перен. (?). Второй подбородок у человека. *Дивись, які гладючий, аж во'ло на груді висить*. Блг.Подг. (с. 73); **ГОРЛЯ'НКА**, -и, устар. 1. Горло. *Шось в горля'нці дере*. Стгл.Бог. *А шо толку, шо ви кричете? Аби горля'нку подрать...* Стгл.Бог. *Роздзавив свою горля'нку*. Петр. 2. Перен. Горлышко бутылки. *Горля'нка у бутілці мала*. Бнд.Кант. (с. 100); **КОЧЕРГА'**, -и. 1. Кочерга. *Кочірга' – вигрібать попіл*. Крп.Подг. Повсеместно. 2. Крюк для дёргания сена из стога, копны. *У нас була дубова кочірга'*. Крн.Остр. (с. 178) и др.;

– по звуку, слуховому восприятию (отмечено только в глаголах): **БУЛЬКОТА'ТЬ**, несов. 1. Булькать, сильнее – клокотать. *Булько'че вже вода*. Ектр.Лиск. *Слухай, як вода в ярку булько'че*. Крц.Остр. Повсеместно. 2. Перен. Говорить невнятно. *І шо ти булько'чій?* Ектр.Лиск. *Шо ти там булько'чій – нічого ни поймиш*. Стгл.Бог. (с. 43); **БУТІ'ТЬ**, несов. 1. Громко мычать, реветь (о крупном рогатом скоте). *Бик бути'ть і бути'ть*. Стгл.Бог. *Бугай часто начіна бути'ть*. Грн.Калач. 2. Перен. Громко плакать. *Михайло бути'ть*. Стгл.Бог. 3. Громко, немелодично петь. *Не співаєш, а бути'ш. Як тебе у хор узяли?* Бчк.Петр. (с. 45); **ЛЯ'СКАТЬ, ЛЯ'СНУТЬ**. 1. Щёлкать, щёлкнуть (кнутом). *Пастух батогом тіки ля'сне, так корова вже поворачє*. Пдк.Бог.

---

⁵ О типах полисемии и различных способах переноса наименований писали, например, Розенталь [Розенталь 1991], Фомина [Фомина 2011], Шмелёв [Шмелёв 1977] и др.

⁶ Обозначение населённых пунктов Воронежской области даётся в соответствии с сокращёнными названиями населённых пунктов (см.: Авдеева М. Т. „Словарь украинских говоров Воронежской области” / М. Т. Авдеева. – Воронеж : Изд.-полиграф. центр Воронежск. гос. ун-та, 2008. – Т. 1 : А–М. – С. 13 – 16).

⁷ Здесь и далее в круглых скобках указывается страница „Словаря украинских говоров Воронежской области” (Воронеж, 2008).

⁸ Здесь и далее в словарных статьях помета „устар.”, стоящая перед цифрой 1, относится лишь к первому значению слова.

*Ля'скаць-то ти навчівсь, а як там у школі... Грн.Калач. Ни ля'скай батогом. Реп. Настоящій батіг – шо коров ото пасуть, с прядіва, шо ля'ска. Стгл.Бог. Це ще треба його зуміть – батогом ля'снуть. Стгл.Бог., Ектр.Лиск. 2. Шлѣпать, шлѣпнуть (ударить). Щяс по потилиці ля'сну... Стгл.Бог. Ля'сни його під жопу, чого ти з ним нюнькаєся. Бчк.Петр. Ни балуйсь, ато як ля'сну!... Прв.Калач. ...Ля'снув батигом кабилу. Бл.Плб.Остр. 3. Сильно ударить (о громе). А грім як ля'сне, як ля'сне – аж шибки бряжчять. Стгл.Бог. Грім як ля'снув, так я аж присіла. Змс.Петр. 4. То же, что **Ляпать**³ [аплодировать. – Е. К.]. Гарно виступали і гарно ля'скали. Шпш.Ольх. (с. 209–210) и др.;*

– по сходству действия: **ВОРОЖИТЬ**, несов. 1. Гадать, ворожить. Усі умні, усе сами знають, не воро'жуть. Не гадають. Стгл.Бог. Она воро'жить, виливають тириполохи, із іспугу. Мрк.Кам. 2. Перен. Колдовать, возиться. *Шо ти там воро'жиши? Бросай, уже нічого не видно.* Стгл.Бог. *Шо ти там воро'жиши поночі?* Стгл.Бог. (с. 75); **КУ'БЛИТЬСЯ**, несов. 1. Рыться в пыли, мусоре, траве и т.п. (о птице). *Кури в огороді ку'бляця.* Стгл.Бог. *Кури під яблоньою унадились ку'блиця.* Бчк.Петр. *Курям ніде ку'блиця.* Грн.Калач. 2. Перен. Возиться, копошиться. *Так я встала, ни стала більши лягать, та й начала ку'блиця.* Стгл.Бог. *Поки ти там будиши ку'блиця? Ходім уже.* Змс.Петр. *Довго ж ти ку'блися.* Ектр.Лиск. (с. 184);

– сходство по эмоциональному впечатлению; по порожденным ассоциациям: **БРЕХАТЬ**, несов. 1. Лаять (о собаке). *Це десь делеко собака бре'ше.* Ст.Крш.Петр. 2. Лгать, врать. *То вже бре'шуть – хто ж це зна, шо він тисячелетній той дуб.* Стгл.Бог. *З бабою бре'шуть о'дне о'дному, сміюця обоє.* Пдж.Бог. *Баби бреха'ли, а она повірила.* Прв.Калач. Повсеместно. (с. 39); **ГРИ'ЗТИСЬ**, несов. 1. Грызться (о животных). *Собаки гризу'ця.* Стгл.Бог. Повсеместно. 2. Перен. Браниться, ссориться. *Ой, та вони каждый день гризу'ця, як собаки.* Стгл.Бог. Повсеместно. (с. 103); **ДЗЯ'ВКАТЬ**, несов. 1. Лаять, брехати (прост.). – *Шось Пірат наче дзя'вкнув? – Та то, мабуть, він на кішку.* Стгл.Бог. 2. Перен. Говорить вздор (груб.). *Лучче б она ни дзя'вкала. Оно було б лучче.* Стгл.Бог. (с. 111) и др.;

– по функции: **ГОЛОВА'**, -и. 1. Голова. *Та шо в його – нима голови' на плечах?* Стгл.Бог. Повсеместно. 2. Председатель. *У нас голова' забрав.* Алн.Рос. (с. 98);

– по признаку 'непригодный', 'пустой': **БОВТЯ'К**, -а'. 1. Перезрелый огурец, который обычно оставляется на семена. *Шо ти, як бовтя'к, жовтий?* Бл.Плб.Остр. *Бовтяки' з огородів носим поросяттам.* Бчк.Петр. *Під осінь в огудині вже одні тіко бовтяки'.* Лсв.Павл. Повсеместно. 2. См. **Бовток**. [насиженное яйцо птицы без зародыша. – Е. К.]. 3. Перен. Недалёкий, глуповатый, несообразительный парень. Лсв.Павл. (с. 36);

– по признаку ‘голый’: **ГОЛЯ'К**, -а'. 1. Голый (о человеке). Бчк.Петр. 2. Веник с голыми прутьями, голик. *Сніг с порога обмітатъ голя'к возьми у углі за піччю*. Брл.Н-Хоп. (с. 99);

– по признаку ‘быстрый’, ‘подвижный’: **ГИДЗА'**, -и (устар.)
1. Самодельная юла. *Єсть гидза' – таке, шо пускають. На матузочок накрутять та й пускають, а вона крутиця, аж джіжчить*. Стгл.Бог.
2. Перен. Непоседливый человек, юла. *Єсть гидза' таке, шо пускають - на матузочок накрутять та й пускають... А єсть гидза' -це значить бойкий*. Стгл.Бог. (с. 107);

– по признаку ‘медленный’, ‘неинтенсивный’: **ЛИ'ЗЬКАТЬ**, несов., однокр. 1. Лизать. *Та ти його ни ли'зькай, а кусай, ато воно [мороженое] скоро потиче*. Змс.Петр., Стгл.Бог. 2. Перен. Есть плохо, медленно, без аппетита. *Їж, шо ти ото ли'зькаєш? Чи ти на шось добріше надієся? Добрішого ни буде*. Стгл.Бог. (с. 200);

– по признаку ‘неясный’, ‘непонятный’: **КУБЛО'**, -а', Перен.1. Беспорядок. *Там у хаті кубло'*. Смл.Подг. *Дивись на голові яке кубло' – нічого ни зробиш*. Стгл.Бог., Трц.Лиск. 2. Запутанное дело. *То таке кубло', шо бис суда ни разбиреш*. Смл.Подг. (с. 185);

– по признаку ‘пустой’, по оценке способности мышления: **БО'ВДІР**, **БО'ВДУР**, -а (устар.). 1. Труба (дымовая). *Поставив драбину [така – тіки до криші] і раз-раз і зліз до самого бо'вдура. Тоді зачіпили бо'вдур та повалили, так они іскри...* Стгл.Бог. *Бо'вдір сьогодні побілила*. Нвгл.Вороб. *Бо'вдур ми складемо с кирпичей*. Блг.Подг. *Бо'вдір треба помазатъ*. Ломы Вороб. 2. Перен. Балда, болван; невежа (бран.). *Батько ж грамотніший, а я як бо'вдур*. Стгл.Бог. (с. 35–36);

– по признаку ‘слабый’, ‘несамостоятельный’: **КУТЯ'**¹, -тя'ти. 1. Щенок, кутёнок. *Шо це наше кутя' так гавкає – чи хтось іде?* Втб.Подг. 2. Перен. Безвольный, слабый человек. *Та на шо ж він тобі такий кутя' здався? З ним каші ни зварши*. Лсв.Павл. (с. 190).

Метонимия – „это перенос наименования с одного предмета на другой на основании их смежности” [Розенталь 1991, 32]. Например, перенос названия:

– места на происходящее там действие: **ВУ'ЛИЦЯ**, -і. 1. Улица. *Кажда ву'лиця носе два названья, старинне й нове*. Ппв.Рос. Повсеместно. 2. Вечерние гулянья молодёжи. *Сьогодня підем на ву'лицю*. Прв.Калач. *Дівчата пішли на ву'лицю*. Петр. *Тепер уже й не собираюця на ву'лицю*. Стгл.Бог. (с. 81);

– вещества на реалию, содержащую в своём составе это вещество: **ГНИЙ**, гно'ю, **ГНИЙ**. 1. Навоз. *Казали, там картохи чортячі – там же гно'ю до чорта*. Стгл.Бог. *Гни'й навезли в поле*. Тмр.Подг. 2. Топливо из высушенного навоза, сформованного в виде кирпичей. Кизяк. *Раньше тапили тикі гни'єм*. Крп.Подг. *Тоді гній ляпали із навоза*. Срк.Бутур. *Гно'ю два вози наробила – на зиму хвате у грубу*. Бчк.Петр. (с. 96); **КРЕ'ЙДА**, -и. 1. Мел. *Вишатирився – у кре'йді весь*. Стгл.Бог. Зага...

Пече отут у горлі, так кре'йду ідять од заги. Сттл.Бог. *У нас такі края – кре'йди кругом багато.* Втб.Подг. *Хату кре'йдою побілила.* Нвлк.Подг. *Погріб із кре'йди.* Реп. *Треба натисать кре'йди на вихад.* Бл.Плб.Остр. *Для вихода ламали кре'йду.* Ектр.Лиск. *Він кре'йди набив на хату.* Ломы Вороб. *Повсеместно. 2. Почва, состоящая в основном из мела. Корови пасуця на кре'йді.* Крн.Остр. (с. 180);

– действия на результат этого действия: **ЗАПАЛИ'ТЬСЯ**, сов. 1. Запыхаться. *Пацан так швидко біг – аж запали'вся.* Лсв.Павл. *Бігла, аж запали'лась: боялась – ни вспію.* Сттл.Бог. 2. Испытывать сильную жажду (обычно в жару). *Води ни взяли с собою – запали'лись, поки дойшли.* Сттл.Бог. *Корова запали'лась – троє відер води випила.* Сттл.Бог. (с. 136);

– предмета на действие с использованием этого предмета: **КРЕ'ЙМАХ**, -а. Чаше мн. 1. Мелкие камешки, галька. *Там таких кре'ймахів насобирав.* Пск.Павл. *Діти собирають кре'ймахи і гуляюця.* Дрк.Реп. 2. Детская игра с использованием таких камешков. *Дітишки граюця в кре'ймахи.* Ст.Крш.Петр. *Ми, було, ще малими дівчатами грали в кре'йахи.* Сттл.Бог. *Дівчата гуляли в кре'ймахи.* Реп. *Він грав у кре'ймахи, поки зрадив, а типер ни хоче.* Грн.Калач. (с. 180).

Синекдоха – „это перенос названия целого на его часть, и наоборот” [Розенталь 1991: 34]. Перенос наименования части предмета на целое репрезентирован в следующих лексемах: **ВИ'ХІД**, -хода. 1. Ступени, ведущие в погреб. *Погріб був. Та ни так, шо з ви'ходом, а з драбиной.* Шрм.Рос. 2. Погреб с такими ступенями. В отличие от **погріба** не имеет **погребци**, а только несколько поднятий над землей выход и, как правило, каменный свод. *Тут у його хата нова. І ви'хід гарний такий, кирпичный.* Сттл.Бог. *Молоко стоить у ви'ході.* Прв.Калач. *Главне – ви'хід зробиць, а то біз продуктів літом останисся.* Бчк.Петр. *Палізь у ви'хат за картохами.* Ярк.Кам. *Повсеместно (с. 64); ВУДЛИЩА', -ща'ти. 1. Удилище. *Та то ж тобі дуже довге вудлища' – ти з ним нічого не зробиш.* Сттл.Бог. *Зрізав хороше вудлища'.* Сттл.Бог. 2. То же, что **Вудочка** [удочка. – Е.К.]. *Дід це при здоров'ї: учора вудлища'та взяв і на нічь на Дін пішов.* Бчк.Петр. (с. 80); **ГОРЬ**, -а'. 1. Горб. *Повсеместно. 2. Спина. Болить горб.* Трц.Лиск. *На своєму горбу' все сіно пиритягала.* Сттл.Бог. (с. 100); **ГУ'ТІРКА**, -и. 1. Манера говорить. – *Бабушка, не кричи так громко! – Да я ж не кричу, це в мене така гут'ірка.* Лсв.Павл. 2. Местное наречие. Лсв.Павл. (с. 107) и др.;*

Возможен и перенос названия целого предмета на его часть: **ДЕ'РЕВО**, -а. 1. Дерево. *Повсеместно. 2. Заноза. Де'рево загнала в ногу, ото між пальців, та ни витягла, так оно там нарвало.* Сттл.Бог. *Ой, яке ж я де'риво в палиць загнала!* Дрк.Реп. (с. 109).

Появление новых значений приводит к расширению семантического объёма слова, но встречаются и случаи обратного порядка – сужения семантического объёма слова. Например, лексема *гидзя* имеет следующие

значения: **ГИДЗА'**, -и, (устар.). 1. Самодельная юла. *Єсть гідза' – таке, що пускають. На матузочок накрутять та й пускають, а вона крутиця, аж джіжчить.* Сттл.Бог. 2. Перен. Непоседливый человек, юла. *Єсть гідза' таке, що пускають - на матузочок накрутять та й пускають... А єсть гідза' - це значить бойкий.* Сттл.Бог. (с. 107). Первое значение в настоящее время является устаревшим, то есть семантический объём слова сократился. Отмирание одного из значений отмечается всего в 12 диалектизмах: **ЗА'ГОРОДА**, -и. 1. Открытое огороженное место перед сараем для содержания скота. *Загони корову в за'городу.* Сттл.Бог. *Поставила курям водички й їсти і за'городу закрила.* Сттл.Бог. 2. (устар.). Ограждение. *А іще ... так шо она за за'города, так клали ніто соломою, загатою звали... „Та загату наклали” – це соломою полоска наложена... от сусіда одгородились.* Шрм.Рос. (с. 131); **ЗБУ'ТЬСЯ**, сов. 1. Сбыться. Повсеместно. 2. (устар.). Избавиться. *Вона ж ни стала родить дитину, збула'сь.* Сттл.Бог. (с. 143); **КРАМНИ'Й**, -а', -е', (устар.). 1. Сшитый из ткани фабричного производства в отличие от домотканого. *Крамна' сорочка. То ж було самоткане, а це крамне'. Тепер саме крамне'. Січас уже так мало кажуть.* Сттл.Бог. *На ярмарку надівав крамну' вишиту сорочку.* Нвб.Кант. 2. Из тонкой хлопчатобумажной ткани. *Завяжи сьогодні крамни'й платок, на вулиці тепло.* Бчк.Петр. (с. 179) и т. д. Лишь в единственном примере слово устарело целиком: **БУРУ'ЛЬКА**, -и, (устар.). 1. Приспособление для более удобной перемотки пряжи с мотовила в клубки. Небольшая круглая деревяшка, просверленная внутри, куда продевалась нить. *Буру'льку робили. Мотали пряжу – буру'льку робили, щоб пальці не терла.* Сттл.Бог. 2. Деревянная палочка, заменяющая пуговицу (устар.). *Буру'лька одорвалась у кожусі.* Ломы Вороб. (с. 44).

Во многих случаях сужение семантической структуры (устаревание одного из значений) вызвано экстралингвистическими факторами и является отражением социальных, технических и экономических преобразований в жизни общества, например, устарели значения, называющие:

– ситуацию из жизни колхоза: **ЗАГА'ДУВАТЬ**, несов. 2. (устар.). Определять вид работы на день. *В колхозі бригадір утром ходив по дворах, зага'дував на роботу – кому куди.* Змс.Петр. – *Бригадір на роботу зага'дує шчас? – Рідко коли, а то сами' ходять.* Сттл.Бог. (с. 130–131)⁹;

– технически несовершенное орудие труда: **БИЧ**, -а', (устар.). 1. Часть цепа; молотило; било. *Бич на ціпові.* Сттл.Бог. (с. 32);

– самодельные предметы быта: **ГИДЗА'**, -и, (устар.). (с. 107); **БУРУ'ЛЬКА**, -и, (устар.). (с. 44). – [толкование и примеры см. выше];

---

⁹ Словарная статья здесь приводится частично, указывается лишь устаревшее значение.

– характерное для крестьянского быта действие: **ЖЛУКТИТЬ**, несов., (устар.). 1. Заливать бельё горячей щелочной водой домашнего приготовления (из золы), наполняя ею **жлукто**. Ср. **Золить**. (с.125–126).

В проанализированных полисемантических диалектизмах встретились и редкие случаи внутрисловной антонимии, или энантиосемии. По мнению Л. Новикова, „это явление непродуктивно в современном языке и служит в основном своеобразным реликтом семантики древних корней” [Новиков 1973: 192]. Взаимно исключающие друг друга значения развились в междометии **БИРЬ-БИРЬ**: 1. Подзывные для овец. Грн.Калач., Реп. 2. Отгонные для овец. Стгл.Бог., Бчк.Петр., Змс.Петр., Пдк.Бог. (с. 31); глаголе **ВИГИНАТЬ**, **ВИГНУТЬ**. 1. Выгибать, выгнуть; изгибать, изогнуть. *Кішка на собаку як спину вигнула – наче плигне в морду*. Змс.Петр. 2. Разгибать, разогнуть (о гвоздях, проволоке и под.). *Вигни ось гвіздочок – він десь згодиця*. Стгл.Бог. (с. 56). Антонимичными можно считать 2 и 4 значения (‘впадина’ и ‘возвышенность’) у лексемы *круча*: **КРУЧА**¹, -і. 2. Овраг, склон оврага. *В кручі лижить сніг*. Крп.Подг. *У кручі уже вода шумить*. Ломы Вороб. *Ноччю ішов та в кручу впав*. Ломы Вороб. *За нашим гор'дом здорова круча*. Бзм.Павл. *Скотину пасли в кручі*. Прв.Калач. *Глибока круча*. Ярк.Остр. *Мусор вивизли в кручу*. Крп.Подг. и т.д. 4. Холм. *Круча вилика*. Ддв.Петр. (с. 183 – 184). Обычно значение энантиосем в речи проясняется контекстом, однако в данном случае энантиосемия существует в говоре как единой лексико-семантической системе, но не в говоре одного конкретного села.

С точки зрения морфологического состава среди многозначных лексем наибольшее количество является существительными – 91 единица, также отмечено 66 глаголов, 15 прилагательных, 6 наречий, 3 междометия, 2 предлога, 1 частица. Превалирование многозначных существительных над глаголами объясняется преобладающим числом имён существительных в „Словаре...”, хотя глаголы в исследуемых украинских говорах, также как и в русском литературном языке, активно демонстрируют полисемию.

В меньшем количестве в 1 томе „Словаря украинских говоров Воронежской области” представлены омонимы (36 гнёзд). Их появление в говоре, а следственно и в диалектном словаре, учёные-диалектологи объясняют как результат фонетического и словообразовательного варьирования, а также резкой дифференциации лексических значений слова в силу большей подвижности и изменчивости словарного состава говоров по сравнению с литературным языком [см.: Дискуссия по вопросам омонимии 1960: 35 – 92].

В абсолютном большинстве случаев в „Словаре...” репрезентированы омонимы, имеющие различное лексическое, но тождественное грамматическое значение, написание и произношение: **АНЧУТКА**¹, -и. Малярия. *Не треба купаця в ріці, ато анчутка*

нападе. Нвгл.Вороб. **АНЧУ'ТКА**², -и, бран. Чертёнок, дьяволёнок. *Да то не дівчина, а анчу'тка.* Ектр.Лиск. (с. 20); **ВИ'ШПИЛИТЬСЯ**¹, сов., неодобр. Одеться очень нарядно; то же, что вырядиться (разг.). *Куда це ти ви'шпилився?* Лсв.Павл. **ВИ'ШПИЛИТЬСЯ**², сов. Начать смотреть пристально, не сводя глаз; то же, что уставиться (разг.). *Шо ж ти на його ви'шпилилась?* Лсв.Павл. (с. 66). В четырёх примерах наблюдается неполная (частичная) омонимия, при которой у слов, принадлежащих к одной части речи, совпадают не все грамматические формы. Так, в „Словаре...” отмечены различные формы родительного падежа у существительных **ВАЛ**¹, -у и **ВАЛ**², -а (с. 46–47), различаются по роду омонимы **ВІЙЯ**¹, -я. То же, что **Війо** [дышло воловьего воза. – Е. К.]. *Надіваєш волам на шию війя', а по боках занози, шоб оно [здесь и далее подчёркивание наше. – Е. К.] держалось, воли шоб не виходили.* Стгл.Бог. (с. 68) и **ВІЙЯ**², -і. Веко. *У корови заболіла війя'.* Грн.Калач. (с. 68); **КУ'ЖІЛЬ**¹, -желя. Толстая палка с развилкой на конце, в которой при прядении закреплялась кудель. *Кужіль вставлявся в донце.* Стгл.Бог. *Гляди, шоб ку'жіль, кажу, ни впав.* Ломы Вороб. (с. 186) и **КУ'ЖІЛЬ**², -елі. Столб пыли. *На дорозі піднялась ку'жіль.* Ектр.Лиск. (с. 186); **КУТЯ**¹, -тя'ти 1. Щенок, кутёнок. *Шо це наше кутя' так гавкає – чи хтось іде?* Втб.Подг. (с. 190) и **КУТЯ**² -і. <> **Голодна кутя.** А под *Кріщення – это была голодна кутя: ніззя було їсти до першої вичірної зізди.* Грн.Калач., Стгл.Бог. (с. 190).

Омонимы расподобляются по стилистической отнесённости и эмоционально-экспрессивной окраске, при этом в словарной статье автором даются соответствующие пометы (*бранное, неодобрительное, просторечное, разговорное, религиозное, экспрессивное* и т. д.). Например: **АНЧУ'ТКА**², бран. (с. 20); **ВИ'ШПИЛИТЬСЯ**¹, неодобр. (с. 66); **ГОЛОВЕ'ШКА**¹, неодобр. (с. 98); **ЗАБИ'ТЬСЯ**², разг. (с. 128); **ЗАМОЧИ'ТЬ**², экспр. (с. 135); **КУТЯ**², религ. (с. 190); **ЛЯ'ПАТЬ**¹, экспр. (с. 209) и др. Также диалектные омонимы обнаруживают зависимость от возрастной дифференциации носителей говора. Старшему поколению носителей говора известны значения, устаревшие в настоящее время и уже не знакомые младшему поколению (приводится помета *устаревшее*): **БРЕХУ'ХА**², устар. (с. 39); **ВАГА**¹, устар. (с. 45); **ВИДЕ'РНИК**², устар. (с. 67); **ВОЛО'К**², устар. (с. 74).

Проведённое исследование подтверждает, что лексика в украинских говорах, как и в литературном языке, представляет собой не простую совокупность слов, а целостную, взаимосвязанную разнообразными отношениями лексическую (лексико-фразеологическую) систему, в которой ни один диалектизм не существует изолированно и обособленно от других, вне парадигматических связей слов. Отражённые в „Словаре украинских говоров Воронежской области” такие живые диалектные явления, как

многозначность и омонимия, характеризуют „говоры как активно функционирующую языковую систему” [Авдеева 2008: 3].

Литература

Авдеева 2008 – Авдеева М. Т. Словарь украинских говоров Воронежской области / М. Т. Авдеева. – Воронеж : Изд.-полиграф. центр Воронежск. гос. ун-та, 2008. – Т. 1 : А – М. – 228 с.; **Дискуссия по вопросам омонимии 1960** – Дискуссия по вопросам омонимии // Лексикографический сборник. – М. : АН СССР, 1960. – Вып. IV. – С. 35 – 92; **Новиков 1973** – Новиков Л. А. Антонимия в русском языке (семантический анализ противоположности в лексике) / Л. А. Новиков. – М. : Изд-во МГУ, 1973. – 290 с.; **Розенталь 1991** – Розенталь Д. Э. Современный русский язык / Д. Э. Розенталь, И. Б. Голуб, М. А. Теленкова. – М. : Высш. шк., 1991. – 559 с.; **Фомина 2001** – Фомина М. И. Современный русский язык. Лексикология / М. И. Фомина. – 4-е изд., испр. – М. : Высш. шк., 2001. – 414 с.; **Шмелёв 1977** – Шмелёв Д. Н. Современный русский язык. Лексика / Д. Н. Шмелёв. – М. : Просвещение, 1977. – 335 с.

Кончакова К. В. Омонімія і полісемія в „Словнику українських говірок Воронежської області” М. Т. Авдєєвої

Дослідження присвячено аналізу омонімії та полісемії у „Словнику українських говірок Воронежської області” М. Т. Авдєєвої й допомагає загальній меті описати процеси, які відбуваються в системі українських говірок на території Воронежської області.

Ключові слова: лексикологія, лексикографія, українські говірки, полісемія, омонімія.

Кончакова Е. В. Омонимия и полисемия в „Словаре украинских говоров Воронежской области” М. Т. Авдеевой

Данное исследование посвящено исследованию омонимии и полисемии в „Словаре украинских говоров Воронежской области” М. Т. Авдеевой и служит общей цели описания процессов, происходящих в системе украинских говоров на территории Воронежской области.

Ключевые слова: лексикология, лексикография, украинские говоры, полисемия, омонимия.

Konchakova E. V. Homonymy and polysemy in the „Dictionary of Ukrainian dialects of the Voronezh region” by M. T. Avdeeva

This study is devoted to the investigation of homonymy and polysemy in the „Dictionary of Ukrainian dialects of the Voronezh region” by M. T. Avdeeva and serves as a common goal of describing the processes occurring in the Ukrainian Dialects in the Voronezh region.

Key words: lexicology, lexicography, Ukrainian dialects, polysemy, homonymy.

В. М. Куриленко (Глухів)

УДК 81'373.6 (477.41/.42)

**АНАТОМІЧНІ НАЗВИ НА ПОЗНАЧЕННЯ СУКУПНОСТІ
ОКРЕМИХ ОРГАНІВ У ПОЛІСЬКИХ ГОВОРАХ**

Полісся, яке розглядають у сучасній науці як компонент слов'янської прабатьківщини, і навіть як саму прабатьківщину, чи, врешті-решт, як регіон, що безпосередньо до неї прилягає, є важливою базою для дослідження питань етногенезу, глотогенезу та етнокультурної історії слов'ян.

У Поліссі, зразковій зоні архаїчних діалектів, зберігається досить стійке й, безперечно, давнє членування мовного, культурного та фольклорного континуума. Це дає можливість розглядати Полісся як модель праслов'янського існування, модель праслов'янської етномовної та етнокультурної ситуації загалом, а не в окремих її деталях.

Поліський діалектний матеріал часто має, окрім лінгвістичної, і важливу евристичну цінність, чому й присвячено це повідомлення.

Практика дослідження поліських говорів та картографування діалектного матеріалу [Куриленко 2004 Атлас; Куриленко 2004 Полісся] засвідчує, що назви окремих частин тіла людини і тварини глибоко індивідуальні, окрім хіба що назв, які стосуються кістяної основи тіла. Остання представлена лексемами *ске'лет* у найрізноманітніших фонетичних варіантах, рідше, а насамперед у західній частині західнополіських говірок, – *'кост'і*, *'косц'і*, *'кости*, *'куст'е*, *'кистки*, *кос'т'ак*, *кас'т'ак*, *а'костак*, ендемічними *х'реброст'*, *к уош* [Куриленко 2004 Атлас: к. 1].

Виняток становлять лексеми на позначення легень, серця, горлянки й печінки в забитої тварини.

З одного боку, кожен із цих органів має систему власних назв [Куриленко 2004 Атлас: к. 35, 54, 68]. З іншого, у значній частині поліських говірок, насамперед східнополіських, вони мають і назви на позначення їх у сукупності (як єдиного цілого): *жура'вел'*, *жура'в'ел'*, *гу'сак*, *кл'уч* (див. карту). У пункті 64 (с. Ярославець Кролевецького р-ну Сумської обл.) це ще й селезінка.

Ідеться про лексеми із виразним первинним значенням *журавель* 'великий перелітний птах з довгими ногами, шисю і прямим гострим дзьобом' [СУМ II: 547], *гусак* 'самець гуски' [СУМ II: 197], *ключ* 'знаряддя для замикання та відмикання замка, засува та ін.' [СУМ IV: 192].

Із них лише лексема *гусак*¹ зафіксована з подібним, однак доволі розмитим значенням 'нутрощі забитої тварини, лівер' в Етимологічному словнику української мови. При цьому вважається, що „назва зумовлена схожістю форми вийнятих нутрощів забитої тварини до форми гусака, що летить” (із посиланнями на Фасмера, Горяєва, Даля) [ЕСУМ I: 625].

Аналізовані поліські назви дозволяють підтримати тезу виникнення вторинних значень лексем за зовнішньою схожістю перерахованих нутрощів забитої тварини (у їх сукупності) до форми птаха (птахів), що летить (летять), але насамперед – до журавля, рідше до гусака або ключа птахів.

При цьому прозоро напрошується вихід на параметри етнолінгвістичні, що виходить за рамки нашого дослідження.

Джерела та література

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови / уклад. : Р. В. Болдирев, В. Т. Коломієць та ін. : у 7 т. – К. : Наук. думка, 1982 – Т. 1 – 5; **Куриленко 2004. Атлас** – Куриленко В. М. Атлас лексики тваринництва у поліських діалектах / В. М. Куриленко. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2004. – 260 с.; **Куриленко 2004. Полісся** – Куриленко В. М. Полісся : діалектна ареалогія та стратиграфія / В. М. Куриленко. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2004. – 182 с.; **СУМ** – Словник української мови / уклад. : А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк та ін. : у 11 т. – К. : Наук. думка, 1971–1980. – Т. 1 – 11.

Куриленко В. М. Анатомічні назви на позначення сукупності окремих органів у поліських говорах

У статті розглянуто нетипові (рідко вживані) анатомічні назви на позначення сукупності окремих органів у поліських говорах, які мають і виразні індивідуальні номінації.

Ключові слова: картографування діалектного матеріалу, східнополіські говірки, поліські говори, анатомічні назви.

Куриленко В. М. Анатомические названия, обозначающие совокупность отдельных органов, в полесских говорах

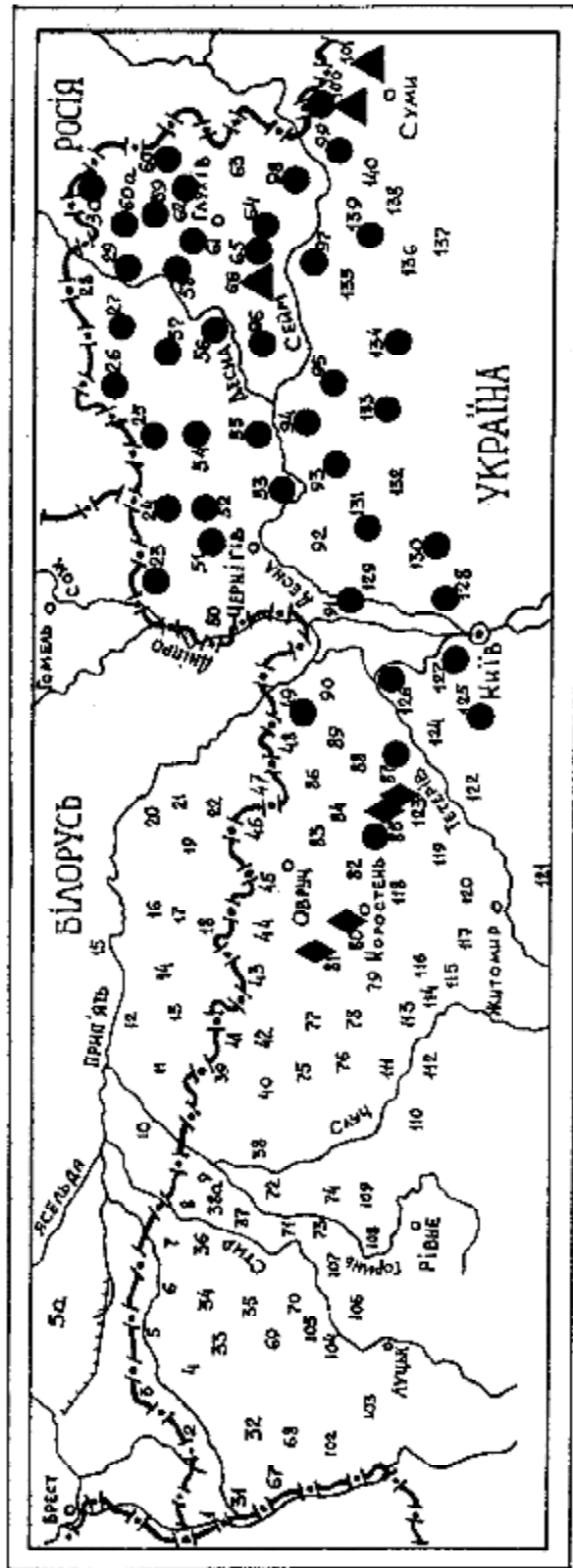
В статье рассматриваются нетипичные (редко употребляемые) анатомические названия для обозначения совокупности отдельных органов в полесских говорах, которые имеют и выразительные индивидуальные номинации.

Ключевые слова: картографирование диалектного материала, восточнополесские говоры, полесские говоры, анатомические названия.

Kurylenko V. M. Anatomical names, denoting a set of separate organs, in the Polissya dialect

The article deals with an atypical (rarely used) anatomical names for the aggregation of individual organs in Polissya dialect, which have expressive and individual nominations.

Key words: mapping of dialect material, East Polissya dialects, dialect of Polissya, anatomical names.

Карта
Легені, серце, горлянка й печінка (разом)

- жура'вел', жура'в'ел'
- ▲ гусак
- ◆ кл'уч

В. В. Лєснова (Луганськ)

УДК 811.161.2'28

**ЛЕКСИКА З ПОЗИТИВНОЮ ЕМОЦІЙНОЮ ОЦІНКОЮ
В УКРАЇНСЬКОМУ ДІАЛЕКТНОМУ МОВЛЕННІ**

Лінгвістична категорія оцінки привертає увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних мовознавців. Сутність цієї категорії, засоби її вираження, а також суміжні з нею явища емотивності, експресивності, образності вивчали Н. Арутюнова, О. Бессонова, В. Богуславський, Н. Бойко, Т. Вендіна, О. Вольф, Т. Космеда, Н. Лук'янова, Т. Маркелова, В. Телія, В. Чабаненко та ін. Незважаючи на однакову думку науковців про те, що слова позитивної оцінки існують у мові в значно меншій кількості, ніж негативно-оцінні лексеми, маємо на сьогодні кілька ґрунтовних праць, присвячених саме позитивній лексиці. Це, зокрема, дисертаційні роботи Ж. Соколовської, яка розглянула синонімічні зв'язки прикметників зі значенням узагальненої позитивної якісної оцінки на матеріалі сучасної російської мови [Соколовская 1970]; А. Зайнульдінова, предметом аналізу якого була лексика з позитивною емоційною оцінкою в сучасній російській мові [Зайнульдинов 1987]; Н. Кислиціної, яка дослідила прикметники зі значенням узагальненої позитивної оцінки як фрагмент мовної картини світу, порівнявши фактичний матеріал трьох мов – української, російської та англійської [Кислицина 2002]. Зазначимо, що названі роботи виконано на матеріалі літературної мови, зокрема тлумачних словників і творів художньої літератури. Разом з тим, недостатньо дослідженою на сьогодні є проблема оцінки в діалектному мовленні загалом і в українських говорах зокрема, хоча слово в живому мовленні часто має додаткове емоційно-оцінне забарвлення, засоби вираження оцінки в діалектах різноманітніші, ніж у кодифікованій літературній мові. Отже, актуальність нашої роботи зумовлено тим, що оцінні слова, які відіграють важливу роль у мовленнєвій діяльності носіїв діалектної української мови й мають значну функціональну активність, ще не були предметом спеціального вивчення.

Мета пропонованої статті – проаналізувати структуру й семантику слів з позитивною емоційною оцінкою у українських діалектах.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: визначити репертуар лексем з позитивною емоційною оцінкою у говірках української мови; подати їх семантичну та словотвірну характеристику.

Об'єктом дослідження обрано діалектні лексеми з позитивно-оцінним значенням, уміщені в сучасних лексикографічних працях, які репрезентують лексику різних діалектів української мови.

Як ми вже зауважували у своїх попередніх дослідженнях [Лєснова 2010; Лєснова 2011], на сьогодні не вироблено єдиних підходів щодо подання в діалектних словниках, як, утім, і в словниках літературної мови, експресивної, емоційної та оцінної лексики. У лексикографічних

джерелах відсутня уніфікована система ремарок, які вказують на приналежність діалектного слова до того чи того шару емоційно забарвленої лексики.

Зазначимо, що для аналізованих лексем у словниках використано такі позначки: *зменшене*, *пестливе*, *зменшено-пестливе* (в одному словнику – *здрібніло-пестливе* [Лесюк]). У трьох лексикографічних працях укладачі використовують по дві позначки: *пестливе* та *зменшено-пестливе* [СГНН; СПГ], *зменшене* та *зменшено-пестливе* [СБукГ].

Як свідчить проаналізований матеріал, на сьогодні немає єдиного підходу до маркування емоційно оцінних слів. Скажімо, М. Лесюк та М. Негрич позначку *пестливе* вживають переважно при словах, характерних для дитячого мовлення або для розмови з дітьми: *гамати* – *дит.*, *пестл.* їсти [СГГ: 48], *гам-гам* – їсти, у розмові з дитиною [Лесюк: 94]. Щоправда, і в цьому випадку не спостерігаємо послідовності в оформленні словникових статей, так, у словнику М. Негрича іменник *ціпка* ‘курча’ подано з коментарем *пестл.* без віднесення його до дитячого мовлення, тоді як іменник *ціпонька* з тим самим значенням супроводжено позначкою *дит.*, при цьому немає інформації про його емоційне забарвлення [СГГ: 181], хоча меліоративність значення в цьому випадку є очевидною, підтвердженням чого слугує суфікс суб’єктивної позитивної оцінки *-оньк-*. Припускаємо, що наведені в словнику М. Лесюка лексеми *буба* ‘ранка на тілі’, *монька* ‘молоко’ [Лесюк: 92, 109] також властиві дитячому мовленню, хоча їх супроводжено лише позначкою *пестл.*

Важко погодитися з укладачами словників і в багатьох тих випадках, коли при одних емоційно забарвлених лексемах використано позначку *пестл.*, тоді як при інших – *змени-пестл.*, особливо, якщо слова утворено тими самими суфіксами, як, наприклад, у словнику поліських говорів: *полусаднічок* – *пестл.* відведена в городі грядка для квітів [СПГ: 167] і *лагарочок* – *змени-пестл.* ларьочок [СПГ: 112]; *козачок* – *пестл.* до *козак* – німецька самогонка, добута наприкінці куріння [СПГ: 100] і *браднічок* – *змени-пестл.* до *браднік* – рибальська снасть [СПГ: 35] та ін. Подібну непослідовність спостерігаємо й у словнику нижньонадніпрянських говірок, наприклад, позначкою *пестл.* супроводжено іменники *гиндиченятко*, *кутенятко*, тоді як лексеми *курченятко*, *куценятко* прокоментовано як *змени-пестл.* [СГНН: 2, 228, 234], хоча очевидною є їхня спільна семантика, усі вони позначають малят тварин, більше того, у словнику подано таке тлумачення лексеми *куценя*: те саме, що *кутеня* [СГНН: 2, 236]. Зауважимо, що приклади ці наведено не як закид укладачам словників, авторитетним і шанованим ученим, а радше як роздум щодо нагальної потреби виробити уніфіковані принципи укладання діалектних словників, які би враховували максимально можливу повноту інформації про наведені лексеми.

Імовірно, для визначення емоційного забарвлення лексики необхідним є подання її в контексті, адже відомо, що суфікси позитивної суб'єктивної оцінки в тексті можуть нейтралізуватися або набувати протилежного значення. Деякі російські дослідники зазначають, наприклад, що емоційно-оцінні суфікси в найменуваннях предметів втрачають у розмовному мовленні свою оцінність, наводячи, зокрема такі приклади: *маслице, кофеек* [Ягубова 1991: 18]. Підтвердження цьому знаходимо й у діалектних текстах, наприклад, діалектоносій у розповіді про те, як готували тісто на хліб, уживає суфікс позитивної оцінки в прикметнику, а іменник не має емоційного забарвлення: *лили тин^ллен^лкойі вод^лди*; продовжуючи розповідь і говорячи вже про готовий хліб, той самий діалектоносій додає суфікс позитивної оцінки до іменника, тоді як прикметник уживає без оцінного суфікса: *мас^лтили з^лверху солоткойу вод^личкойу шоб блиш^лчаў* [БГ: 72]. Імовірно, у таких випадках можливо говорити про нейтралізацію позитивної оцінної семантики в межах тексту.

Поza контекстом навряд чи можна говорити про те, що зменшено-пестливою є зафіксована в нижньонадніпряньських говірках лексема *сахарьочка* 'цукровий діабет' [СГНН: 4, 57], тут, імовірно, емоційно-оцінну форму вжито з метою евфемізації назви важкої хвороби.

Як свідчить проаналізований матеріал, до позитивно емоційно забарвлених у діалектних словниках віднесено переважно іменники. Зафіксовано лише поодинокі випадки вживання позначок *пестливе* або *зменшено-пестливе* при словах інших частин мови, як от: *гамати* 'їсти' [Лесюк: 94; СГГ: 48], *благенький* 'поганий, старий, убогий' [СПГ: 33], *оціцький* 'такий маленький', *солодезний* 'солоденький' [СБГ: 2, 31, 2236]. Зауважимо, що в останньому з наведених прикладів функцію позитивно-оцінного виконує суфікс *-езн-*, який зазвичай указує на збільшену міру вияву ознаки (пор.: *грубезний, збільши*. 'дуже товстий, повний' [СПГ: 59], *скуpezний* 'дуже скупий' [СБГ: 2, 228]), що ще раз підтверджує необхідність визначати семантику того чи того діалектного слова в тексті. Яскравим прикладом позитивної оцінки є наведені в словнику М. Негрича прикметники *золотенький, золотий, солоденький, солодкий, срібненький, срібний*, супроводжені позначкою *пестл.*, усі їх уживають у гуцульських говірках у переносному значенні 'милий любий, найдорожчий' як вияв поваги [СГГ: 82].

Серед іменників, що виражають емоційну позитивну оцінку, виділяємо такі лексико-семантичні групи (ЛСГ): 1) назви спорідненості та дружніх стосунків; 2) назви людини за зовнішніми рисами та рисами характеру; 3) назви частин тіла людини; 4) назви тварин, птахів, риб, комах; 5) назви рослин та їх частин; 6) назви явищ природи; 7) назви продуктів харчування; 8) назви предметів, будівель.

Іменники – назви спорідненості та дружніх стосунків, що містять суфікси пестливості, представлено в проаналізованих діалектних

словниках розгалуженими рядами міжговіркових відповідників. Так, для іменника *мама* лише в Наддністрянському регіональному словнику Гаврила Шила зафіксовано 15 пестливих варіантів: *мамця, мамка, мамочка, мамунечка, мамуні, мамуніунє, мамуніуні, мамунця мамусечка, мамусик, мамуся, мамуха, мамце, матусі, матуся* [НРС: 168]; подібні назви відомі й в інших говірках: *мамка* [ГГ: 119], *мамойка* [СЗПГ: 1, 303]. Сему 'тато' репрезентують такі іменники зі значенням пестливості: *татко, татки, таточко, татуцьо, татунь, татунько, татуньо, татуньчик, татусик, татусь, татусьо, татусьо* [НРС: 250 – 251], *батяня* [СГНН: 1, 69], *батейко, батенько, батюсьо, татко, таточко, татусь* [СЗПГ: 1, 12; 2, 193]. Зі значенням 'баба' зафіксовано такі пестливі назви: *бабуня, бабочка, бабусечка, бабулька, бабусечка, бабуня, бабуніунє, бабунця, бабонька, бабця* [НРС: 42], *бабойко, бабочка, бабуня* [СЗПГ: 1, 6]. Діалектними пестливими назвами діда є: *дідуньо* [НРС: 110; СЗПГ: 1, 135], *дидуньо, дідко, дідо* [СЗПГ: 1, 135].

Українці здавна шанували не лише родинні стосунки, а й підтримувані церквою стосунки між кумами, про що свідчать, зокрема, емоційно марковані лексеми *кумуйка* [СЗПГ: 1, 268], *хресничка, хресничок* [СГНН: 4, 198]. Позитивно оцінними є й назви друзів: *тайка* 'подруга-сусідка' [СПГ: 210], *дружалік* 'друг' [СЗПГ: 1, 144].

Словотворчо маркованими є пестливі назви дитини, характерні для всіх діалектних континуумів української мови: *дівочка* [СПГ: 67], *дітинка, дітинойка, дітиночка* [СБГ: 1, 221], *лялечка* 'немовля' [Негріч: 108], *голешик* 'голе немовля' [СГНН: 1, 239] та ін.

ЛСГ „Назви людини за зовнішніми рисами та рисами характеру” представлено поодинокими прикладами *газдиненька, газдинечка, газдинька* [ГГ: 51], *красавочка, красавчик* [СГНН: 2, 211]. Пояснюємо це тим, що репертуар лексем, які позитивно оцінюють людину, у діалектах, як і в літературній мові, значно менший порівняно з кількістю лексем, які містять негативну оцінку, про що неодноразово зауважували дослідники.

У словниках зафіксовано незначну кількість репрезентантів ЛСГ „Назви частин тіла людини”: *япка* 'шия' [СПГ: 240], *яблучко* 'кадик' [СБукГ: 685], *гузичка* 'зад, задня частина тіла людини' [Лесюк: 96], причому останній, імовірно, можна кваліфікувати як евфемізм.

Значно більшою кількістю репрезентантів представлено ЛСГ „Назви тварин, птахів, риб, комах”. Зауважимо, що пестливості можуть набувати назви і домашніх, і диких тварин, дорослих і малих: *теличка* 'теличка' [СПГ: 212], *обизянка* [СГНН: 3, 8], *бирочка* 'вівця-одноліток' [СГНН: 1, 79], *трусик* 'кролик' [МСГГ: 196]. Більшість словотвірних моделей, властивих діалектному мовленню, спільні з літературною мовою, продуктивними є зменшено-пестливі суфікси *-к-, -ик-, -очк-, -ок* та ін. Разом з тим, зафіксовано пестливі назви, до складу яких входять суфікси, не властиві літературній мові, наприклад, *кицяня, коцюфуся* [СГНН: 2, 169, 208]. Показовою для характеристики світогляду українців

є пестлива діалектна назва *маржинка* ‘худоба’ [ГГ: 120], що підтверджує шанобливе ставлення до домашніх тварин, які здавна були найпершими годувальниками селян. У зв’язку з цим зауважимо, що сема меліоративності може бути наявна й у назвах частин тіла тварин, наприклад, *вімнячко* ‘вим’я’ [СГНН: 1, 181]

Серед репрезентантів ЛСГ „Назви рослин та їх частин” переважають назви городніх рослин, плодових дерев та сортів овочів, фруктів і зернових рослин: *баклажончик* ‘помідор’ [СГНН: 1, 59], *ябліночка* [МСГГ: 232], *храпка* ‘сорт груші’ [СПГ: 225], *арновочка* ‘тверда пшениця’ [СГНН: 1, 51], *баргамотка* ‘сорт груші’ [СГНН: 1, 65] та ін. Кількісну перевагу позитивно оцінних назв окультурених рослин порівняно з дикорослими зумовлено позалінгвальним чинником, на який, зокрема звертає увагу В. І. Шаховський: „Оцінюється те, що потрібно людині” [Шаховський 1998: 62].

ЛСГ „Назви явищ природи” представлено поодинокими прикладами, серед яких, зокрема, діалектна назва блискавки без грому *маргушка* (зменш.-пестл. до *маргуха*) [СПГ: 122]. Уважаємо, що суфікс суб’єктивної оцінки в цій лексемі виконує функцію підкреслення ефемістичності: поклоніння перед силами природи, які можуть завдати шкоду людині, здавна характерне для слов’ян. До цієї ж ЛСГ умовно відносимо й часові назви: *зімонька* ‘зима’ [СГНН: 2, 101], *пуденьочок* ‘половина дня’, *п’ятонька* ‘п’ятниця’ [СЗПГ: 2, 98, 110].

Зменшено-пестливі назви, що належать до ЛСГ „Назви продуктів харчування”, найширше репрезентовано в словнику говірок Нижньої Наддніпряни: *кістечко* ‘тісто’ [СГНН, 2, 173], *житнячок* ‘пряник із житнього борошна’ [СГНН, 1, 319], *крутеничок* ‘вид печива, вертун’ [СГНН, 2, 220], *крутячок* СГНН ‘коржик-крутеник’ [СГНН, 2, 121] та ін. Хоча зауважимо, що подані в словнику мікротексти до наведених слів не завжди підтверджують позитивну оцінку семантику аналізованих лексем. Так, виразно позитивно забарвленою є лексема *кістечко* в мікротексті-ілюстрації: *Ну ї к’істечко! П’р’амо та’ке ўже пух’кен’ке та б’іле!* [СГНН, 2, 173]. Разом з тим, лексема *житнячок*, на нашу думку, втрачає свою позитивну оцінність у наведеному в словнику мікротексті: *Купила к’і’ло житн’ач’к’іў, а во’ни та’к’і ч’е’рст’в’і, шо не’ угре’зеш* [СГНН, 1, 319]. Наведені приклади текстів яскраво підтверджують той факт, що наявність у слові формального показника емоційності, зокрема меліоративного суфікса, не є достатнім аргументом для беззастережного віднесення цього слова до оцінної лексики. На першорядній ролі контексту в з’ясуванні змісту оцінки неодноразово наголошували дослідники. Як зауважує Н. Бойко, саме контекст „належить до вагомих засобів актуалізації конкретних аксіологічних сем” [Бойко 2005: 163].

ЛСГ „Назви предметів, будівель” серед усіх інших має найбільшу кількість позитивно оцінних лексем, більшість із яких супроводжено в аналізованих словниках позначками *зменшене* або *зменшено-пестливе*.

До багатьох із них наведено ті слова, від яких вони утворилися: *цугалик* – зменшене до *цугал* ‘мішок’ [СБукГ: 631], *кабатик* – зменшено-пестливе до *кабат* ‘піджак, куртка, пальто’ [МСГГ: 74], *восковічок* – зменшено-пестливе до *восковік* ‘торбинка для віддушування сиру’ [СПГ:49], *більзіночка* – зменшено-пестливе до *більзінка* ‘запальничка’ [СГНН: 1, 87] та ін. Знову-таки зауважимо, що оцінність цих лексем можна визначити тільки в тексті, поза ним можемо припустити, що деякі з цих слів указують лише на малий розмір того чи того предмета, не містячи вказівки на ставлення до нього мовця (звернімо увагу, що укладачі Словника буковинських говірок використовують дві різні позначки – *зменшене* та *зменшено-пестливе* [СБукГ]).

На підтвердження нашого припущення наведемо такий приклад з діалектного мовлення: *с ма'лен'кого кусоч'ка т'іста робили ка'ч'алоч'ку*. Наявність у реченні прикметника *ма'лен'кий* може, на перший погляд, бути підставою для того, щоб уважати, що іменники *кусоч'ок* і *ка'ч'алоч'ка*, хоча й містять меліоративні суфікси, втратили значення оцінності й указують тільки на розмір. Відтворимо текст, з якого взято аналізоване речення. Діалектоносії 1933 року народження розповідає, як колись відзначали свято Сорока Святих: *'Ран'ше це було об'їзат'ел'но // на цей ден' с ут'ра 'кажда ха'з'айка робила т'істо ї пе'к'ла 'бубли'к'їу 'іл'ї 'булоч'ок / по'хожих на п'тич'ок // сна'ч'ала с ма'лен'кого кусоч'ка т'іста робили ка'ч'алоч'ку / в'а'зали йї'їй ву'зол'ч'іком / 'кон'ч'іки рос'катували т'рошки / 'нач'е гре'б'їшок ї х'востик / ї вип'їкали // цих п'тич'ок їїли вес' ден'* [УССГ: 198]. Як бачимо, текст насичений словами з яскравою позитивною оцінною семантикою, спричиненою позалінгвальними чинниками: спогади про дитинство й молодість викликають приємні емоції. Засобами вираження позитивної оцінки в наведеному тексті є слова із зменшувально-пестливими суфіксами.

Проаналізуємо ще один приклад. У словнику говірок Нижньої Наддніпряни наведено слово *жовтлячок* ‘переспілий жовтий огірок’, яке супроводжено позначкою *зменшено-пестливе*. Розглянемо поданий у словниковій статті мікротекст: *Ко'му во'ни 'нужн'ї, о'т'ї тво'їй жо'утл'ач'ки! Та йа б їйх і прода'ват' стра'милас'а* [СГНН: 1, 321]. З контексту стає зрозуміло, що слово *жовтлячок* має яскраво виражену негативну семантику, позначаючи продукт низької якості, можливо, ще й малого розміру, саме тому, вірогідно, й ужито словотвірний варіант із зменшувальним суфіксом (про можливість демінутивних іменників мати презирливо-іронічне значення див., напр. [Корунець 1981]).

Отже, лексику з позитивною оцінною семантикою представлено в сучасних діалектних словниках української мови багатьма прикладами, які є репрезентантами різних лексико-семантичних груп. Разом з тим, відсутність у вітчизняній діалектній лексикографії уніфікованої системи позначок стосовно емоційного-оцінного забарвлення слів, а також

непослідовне врахування можливого контекстуального їх уживання часом спричиняє неточність у тлумаченні цих слів, зокрема щодо визначення в них наявності/відсутності оцінної семантики, вираження позитивної чи негативної оцінки.

Перспективу подальшої роботи вбачаємо в дослідженні специфіки реалізації лінгвістичної категорії оцінки в діалектному мовленні із залученням значного фактичного матеріалу з різних говіркових масивів української мови та в розробленні принципів репрезентації цього матеріалу в лексикографічних і текстографічних працях.

Джерела

БГ – Буковинські говірки : хрестоматія діалектних текстів / укл. Руснак Н., Гуйванюк Н., Бузинська В. – Чернівці : Рута, 2006. – 383 с.; **ГГ** – Гуцульські говірки : короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Л., 1997. – 232 с.; **Лесюк** – Лесюк М. П. Из ковалівського лексикону / М. П. Лесюк // Мовний світ сучасного галицького села. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. – С. 85 – 128; **МСГГ** – Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.; **НРС** – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Гаврило Шило. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 288 с.; **СБГ** – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 т. / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 1 – 2; **СБукГ** – Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.; **СГГ** – Негрич М. Скарби гуцульського говору : Березови / М. Негрич. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2008. – 224 с.; **СГНН** – Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпряни : у 4 т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1 – 4; **СЗПГ** – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000. – Т. 1. – 2; **СПГ** – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.; **УССГ** – Українські східнослобожанські говірки: сучасні діалектні тексти : навч. посіб. / упоряд. К. Д. Глуховцева, В. В. Леснова, І. О. Ніколаєнко ; за ред. К. Д. Глуховцевої. – Луганськ : Вид-во ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, 2011. – 424 с.

Література

Бойко 2005 – Бойко Н. І. Українська експресивна лексика : семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти : монографія / Н. І. Бойко. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2005. – 552 с.; **Зайнульдинов 1987** – Зайнульдинов А. А. Лексика с положительной эмоциональной оценкой в современном русском языке : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык (как иностранный)” / А. А. Зайнульдинов. – Л., 1987. – 16 с.; **Кислицина**

2002 – Кислицина Н. М. Прикметники зі значенням загальної позитивної оцінки як фрагмент мовної картини світу (на матеріалі російської, української та англійської мов) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17 „Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство” / Н. М. Кислицина. – К., 2002. – 20 с.; **Корунець 1981** – Корунець Л. І. Категорія демінутивності в англійській та українській мовах / Л. І. Корунець // Мовознавство. – 1981. – № 4. – С. 81 – 85; **Лєснова 2010** – Лєснова В. В. Іменники з негативно-оцінним значенням у діалектних словниках / В. В. Лєснова // Вісн. Прикарпат. ун-ту. Філологія. Мовознавство. – Івано-Франківськ, 2010. – Вип. XXV – XXVI. – С. 102 – 105; **Лєснова 2011** – Лєснова В. В. Семантика діалектних дієслів негативної оцінки / В. В. Лєснова // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ, 2011. – Вип. 1, ч. II. – С. 62 – 70; **Соколовская 1970** – Соколовская Ж. П. Синонимические связи имен прилагательных со значением обобщенной положительной оценки (на материале современного русского литературного языка) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 660 „Русский язык” / Ж. П. Соколовская. – К., 1970. – 23 с.; **Шаховский 1998** – Шаховский В. И. Языковая личность в эмоциональной коммуникативной ситуации / В. И. Шаховский // Филол. науки. – 1998. – № 2. – С. 59 – 65; **Ягубова 1991** – Ягубова М. А. Проблема идентификации оценочной лексики в разговорной речи / М. А. Ягубова // Активные процессы в языке и речи. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1991. – С. 17 – 24.

Лєснова В. В. Лексика з позитивною емоційною оцінкою в українському діалектному мовленні

У статті на матеріалі діалектних словників української мови проаналізовано лексику з позитивною емоційною оцінкою, яку згруповано у вісім лексико-семантичних груп. Наголошено, що першорядну роль у з'ясуванні змісту оцінки відіграє контекст. Звернуто увагу на необхідність вироблення єдиних принципів подання емоційно-оцінних слів у лексикографічних джерелах.

Ключові слова: оцінка, позитивна оцінка, засоби вираження оцінки, емоційність, словник, контекст.

Лєснова В. В. Лексика с положительной эмоциональной оценкой в украинской диалектной речи

В статье на материале диалектных словарей украинского языка проанализирована лексика с положительной эмоциональной оценкой, сгруппированная в восемь лексико-семантических групп. Акцентировано, что первоочередную роль в выяснении содержания оценки играет контекст. Обращено внимание на необходимость выработки единых принципов подачи эмоционально-оценочных слов в лексикографических источниках.

Ключевые слова: оценка, позитивная оценка, средства выражения оценки, эмоциональность, словарь, контекст.

Lesnova V. V. Vocabulary with positive emotional evaluation in ukrainian dialectal speech

Based on the material of the dialectal dictionaries of the Ukrainian language, the article deals with the analysis of the vocabulary with the positive emotional evaluation that was grouped in eight lexical and semantic classes. It has been stressed that context plays the crucial role in the process of clarification of the content of evaluation. The attention is paid to the necessity to work out integral principles of presentation of the emotional and evaluating vocabulary in the lexicographic sources.

Key words: evaluation, positive evaluation, means of expression of evaluation, emotionality, dictionary, context.

С. С. Нередкова (Луганськ)

УДК 811.161.2С

**МОВНИЙ СУРЖИК ЯК ВИД ТРАНСФОРМАЦІЇ
ФОРМ СЛІВ У МОВЛЕННІ ЛУГАНЦІВ**

Проблематику суржику розглянуто в працях багатьох українських учених, таких як Л. Масенко, В. Радчука, Л. Ставицької, В. Товстенко, В. Труба, О. Тараненка, О. Рудої, Т. Кузнецової та ін.

Сучасні наукові студії про суржикові форми свідчать про поглиблення теоретичних положень та вдосконалення методів, прийомів опису досліджуваного феномена; разом з тим увагу сучасних українських учених не було зосереджено на вивченні цих форм в усному українському мовленні Луганська.

Цим зумовлено актуальність пропонованої статті, мета якої – комплексно описати суржикові форми, які виникли в усному мовленні луганців в умовах білінгвальної ситуації, що існує в місті. Поставлена мета зумовила необхідність вирішення таких завдань: з'ясувати особливості реалізації суржикових форм в усному мовленні мешканців м. Луганська; охарактеризувати види цих форм; окреслити чинники й механізми вживання їх в усному мовленні.

„Суржик – мова, у якій штучно об'єднані без дотримання літературних норм елементи різних мов. Уживається переважно щодо українського просторіччя, засміченого невмотивовано запозиченими (унаслідок українсько-російської інтерференції) російськими елементами” [Українська мова 2004: 616]. О. Сербенська, Ю. Редько, О. Федик та ін. зауважують, що суржик як своєрідний різновид мови виник тому, що в українській мові розхитувалися мікросистеми, утрачалася імунна система збереження стійкості норм [Сербенська 1994:

б). Науковці наголошували, що суржик в Україні є небезпечним і шкідливим [Там само: 7]. Т. Кузнєцова, досліджуючи мовлення білінгвальних сімей у містах, вважає, що „суржик – варіант українського мовлення, що містить значну кількість запозичених російських слів, оформлених за нормами української мови” [Кузнєцова 2000: 74]. Л. Ставицька і В. Труб подають таке визначення суржику: „Це некодифікована просторозмовна мова, яка виникла як наслідок масової тривалої контактної українсько-російської двомовності в її диглосній формі. Суржик постає в результаті системної інтерференції на фонетичному, морфологічному, лексичному, синтаксичному рівнях; він репрезентований цільнооформленими лексемами – суржикізмами, які накладаються на українську або російську мовну основу; виявляє себе на базі регіональних різновидів української мови як мовний код в осіб з різним типом мовної компетенції, у різнотипних соціально-корпоративних та комунікативних сферах” [Ставицька 2007: 77]. Далі дослідники зауважили, що „координати суржикової мови тісно співвіднесені з мовою міста” [Там само: 85]. Л. Масенко наголошувала, що постання суржику спричинене психологічною мотивацією, зокрема намаганням носіїв української сільської говірки, або й літературного стандарту, пристосуватися до російськомовного міського середовища [Масенко 2004: 113]. О. Селіванова зазначає, що виникнення суржику має соціальне та психологічне підґрунтя [Селіванова 2006: 593]. Серед чинників стійкості вона виділяла: „1) здатність до наслідування, що виявляється у перемиканні мовних кодів (пристосуванні мови села під мову міста) із метою підвищити статус „власного обличчя”; 2) адаптивні властивості людини (приїхавши до міста, людина прагне якнайшвидшої соціальної адаптації, що позначається й на мовленні); 3) устрій, культура мовлення сім’ї, які передаються від батьків до дітей; 4) мовна ситуація в країні і мовна політика держави тощо [Там само: 593]. Отже, дослідники вважають, що суржик побутує передусім у мовців, які намагаються пристосуватися до мови міста. Наші спостереження не спростовують цю думку, найменший відсоток уживання суржикових форм спостережено в мовців III СЛГ (соціолінгвальна група) – 337 лексем, що становить від загальної кількості трансформ 21,2%, це переважно корінні мешканці міста, для них російська мова рідна. Найбільшу кількість суржикових форм зафіксовано в мовлян I СЛГ – 643 (34,1%) – це молодь, для них рідною є українська мова, на них більшою мірою впливає російське середовище міста. Усього форм, що виникли внаслідок дії інтерференції, в узусі II СЛГ мовців (люди пенсійного віку, рідна мова – українська) – 734 (30,6%).

З поняттям „мовний суржик” співвідносні неоднакові явища. Суржик є неупорядкованою, безсистемною „мовою”, яка може хаотично, непередбачувано змінюватися [Труб 2000: 54].

В усному мовленні Луганська в умовах українсько-російської двомовності серед суржикових форм виділяємо: російські форми, адаптовані під українські, та мовні гібриди (форми, у яких переплетені норми російської й української мов).

Російські форми, адаптовані під українські

В українському усному мовленні виявлено форми, властиві російській мові, їх вимову підпорядковано орфоепічним нормам української мови. Л. Ставицька і В. Труб зауважують, що „лексичні суржикізми найчастіше оформлені за фонетичними та морфологічними нормами української мови, що, з одного боку, засвідчує порушення лексичної системи української мови, а з іншого – фонетичної або граматичної системи російської мови (подвійна інтерференція)” [Ставицька 2007: 74].

За Л. Ставицькою та В. Труб виділяємо: лексичні та фонетичні, лексичні та граматичні, лексичні та словотвірні суржикізми [Ставицька 2007: 74, 75].

До лексичних та фонетичних суржикізмів відносимо слова, для яких характерні такі явища: а) подовження приголосних між двома голосними в кінці слова: *наз'ван':а, обу'ч'ен':а, ош'у'ш'ен':е, по'н'іман':а, посв'ашен':а, рож'ден':а, посра'ун'ен':у*; б) усічення префікса **в-**: *спом'інайу*; початкового **і-**: *спу'галис', тал'іан'с'ку* ‘італійську’; в) ствердіння приголосних перед [e]: *'веч'е'ром, ка'нешно^а, не'при'ятно, напр'імер, не'л'з'а, не'при'вич'но^а, не'удач'но, са'сед, ко'мерч'е'скі*; г) перехід [і] в [и]: *п'ризнак, п'тич'ка, пан'равилас', по^асту'пила, прист'ройка, кирпич'ом, спро'сила, саби'рала*; г) заміна звуків [и], [e] на [і]: *долж'н'і, у'м'ес'т'і, на'д'ійус', ус'п'ійу* ‘встиг’, *'дал'ш'і* ‘далі’; д) уживання протетичного [в]: *'вутро*.

До лексичних та граматичних суржикізмів відносимо такі випадки: а) заміна в іменниках чоловічого, середнього та жіночого родів М. в. однини флексії **-е** на **-і**: *в'аўгуст'і, на'м'ест'і* ‘місці’, *ў'йанвар'і, на'ета'ж'і, на'п'іш'ер'і*; у Н. в та О. в. **-і** на **-и**: *бабуш'ки, д'евушки, д'ен'ги, мал'ч'іки, д'ен'е'ж'ки, п'разн'іки^е, па'с'олки, д'ін'гами, мал'ч'і'ками, па'латками, воз'више'ност'ами*; у Р. в. **-и** на **-і** (*мала'д'ож'і*), імовірно, під впливом української лексеми: *молод'і*; б) заміна в іменниках жіночого роду О. в. флексій **-ой** на **-ойу**: *падр'ушкоїу, уч'обоїу*; в) заміна в іменниках чоловічого роду Р. в. флексій **-оў**, на **-іў**: *п'ризнак'іў, п'ерво'курсник'іў, -ей* на **-іў**: *ч'е'рте'ж'іў*; г) чергування [к]//[ц]: *'бабуш'ці*; г) усічення флексій у прикметниках та діеприкметниках: *'луч'ша, слаба'н'ер'уна, умопомрач'іт'ел'на, о'б'д'елана, т'а'жолу, 'нужне, саме'луч'ше, у'жасне, глаўне, посл'ед'н'е, красоч'н'і, ото'п'іте'л'н'і*; д) заміна в прикметниках чоловічого роду М. в. флексії **-ом** на **-ому**: *кр'іт'іч'е'скому, п'рош'лому*, у Р. в. флексії **-его** на **-ого**: *'будуш'ого*;

е) заміна в прикметниках жіночого роду М. в флексії **-ої** на **-її**: у *x'і'm'іч'e'ск'її*.

У дієсловах спостерігаємо такі зміни: а) відсутність кінцевого **-т** у формах 3-ї ос. однини теперішнього часу: *'д'елайе, пр'епн'дайе, т'єрор'і'з'іруйе, уста'йе, проіс'ходе*; б) заміна кінцевого **-т'** на **-ти** у формах інфінітива: *'пон'ати, пр'оч'у'єствовати, у'хажувати, остан'овити, че'р'тити*; в) пом'якшення кінцевого **[-т]** у формах 3-ї ос. множини теперішнього й майбутнього часу: *о'кру'жайут', з'делайут', загр'аз'н'айут', і'м'ейут', обра'ш'айут', пос'мотр'ат', разр'ішайут', со'пущув'ють', сп'рашуйут'*; г) заміна кінцевого **-т'е** на **-т'** у формах наказового способу: *ізв'є'н'ім'*; г) заміна **-л** на **-в** (**ў**) у дієсловах минулого часу чоловічого роду однини: *'д'елаў, о'с'таўс'а, опаз'даў, подд'риў, полу'ч'аў, полу'ч'іў, пооб'і'ш'аў, рд'ботаў, сод'є'р'жаў, соз'дав, сраў'ниў*.

До лексичних та словотвірних суржикізмів відносимо слова, у яких помічено: а) уживання суфікса **-ува-** замість **-ива-**, **-ыва-**, **-ова-** в дієсловах минулого часу: *от'казувалас', посд'ветували, сп'рашувала, тоску'вали* та у формах інфінітива: *ухажувати, отрд'батуват'*; б) заміна в дієслові 3-ї ос. множини теперішнього часу флексії II дієв. **-ат** на флексію I дієвідміни **-ут'**: *ст'ройут'*; в) уживання префікса **від-** замість **от-**: *в'ідл'іч'і'єс'а* (рос. 'отлечился'); г) заміна постфікса **-с'** на **-с'а**: *ас'талас'а, не' зби'лас'а* (мрія), *паап'ш'алис'а, по'сорилис'а*; г) заміна в дієсловах 3-ї ос. однини і множини теперішнього часу постфікса **-ца** на **-ц'а** (**-ц'а**): *'кажиц'а, о'т'нос'ац'а, ізд'і'вайуц'а, увл'і'кайец'а, ш'і'тайец'а*.

Адаптація російської форми буває повною (на всіх сегментах): *у'хажувати, пре'дло'жили, з'делайут', інте'ресна, інте'ресне* та частковою (не на всіх сегментах) – *н'екатар'і, д'евушки*. Уважаємо, що лексеми та їхні форми зазнають інтерферентних змін: 1) під впливом форм, які існують в українській мові й мають таке саме значення, наприклад: *'аўгусті* – серпні, *вф'кус'н'і* – смачні, *іс'кусне* – штучне, *об'ич'нойі* – звичайної, *о'пасна* – небезпечна, *ни'тайуц'а* – намагаються, *'поїмите* – зрозумієте і т. ін.; 2) за аналогією до просторово суміжних з містом українських говірок (як-от: усічення флексій *не'до'пан'і'ма, обраш'і'д'а*); 3) за аналогією до норм української мови (зокрема: ствердіння приголосних перед [e], перехід [i] в [и], напр.: *здес', дос'тиг, не'дел'ку, раз'лич'них, с'теп'ін'йу, д'ен'ги*). Такі явища інтерферентного типу спостерігаємо передсім у білінгвів III СЛГ, для яких рідною є російська мова, а українська займає підпорядковане становище, для них характерна переважно російсько-українська двомовність.

Гібридні форми

Поняття гібрид остаточно не визначене в українському мовознавстві, дослідники переважно ототожнюють його із суржиком [Масенко 2010: 79; Ставицька 2007: 52; Вовчок 2003: 121]. Цей термін

активно використовують польські лінгвісти [Borek 1986; Buttler 1986; Obara 1986], разом з тим, і в них виникають питання щодо його визначення. Так, Д. Ватлер зазначає, що термін гібрид ще недостатньо вивчений і потребує з'ясування питання: чи вважати гібридом слово, утворене за схемою: основа рідна і чужомовний афікс, чи навпаки, чужомовна основа і рідний афікс [Buttler 1986: 23]. Є. Обора зауважує, що термін гібрид різні дослідники тлумачать по-різному. І в численних його визначеннях є багато неточних формулювань, які загалом не прояснюють ідентифікацію гібриду й не відрізняють гібрид від тих слів, що мають подібні риси і не є гібридами. Дослідник уважає, що характерною рисою гібриду є різномовність морфем, це слово до складу якого входять елементи з різних мов [Obara 1986: 59, 60]. Х. Борек визначав термін гібридизація як специфічне дериваційне явище, яке виникло внаслідок накладання однієї мови на іншу. Вивчаючи історію походження назв польських міст з огляду впливу на них німецької мови, учений доходить висновку, що в процесі гібридизації відбувається проникнення в другу мову (польську) елементів першої (німецької). Результатом цього є поява в польській мові нової змішаної форми, у якій наявний чужомовний складник [Borek 1986: 13].

До гібридних суржикових форм відносимо ті, що можуть належати й до російського мовного фонду, і до українського, адже в одній формі переплетено ознаки української та російської мов. Диференціюємо випадки, не враховуючи риси, спільні в обох мовах.

Поєднання в гібридних формах рис української та російської мов бувають різні. Л. Масенко зауважувала, що хаотичність, яка спостерігається в процесах змішування елементів контактних мов в українському мовленні гібридного типу, свідчить про те, що у свідомості його носіїв немає чіткого розрізнення двох мов як самодостатніх мовних утворень – українська й російська сприймаються як спільне, недиференційоване джерело мовних засобів, що його носії суржику використовують, не контролюючи своє мовлення й довільно добираючи та сполучуючи форми обох мов [Масенко 2010: 79].

Розмежовуємо фонетичні, морфологічні та змішані поєднання.

До фонетичних відносимо лексичні одиниці, коли: а) поєднано в одній лексемі особливості вимови звуків рос. та укр. мов, наприклад: *весе^ело* (укр. *весе^ело*, рос. *в'ес'ель*), *говори^л* (укр. *говори^л*, рос. *говори^л*), *зашли* (укр. *зайшли*, рос. *зашли*), *завут'* (укр. *звут'*, рос. *завут'*); б) зафіксовано явище „акання”, що не залежить від місця наголосу в слові, усупереч нормам української й російської мов, наприклад: *кам'янидант* (укр. *коме^ндант*, рос. *към'и^ндант*), *палавини* (укр. *половини*, рос. *пълав'ины*), *доходився* (укр. *доходи^са*, рос. *дъхл'д'илс'ь*), *поступила* (укр. *поступила*, рос. *пъстун'иль*); в) на вимову лексеми російською мовою накладено одну рису вимови слів українською мовою: *видалбали* (укр. *видовбали*, рос. *выдълбъл'ь*),

спе^uц'і'ал'нос'т'йу (укр. спе^uц'і'ал'н'іс'т'у, рос. сп'ьци'ал'нос'т'ју); г) на вимову лексеми українською мовою накладено одну рису вимови звуків у російській мові: веⁿ'т'і'юкоюу (укр. звиⁿ'т'і'юкоюу, рос. в'ин'товк'ьї), ви'раш'уйут' (укр. ви'рошчуйут', рос. вы'ра'ш:'ив'ьют), 'бити (укр. 'бути, рос. би'т'), би'у, бул (укр. бу'у, рос. был); г) форми мають наголос російської мови: 'мал'ін'ке, 'доч'коїу, 'нов'і, 'дали; д) форми мають наголос української мови: доч'к'і.

При морфологічних поєднаннях рис української та російської мов у гібридних формах мовці вживають: а) українські префікси й українські закінчення: н'ідго'ни (укр. н'ідже^uни, рос. ньдгЛ'н'и); б) українські суфікси: вигд'ражува'ла (укр. вигд'ро'увала, рос. выгд'ражив'ьл'), ро^a'с'казувал (укр. рос'казува'у, рос. рЛс:'казыв'ьл'), про'шоу (укр. про'шоу, рос. прЛ'шол); в) закінчення, характерні для української мови:

– в іменниках: у гд'з'ет'і (укр. у' гд'зет'і, рос. в-гЛ'з'ет'ь), мага'з'ину (укр. мага'зину, рос. мъгЛ'з'инъ), з друз'й'ами (укр. друз'ами, рос. друз'ям'и), 'с'ес':її (укр. 'сес'її, рос. 'с'ес':ш), 'кошеч'коїу (укр. 'к'ішечкоїу, рос. 'кош'ьч'кої);

– у прикметниках: кра'с'ів'і (укр. кра'сив'і, рос. крЛ'с'ив'і'є), ви'ход'н'і (укр. вих'ід'н'і, рос. выхЛд'ньїє), оди'наков'і (укр. од'наков'і, рос. од'у'наковы'є), шах'т'орс'ке (укр. шах'тарс'ке, рос. шЛх'т'орск'ьє);

– у дієприкметниках: на'ігране (укр. 'награне, рос. на'игр'ьн:'ьє), с'в'азан'і (укр. зв'язан'і, рос. зв'аз'ьн:'ьїє), об'вал'іне (укр. об'вале'не, рос. Лб'вал'ьн:'ьїє);

– у дієсловах: пазакри'вали (укр. позакри'вали, рос. пьз'ькры'вал'и), пама'гали (укр. пома'гали, рос. пьмЛ'гал'и), 'в'аже (укр. в'їаже, рос. в'аж'ьт), ро^a'с'ив'і'тайе, (укр. розцв'і'тайе, рос. р'ьс'ив'і'та'їет);

г) постфікс -с'а: саб'ралис'а (укр. з'іб'ралис'а, рос. слб'рал'ис'), параз'й'ї'ж'алис'а (укр. пороз'й'ї'ж'алис'а, рос. пьр'ьз'є'ж':ал'ис');

д) російські префікси: саби'ралис'а (укр. зби'ралис'а, рос. сьб'у'рал'ис'), соби'райуц':а (укр. зби'райуц':а, рос. сьб'у'раїуц'), пасту'пити (укр. усту'пити, рос. пьсту'пит'), са'с'ім (укр. 'зо'с'ім, рос. слф'с'ем);

е) російські суфікси і префікси: за'мерзши'й (укр. за'мерзлий, рос. зЛм'орш'ий), б'ілі'терши (укр. б'іле'терки, рос. б'ил'і'т'орш'и);

е) російські закінчення: гу'тарої (укр. гу'тароїу, рос. г'у'тар'ьї),

прихоц'кої (укр. прихоц'коїу, рос. пр'ихЛц'кої); ж) форми без чергувань, характерних для української мови: у' марш'рутк'і, на п'ракт'іки;

ж) закінчення, які є ненормативними для обох мов: 'олен'її (укр. 'олен'її, рос. Лл'ен'ьї), дн'її (укр. дн'її, рос. дн'єї), с'ред'н'ої (укр. се'редн'ої, рос. с'р'едн'ьї).

При змішаних поєднаннях спостерігаємо: а) уживання закінчення та однієї орфоепічної риси, властивої укр. мові: адна'групник'і'у (укр. одно'групник'і'у, рос. ЛднЛг'рунн'ик'ьф), адна'групниками (укр. одно'групниками, рос. ЛднЛг'рунн'икам'и), 'разниц'і (укр. р'із'ниц'і, рос. 'разн'ицы); б) функціонування закінчення та однієї орфоепічної норми,

властивої рос. мові: *к'рести^екам* (укр. *х'рести^еком*, рос. *к'р'ест'икъм*); в) поєднання частин слів укр. і рос. мов: *'йакто* (укр. *'йакос'*, рос. *'как-тъ*), *'дето* (укр. *дес'*, рос. *'зд'е-тъ*).

У мовленні містян більша частина гібридних форм має закінчення, характерні для української мови, тому їх мовці сприймають як українські. Форми з російськими закінченнями мовляни вважають суржилом. Як зазначає В. Радчук, „суржилом в Україні, хоч би як негативно оцінювали це явище і зрікались його в анкетах і статистиці, спілкується переважна більшість – мільйони співгромадян” [Радчук 2007: 124]. Для східного міста існування суржилових (російських, адаптованих під українські та гібридних) форм в умовах українсько-російської, російсько-української двомовності з кількісною перевагою носіїв російської мови є цілком зрозумілим і закономірним. Отже, наявність суржилових форм засвідчує стійкість українськомовного елемента, який остаточно не зникає під впливом російської мови.

У подальшому передбачаємо докладно проаналізувати на значному фактичному матеріалі власне українську лексику з фонетичними, морфологічними та акцентуаційними рисами російської мови та лексику, у якій наявні діалектні риси.

Література

Вовчок 2003 – Вовчок З. І. Особливості лексичної інтерференції в умовах контактування близькоспоріднених мов / Вовчок Зоя Іванівна // *Культура народів Причорномор'я* : науч. журн. – 2003. – № 44. – С. 121 – 124.; **Кузнєцова 2000** – Кузнєцова Т. В. Мова білінгвальної сім'ї у функціональному аспекті : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Кузнєцова Тетяна Василівна. – К., 2000. – 203 с.; **Масенко 2004** – Масенко Л. Т. Мова і суспільство : постколоніальний вимір / Лариса Масенко. – К. : КМ Академія, 2004. – 198 с.; **Масенко 2010** – Масенко Л. Т. Нариси з соціолінгвістики / Лариса Масенко. – К. : Києво-Могилян. акад., 2010. – 243 с.; **Радчук 2007** – Радчук В. Параметри і взаємодія мов / В. Радчук // *Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти* : зб. наук. пр. / за заг. ред. Л. Ставицької. – К. : Пульсари, 2007. – С. 121 – 158; **Селіванова 2006** – Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінол. енцикл. / Олена Селіванова. – Полтава : Довкілля. – К., 2006. – 716 с.; **Сербенська 1994** – Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити : посібник / за заг. ред. О. Сербенської. – Л. : Світ, 1994. – 152 с.; **Ставицька 2007** – Ставицька Л. Суржик : суміш, мова, комунікація / Л. Ставицька, В. Труб // *Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти* : зб. наук. пр. / за заг. ред. Л. Ставицької. – К. : Пульсари, 2007. – С. 31 – 120; **Труб 2000** – Труб В. М. Явище „суржику” як форма просторіччя в ситуації двомовності / В. М. Труб // *Мовознавство*. – 2000. – № 1. – С. 46 – 58; **Українська мова 2004** – *Українська мова* : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський,

О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : Укр. енцикл., 2004. – 824 с.; **Borek 1986** – Borek H. Hybrydy nazewnicze i apelatywne (na przykładzie materiału śląskiego) / Borek Henryk // Formacje hybrydalne w językach słowiańskich : rozprawy slawistyczne 1. – Lublin : Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 1986. – P. 13 – 23; **Buttler 1986** – Buttler D. Formacje hybrydalne w różnych okresach rozwoju i warstwach słownikowych polszczyzny / Danuta Buttler // Formacje hybrydalne w językach słowiańskich : Rozprawy slawistyczne 1. – Lublin : Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 1986. – P. 23 – 33; **Obara 1986** – Obara J. Hybrydy i półkalki na tle innych jednostek językowych obcego i rodzimego pochodzenia / Jerzy Obara // Formacje hybrydalne w językach słowiańskich : Rozprawy slawistyczne 1. – Lublin : Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 1986. – P. 59 – 75.

Нередкова С. С. Мовний суржик як вид трансформації форм слів у мовленні луганців

У статті розглянуто суржикові форми, поява яких в усному мовленні луганців зумовлена білінгвальною ситуацією в місті. Дослідивши суржикові форми, виокремлено такі: 1) російські форми, адаптовані під українські, 2) гібридні форми, які поєднують у собі норми української й російської мов одночасно.

Ключові слова: суржикові форми, гібриди, інтерференція, білінгвальна ситуація, мовлення міста.

Нередкова С. С. Суржик как вид трансформации форм слов в речи луганчан

В статье рассмотрены суржиковые формы, появление которых в устной речи луганчан вызвано билингвальной ситуацией в городе. Проанализировав суржиковые формы, выделяем такие: 1) русские формы, адаптированные под украинские, 2) гибридные формы, которые объединяют в себе нормы украинского и русского языка одновременно.

Ключевые слова: суржиковые формы, гибриды, интерференция, билингвальная ситуация, речь города.

Neredkova S. S. Linguistic mixed russian-ukrainian dialect as a type of transformation of word forms in the speech of Lugansk inhabitants

The forms of mixed Russian-Ukrainian dialect which emergence in oral speech of Luhansk inhabitants was caused by bilingual city situation were observed in the article. The research showed such forms of mixed Russian-Ukrainian dialect: 1) Russian form, adapted to Ukrainian, 2) hybrid forms that combine standards of Ukrainian and Russian languages simultaneously.

Key words: model of speech behaviour, hybrid, bilingual situation, interference, city speech.

Л. Р. Осташ, Р. І. Осташ (Львів)

УДК 81'28

ЛЕКСИКА СЕЛА СТРИГАНЦІ ЯК ОБ'ЄКТ
ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ (Ж)

Мета цієї статті – запропонувати нові підходи до лексикографічного опрацювання лексики сучасного мовлення мешканців одного села. Об'єктом дослідження обрано говірку села сменицького (діалектне стриганецьке –нці ТігáСтри *цькогоТисмене*) району Івано-Франківської області. У статті подано лексеми, які починаються на літеру **Ж**.

Говірка міститься на південному заході наддністрянського діалекту. Село розташоване в 30 км від обласного центру – міста Івано-Франківська (якщо їхати через *шнівРо*, *Клубівці*, *сменицюТу*). Вважається, що його засновано в 1624 р. Значиться на карті французького інженера-картографа Левассера де Боплана з 1650 року. Сусіднє село *шнівРо* – набагато давніше, у писемних пам'ятках згадується з 1387 р. Із Стриганцями сусідять також села *вгéДо*, *жжяПобере* (діалектне стриганецьке - *жіПобере*).

Структура словникової статті

Реєстрові слова подано великими літерами жирним шрифтом за українською абеткою. Після реєстрового слова у квадратних дужках наведено транскрипцію з обов'язковим позначенням наголосу та інших звукових особливостей лексеми. У мовленні стриганчан ненаголошений звук [e] звучить невиразно, часто наближаючись до [и] або [і]. Характерною особливістю говірки є те, що часто один і той самий мовець може вживати будь-яку із цих паралельних фонетичних форм, тобто при вимові лексеми *'село* 'вид населеного пункту' можливі такі фонетичні варіанти: *'село* [се^нло], *'сило* [си^нло], *'сило* [си^ело]. Із цієї ж причини, указуючи на середній рід у словникових статтях, присвячених прикметникам і дієприкметникам, указуємо (у ненаголошеній позиції) через скісну риску подвійну вимову, наприклад: **ТИЙГЄЛЕВА**¹ [g'e^нле^нватій], -а, -е/-и, ... *прикм., згруб.* Череватий. Детальніше варіанти -е/-и не розшифровуємо, хоча слід мати на увазі, що, окрім указаних, можливі ще проміжні варіанти: звук [e], наближений до [и] та звук [и], наближений до [e]. Знак наголосу ставимо перед наголошеним складом. Після квадратних дужок подано ремарки: для **іменника** – указівку на закінчення родового відмінка однини, указівку на рід (*ч., ж., с.,* при іменникові спільного роду – *сп. р.*); для **дієслова** – указівку на частиномовну приналежність слова та на вид (*док., недок.*); для **прикметника** – указівку на частиномовну приналежність. Прикметники подано у формі чоловічого роду, після того через коми вказано закінчення жіночого та середнього родів; для **інших частин мови** – указівку на частиномовну приналежність. Якщо слово багатозначне,

наведено всі відомі авторам значення лексеми. Ці значення відокремлено арабськими цифрами. Омоніми подано в окремих статтях із числовим позначенням індексу справа. Усі умовні скорочення подано окремим списком. У наведених ілюстраціях-цитатах слова, на які падає логічний наголос, підкреслюємо прямою лінією.

Умовні скорочення

вл. н. – власна назва; **вул.** – вуличне; **див.** – дивись; **дієсл.** – дієслово; **док.** – доконаний (вид); **ж.** – жіночий (рід); **займ.** – займенник; **заст.** – застаріле; **зб.** – збірне; **згруб.** – згрубіле; **зменш.-пестл.** – зменшувально-пестливе; **знач.** – значення; **ім.** – іменник; **інд.** – індивідуальне; **ірон.** – іронічне; **мед.** – медичне; **мин.** – минулий час; **мн.** – множина; **наз.** – називний (відмінок); **недок.** – недоконаний (вид); **перен.** – переносне (значення); **прикм.** – прикметник; **прис.** – присудок; **присл.** – прислівник; **риб.** – рибальське; **род.** – родове; **с.** – середній (рід); **сл.** – слово; **ч.** – чоловічий (рід); **♦** – фразеологічні одиниці; **■** – узвичаєні вислови.

Ж

НІЖАБУРЬИ [жабу¹р'ин'і], -і, с. 1. Жабурина. 2. Ряска.

ВРАЖА [жаўра], -и, ж. Отвір, діра в димоході (з внутрішнього боку - від кухонної плити, печі).

ТИЙЖАВРА [жаўраті], **ТИЙЖОВРА** [жоўраті] *прикм. у знач. ім., ч.* Вл. н.: інд. і род. вул. прізвисько. Дружина – **таЖавра**, **таЖовра**.

ДНИЙЖА¹ [жадні], -а, -е/-и, *прикм.* 1. Жадібний, ненаситний. 2. Зажерливий.

ДНИЙЖА² [жадні], -а, -е/-и, *займ.* Жоден.

ЙВОРОНОКЖА [жаіворонок], -нка, ч. (назва пташки) жайворонок.

КЕЇЖА [жакет], -а, **КІЇЖА** [жак'іт], -а, ч. (коротка жіноча одежа, яку носять поверх блузки або плаття) жакет.

ЖАЛІБНО [жал'ібно] *присл.* Жалібно.

ЖАЛІСЛІВИЙ [жал'ісливий], -а, -е/-и, *прикм.* (схильний до жалості, співчуття; співчутливий) жалісливий.

ТІЖАЛІ [жал'іті] *дієсл., недок.* Жаліти: *мана – то́ти, як га́би чит:зна ти не жаліючи, боби в́завини*" (тут: *в́завини* = *провинився*). *Див. ще ЛУВАТИЖЬИ.*

ТИСІЖАЛІ [жал'ітис'і] *дієсл., недок.* (кому на кого) жалітися.

ЖАЛО [жало], -а, с. Жало.

ЖАР [жар], -у, ч. 1. (розжарене вугілля, що горить без полум'я) жар. **♦ тими жар загі́бами рука́чужи** – непорядно користуватися результатами чужої праці. 2. (сильне тепло, що йде від чого-небудь нагрітого або розжареного) жар. 3. (підвищена температура тіла при захворюванні) жар.

ЖАРА [жара], -и, ж. (гаряча літня пора; спека) жара.

ВКА́ЖАРІ [жа¹р'іўка], -и, ч. 1. Електрична лампочка. 2. Електрична лампочка до кишенькового ліхтарика.

ЙЖАРКИ [жа¹р'киї], -а, -е, *прикм.* Спекотний; пекучий, гарячий.

РКО́ЖА [жа¹рко] *присл.* 1. Спекотно, жарко. 2. у знач. *присудк. сл.* (про відчуття жару ким-небудь) жарко.

БЛО́ЖГРЕ [жа¹гребло], -а, с. Залізна щітка з рідкими короткими металевими зубцями для чистки шерсті коней, корів.

КЖЕБРА [же¹брак], -а, ч. 1. (той, хто просить милостиню) жебрак. 2. *зруб., образливе.* Прізвисько бідної або недолугої людини (з погляду мовця; насправді може бути інакше, просто мовець цим прізвиськом хоче когось принизити, образити). 3. *зруб.* Босьяк. 4. *зруб.* Безсоромна, нахабна людина. Наз. мн. **жебраки**.

ЖЕБРАКИ [же¹браки] *мн.* 1. Наз. мн. від **кжебра**. 2. Те саме, що **та́жебро**.

БРАТИ́ЖЕ [жа¹ебрати] *дієсл., недок.* 1. Ходити на жебри, жебракувати. 2. *ірон.* (що в кого) просити. 3. (кого, в кого) просити, (в кого) клянчити: (про онуків і їхню бабусю) *Вони ла шось їм купібрают, абибу же́зі ба́в сільма.* Див. ще **ЖЕБРАТИ́ВІ, БРУВАТИ́ВІЖЕ**.

БРІ́ЖЕ [жа¹ебри] *лише у мн.* Жебракування. **брі́ти на же́ходи (бра́пно же)** – жебракувати, ходити просити милостиню

ТА́ЖЕБРО [же¹брота], -и, **ТА́ЖИБРО** [жи¹брота], -и, *жс., зб.* 1. Голота. 2. Образливе прізвисько людей, яких мовець (часто несправедливо) вважає недолугими, тупими та ін.: *ти?же творіта мо́А що жебро щити. ніже лишета мо́жебро*

ЖЕБРУ́ЩИЙ [же¹брушчий] *прикм. ч.* Який ходить просити милостиню. **щій ді́жебру** – чоловік похилого віку, який ходить просити милостиню: *щій дід?Ти чо сі вбров, як жебру* 'Ти чому так погано, недбало одягнувся?'

ТІ́ЖЕНИ [же¹нити], **ТІ́ЖИНИ** [жи¹нити] *дієсл., недок.,* **ТІ́ВЖЕНИ** [ўже¹нити], **ТІ́ВЖИНИ** [ўжи¹нити], **ТІ́ОЖЕНИ** [оже¹нити], **ТІ́ОЖИНИ** [ожи¹нити] *док.* 1. Женити. 2. *перен., часто ірон.* (на чому) намовляти на виконання якоїсь справи, перев. важкої чи не вигідної для того, кого намовляють: *рму, то тепела на то́ вжени́Ти мене й вже не нерву́мене.*

ТИ́СІЖЕНИ [же¹нитис'і], **ТИ́СІЖИНИ** [жи¹нитис'і] *дієсл., недок.* **ТИ́СІВЖЕНИ** [ўже¹нитис'і], **ТИ́СІВЖИНИ** [ўжи¹нитис'і] **ТИ́СІОЖЕНИ** [оже¹нитис'і], **ТИ́СІОЖИНИ** [ожи¹нитис'і] *док.* Женитися: *рТи чо дотипе ?ка тобі дівка не підійшла́всі? Шо, ніяне вжени*

Х́ЖЕНИ [же¹них], -а, ч. Жених.

ЖЕ́РДКА [жа¹рд'ка], -и, *жс.* 1. Горизонтально підвішена чи прикріплена перекладина, на яку вішають одягу. 2. Взагалі усяка підвішена палиця, перекладина.

ЖЕРДКИ [жерд^тки] *мн.* Вл. н.: Мікротопонім – назва поля (біля озера під назвою **ба́Оха**): *годівськими розташоване поле Залі́За Жердка.*

БНА́ЖЕРЕ [же^нребна] *прикм. ж.* бна:(про кобилу, яка має народити лоша) жере *бна́ жере́ла буде́Коби.*

ЖЕРЕЛЮ́ *див. ДЖЕРЕЛО.*

ЖЕРТ *див. ЖЬИРТ.*

РТІ́ЖЕ [жерт^і] *дієсл., недок.* (жадібно їсти) жерти.

РТИСІ́ЖЕ [жертис^і] *дієсл., недок.* 1. (про зграю собак) гавкаючи, гаркаючи, гризтися між собою. 2. *перен.* (про людей) дуже сваритися між собою; перебувати в стані постійної ворожнечі, під час якої час від часу виникають сильні сварки.

БА́ЖЄ *див. БА́ЖЬИ.*

ЖЄ́ЛЬ *див. ЖЬИ́ЛЬ.*

ЖЄ́РТ *див. ЖЬИРТ.*

ТІ́ЖЄ *див. ТІ́ЖЬИ.*

ЖИ́ВЕ [жи^іве] *с., прикм., у знач ім.* Те, що стосується життя; те, що є невід'ємною ознакою істоти, яка живе, існує. **■** *є гада́й живе́живи має́*(ду – людина протягом свого життя весь час щось планує, мріє, на щось сподівається).

НЬКО́ЖИВЕ [жи^івен^око], **НЬКО́ЖИВИ** [жи^івин^око] *присл.* Швиденько.

ЙЖИ́ВИ [жи^івиі], -а, -е, *прикм.* 1. Живий. **■** *ти в живі́бреха чи́о* – говорити неправду, незважаючи на те, що мовець знає, що його співрозмовник знає правду; відверто, нахабно брехати: *пивши́й. Я всьо́зий, а він – ви́в, то я був тве́ре то казо́Як він мені ше́ вв. Бре́го не говорі́зує, що він тако́р він дока́ю. А типе́бре памні́адо чи́живі́ о* **■** *тіна в ха́люди – кй́ замо́живи* - 'якщо в хаті хто-небудь проживає, то злодій не посміє залісти. Це надійніше, ніж звичайний замок'. 2. *у знач ім.* (той, хто живе) живий. **■** *має́*(є *ду́ гада́й живе́живи* *див. ЖИ́ВЕ.*

НЬКО́ЖИВИ *див. НЬКО́ЖИВЕ.*

ЦІ́ЖИВИ [жи^івиц^і], -і, *ж.* Живиця.

ЙЖИ́ВКИ [жи^івкі], -а, -е, *прикм.* Жвавий, енергійний.

ВО́ЖИ [живо] *присл.* Швидко. **■** *во́так жи́* –передчасно, надто швидко: (стосовно речі, яка ще придатна для використання) *во, бо шкода́й то так жи́Не викида.*

ЖИ́ВОПЛІ́Т [живо^іпл^іт], **ту́-пло**, *ч.* (ряд густо посаджених кущів, що утворюють загорожу) живопліт.

ЖИ́ЛА [жи^іла], -и, *ж.* 1. (кровоносна судина) жила. 2. *образно.* Риса характеру. **■** *жилу́ти таку́ма (лжу́жи)* – мати певну (перев. йдеться про негативну), виразно виявлену рису характеру.

ЗО́ЖИЛІ [жил^іізо], -а, *с.* Залізо.

ЖИ́ЛІЗЬИ [жил^іізі], -и, *с., зб.* 1. (багато металобрухту або непотрібних уже металевих виробів) залізяччя. 2. Металеві вироби або частини конструкцій, призначені для будівництва.

ЖИЛКА [ʃилка], -и, ж. 1. Зменш.-пестл. до **ЖИЛА**. 2. *риб.* Капронова волосінь.

ЖИЛЬІК [жи|л'ик], 'жиліка, ч. Місце варікозного розширення вени. Наз мн. 'жилікьи: 'є на нозі жилікьи *Він ма.*

ТІЖИНИ *див. ТІЖЕНИ.*

ТИСІЖИНИ *див. ТИСІЖЕНИ.*

ТІЖИРТУВА [жирту|вати], **ТІЖІРТУВА** [ж'ірту|вати] *дієсл., недок.* Жартувати.

ЖИТЄ *див. ЖИТЬІ.*

ТІЖИ [ʃити] *дієсл., недок.* 1. (існувати) жити. **ТІЖИ** **ГОЛОДЬПРО** - недоїдати, погано харчуватися, голодувати; **ТІЖИ** **РОМЧИМ** **МОЧИМ** (**СОБАТИ ПСЬІЖИ** – недоїдати; голодувати; погано харчуватися; **ТІЖИ** **СПАМАЛІ ДІТИ НЕ ДАЮ, А КІВЕЛИ** – **тіжи** – 'дорослі діти створюють для батьків значно більше проблем, ніж малі'.

2. (про подружжя) (між собою і без додатка) бути в сімейних стосунках, вести сімейне життя: а) *шїНу, як там Ва молоді? в?т між собобре жиюДо*; б) (*згруб.*) *сокба тіСтарі тре тім жиі молоді не даєти, бо воназалипи* (мається на увазі, що мати, на думку мовця, надмірно втручається в подружнє життя дочки й зятя, тому їй треба заклеїти чимось рот, щоб вона мовчала); **ТІЖИ** **МВ, ЯК ПЕС З КОТІТИ МІЖ СОБІЖИ** – (перев. про подружжя або членів сім'ї) постійно сваритися; **ТІЖИ** **НА ВІРУ** – бути в сімейних стосунках, не оформлюючи їх офіційно. 3. *перен.* Мешкати: *лаш, де ти жиіА ти там жиє?* **ТІЖИ** **ХОММ ДАТИ ПІД ОДНІЖИ** – мешкати разом в одному будинку.

ЖИТНІЙ [ʃитній], -а, -е/-и, *прикм.* (який стосується жита або виготовлений із зерен цієї злакової культури) житній.

ЖИТО [ʃито], -а, с. (назва злакової культури) жито.

ЖИТЬІ [жит'іє], -и, **ЖИТЄ** [жит'е], -и, с. Життя. **ЖИТЬІСОБА** - погане, нужденне життя.

ЖІДАТИ [ж'ідати] *дієсл., недок.*, **ЗАЖІДАТИ** [заж'ідати] *док.* Бажати, хотіти. **ЖІДАТИ** **СОБІ** – домагатися чого-небудь у когось; просити що-небудь: *січрок тіту соли собі за хі жідіВони* 'Вони встановили ціну за хату сорок тисяч'. *Див. ще ХОТІТИ.*

ЙЖІДНИ [ж'ідній], -а, -е, *прикм.* 1. Який дуже чогось хоче, потребує; спраглий: *блукій яже жідніла, а він був ду не вродіку садовинаго рóВ нас се* 'У нас цього року садовина не вродила, а йому дуже хотілося скуштувати яблук'. 2. Зголоднілий, жадібний до їжі, спраглий.

ЖІНКА [ж'інка], -и, ж. 1. Жінка: *щанка марні жиі такальга булаО.* 2. Дружина: *битнка рóМоя жиі віром на будоштукату.*

ЖІНО [ж'іночії], -а, -е/-и, *прикм.* 1. Який належить жінці. 2. Який стосується жінки.

ТІЖИРТУВА *див. ТІЖИРТУВА.*

НІЖМЕ [ʃмен'і], -і, ж. (долоня і пальці в зігнутому стані, що дає можливість тримати в них покладене, насипане та ін.) жменя.

НЬКА́ЖМЕ [ʃменка], -и, ж. Зменш.-пестл. до **ніжме**. Див. *ще* **НЬКА́ЖМІ**.

ТІЖМІКА [жм'і'кати] дієсл., недок. (про білизну чи інший одяг) прати руками на пральній дошці. Див. *ще* **ЖМІКАТИВИ**, **ТІПОЖМІКА**.

НЬКА́ЖМІ [ʃм'ін'ка], -и, ж. Пучок стебел і колосків вівса, пшениці, жита та ін., узятий в одну руку. Див. *ще* **НЬКА́ЖМЕ**.

ЖНЕЦ [жнец], **ЖЕНЦЬИ** / **ЖИНЦЬИ**, ч. (той, хто зрізає серпом стебла зернових культур або траву, кропиву та ін.) жнець.

ЖОВКНУТИ [ʃоўкнути] дієсл., недок. (набувати жовтого кольору, забарвлення під впливом зовнішнього середовища) ставати жовтим, жовтіти: (із розмови жінок про кулінарний виріб) *такльчик, бо вонаЯ так відріжу кава вóвкне жі́жо*. Див. *ще* **ЖОВТІТИ**, **ПОЖОВКНУТИ**.

ВНІРЖО [ʃовн'ір], -а, ч., заст. Солдат, вояка.

ТИЙЖОВРА див. **ТИЙЖАВРА**.

ЖÓВТЕНЬ [ʃоўтен'], -тні, ч. (назва десятого місяця календарного року) жовтень.

ЖОВТÉНЬКИЙ [ʃоўтен'киї], -а, -е/-и, **ЖОВТІНЬКИЙ** [ʃоўтин'киї], -а, -е/-и, прикм. Зменш.-пестл. до **ВТІЙЖО**.

ВТІЙЖО [ʃоўтиї], -а, -е/-и, прикм. (назва кольору) жовтий.

ЖОВТІНЬКИЙ див. **ЖОВТЕНЬКИЙ**.

ЛНИЦІЖОВТІ [ʃоўт'ілниц'і], -і, ж., медця., (назва хвороби) жовтяни

ЖОВТІТИ [ʃоўт'іти] дієсл., недок. Починати набувати жовтого кольору. Див. *ще* **ЗЖОВТІТИ**, **ПОЖОВТІТИ**.

ЖОВТНÉВІЙ [ʃоўтневії], -а, -е/-и, прикм. Який стосується місяця **ЖÓВТЕНЬ**.

ЖОВТО́К [ʃоў'ток], -тка, ч. (у яйці) жовток.

ЖОВТУВАТИЙ [ʃоўтуватиї], -а, -е/-и, прикм. Злегка жовтий, трохи жовтий. Див. *ще* **ЖÓВКНУТИ**.

ЖОВЧ [ʃоўч], -і, ж. 1. мед. (гірка жовто-зелена утворена в печінці рідина, необхідна для засвоєння жирів і посилення функцій кишечника) жовч. 2. *перен., образне*. Ненависть, неприязне ставлення до людей.

ЛОБЖО [ʃолоб], -а, ч. Дерев'яна посудина у вигляді довгастого чотирикутника, розташована перев. в стайні й призначена для розміщення кормів (сіна, соломи, січки а ін.) та годівлі корів чи коней. Раніше в колгоспах такі жолоби (металеві або цементовані) влаштовували й надворі в таборах літнього випасу колгоспної худоби: *Там лаба тілоб, що худіваний жоббув cemento*. Наз. мн. **ЖОЛОБИ**.

ЇЖОЛОБО [жоло'бок], -бка, ч. Прямокутна дерев'яна (зрідка – металева) посудина, призначена для годівлі свиней. Наз. мн. **ЖОЛОБКИ**.

ДОКЖОЛУ [жолудок], -дка, ч. 1. Шлунок. 2. Живіт.

ЛУДЬЖО [луджод], -і, ч. (плід дуба) жолудь. Наз. мн. **лудіжо**.

ЖОМ [жом], -у, ч. (відходи цукрового виробництва, що є кормом для худоби) жом.

ЖОНАТИЙ [жонатий] *прикм. ч.* (який має жінку, одружений) жонатий.

РНА́ЖО [рнорна], -іре, *тільки мн.* Жорна.

ВКА́ЖОРНІ [жорніўка], -и, **ЙКА́ЖОРНІ** [жорніўка], -и, *ж.* Лижна палиця.

ЙКА́ЖОРНІ *див.* **ВКА́ЖОРНІ**.

ЖУ́ЖЕЛИЦІ [жужелиці], -і, *ж.* (залишки після згоряння твердого палива) жужелиця.

ЖМОМ́ЖУ [жужмом] *присл. жмом* (про одяг, тканини - у згорнутому, скрученому вигляді, як-небудь) жу

ЖУК [жук], -а, ч. Жук. **трий жу́кхи** – *перен.* (про людину) а) хитрюга; б) пройдисвіт.

ЖУРА [жура], -и, *ж.* Туга, смуток. **тти жу́рма** – мати клопоти; весь час думати про вирішення важкої проблеми.

ТИСІ́ЖУРИ [журитисі], дієсл., *недок.* (тужити, сумувати) журитися.

БА́ЖБИ [ж'иба], -и, **БА́ЖЄ** [ж'еба], -и, *ж.* Жаба. Род. мн. **жабі́в**.

БРА́ЖБИ [ж'ибра], -рбе, *мн.* Жабра. **тїбра** (**тївзьи**, **зловити**) **бра́за жьи** (кого) – 1. Душити кого-небудь, стиснувши руками за горло. 2, *перен.* Чинити сильний тиск на кого-небудь.

ЛУВАТИ́ЖБИ [ж'илувати] дієсл., *недок.* 1. (за чим) жаліти. 2. (за ким) сумувати, жалкувати. 3. (кого) жаліти, берегти, оберігати: *лували, до жьї його* Вони *ли.ти не заставльїробо* 4. (кому чого) неохоче витратити що-небудь; шкодувати, жалкувати: *му свб* Вони *лувалїтиви їсти жьїзьи*.

ЛУВАТИСІ́ЖБИ [ж'илуватисі] дієсл., *недок.* (висловлювати незадоволення ким-, чим-небудь; скаржитися) жалітися.

ЖЬИЛЬ [ж'ил'], **жілю**, **ЖЄЛЬ** [ж'ел'], **жілю**, ч. Жаль. **аж жель** (**жьиль**) **бере** (*мин. - бров*) – (у ролі прис.) (дуже уболівати за кого-небудь) стає (ставало) дуже шкода (кого): *ажв за тим псом, що мене* Він *так бануво жьиль бров*; **тїма жьиль** (до кого), **тїма кий жьильвели** (до кого) – бути незадоволеним ким-небудь, нарікати на когось, мати відчуття образи, незадоволення: *кийр має до них велиўку, а він тепєли ту діїже галї ду йому* Вони *жьиль* (тобто: за їхньою порадою хлопець оженився з дівчиною, а потім життя з нею не склалося, і він відчуває незадоволення, підозрюючи, що його навмисне обманули).

ЖЬИРТ [ж'ирт], -у, **ЖЄРТ** [ж'ирт], -у, **ЖЕРТ** [жерт], -у, ч. Жарт. **то не жьирт** (**жерт**, **жерт**) - то не жарт; то серйозна справа. *Див. ще ГРА́ЙКА*.

ТІ́ЖБИ [ж'и'ети], **ТІ́ЖЄ** [ж'ети] дієсл., *недок.* (зрізати біля кореня стебла хлібних та інших трав'янистих рослин) жати: (про

кукурудзину без листя) тіло що жьїТо вже не бу, 'то самі патики, бо вітер обвіяв. Див. ще ТІВІЖИНА.

Осташ Л. Р., Осташ Р. І. Лексика села Стриганці як об'єкт лексикографічного опрацювання (Ж)

У статті запропоновано нові підходи до лексикографічного опрацювання лексики сучасного мовлення мешканців одного села. Разом з апеллятивною лексикою у словник введено й оніми (прізвища, вуличні прізвиська, мікротопоніми). Окрім фразеологізмів, подано нцігатакож узвичаєні вислови. Об'єктом дослідження обрано говірку села Стрименицького району Івано-Франківської області. У статті вміщено лексеми, якіТи починаються на літеру Ж.

Ключові слова: діалектологія, лексикографія, фразеологія, діалектне мовлення, говірка, лексема, село нцігАСтри

Осташ Л. Р., Осташ Р. И. Лексика села Стриганцы как объект лексикографической обработки (Ж)

В статье предложены новые подходы к лексикографической обработке лексики современной речи жителей одного села. Наряду с апеллятивной лексикой в словарь введены онимы (фамилии, уличные прозвища, микропонимы). Кроме фразеологизмов, помещены также обиходные изречения. нцы Тисменицкого района Ивано-ФранковскойгАОбъектом исследования избран говор села Стри области. В статье разрабатываются лексемы, начинающиеся на литеру Ж.

Ключевые слова: диалектология, лексикография, фразеология, диалектная речь, говор, лексема, село Стриганцы.

Ostash L. R., Ostash R. I. Lexis of Stryhantsi village as object of lexicographical processing (ZH/Ж)

New approaches to lexicographical processing of modern speech lexis of residents of a separate village are suggested in the article. Onyns along with appellative lexis are introduced into the vocabulary (surnames, street nicknames, microtoponyms). Common phrases are also presented in addition to idioms. Dialect of the village of Stryhantsi of Tysmenytsya district, Ivano-Frankivsk region was chosen as object of the research. The article contains lexemes that begin with zh (Ж) letter.

Key words: dialectology, lexicography, phraseology, dialectal speech, dialect, the village of Stryhantsi.

М. В. Панова (Воронеж)

УДК 811.161.1'282.2

**ОБ ОДНОМ НАЗВАНИИ РАДУГИ
В ВОРОНЕЖСКИХ ГОВОРАХ**

Исследование семантики и этимологии диалектного слова зачастую даёт почву для размышлений, выходящих за пределы лингвистики, заставляет обратиться к изучению языка в аспекте его соотношения с этносом. Этнолингвистического подхода требует, на наш взгляд, воронежское слово *гробница* в значении 'радуга'.

Ареал распространения лексемы локализуется довольно компактно и охватывает северные и западные районы Воронежской области преимущественно по правобережью Дона: большая часть словоупотреблений относится к селам Рамонского и Хохольского районов, единичные фиксации имеем в Новоусманском, Репьевском, Калачеевском районах [СВГ 2]. Наличие определённой географии слова исключает его окказиональное происхождение.

Распространение лексемы *гробница* 'радуга' относится к наиболее ранним по времени освоения районам Воронежского края. По свидетельству историков, северные и западные районы Воронежской области по правобережью Дона (бывшие Воронежский, Землянский, Коротоякский, Нижнедевицкий уезды), а также небольшая часть левобережья (территория современного Новоусманского района) заселялись в конце XVI в. – первой половине XVII в. по большей части выходцами из южнорусских областей – рязанских, тульских, орловских, тамбовских, курских городов [Второв 1861: 262; Загоровский 1987: 69, 74 – 75; Германов 1857: 316, 318 – 319].

Обращение к Словарю русских народных говорах под ред. Ф. Филина, Ф. Сороколетова и другим региональным словарям не дало положительного результата: лексема в интересующем нас значении не зафиксирована ни в соседних областях (Курской, Орловской, Тамбовской, Липецкой), ни в других регионах русского диалектного ареала. Не упоминает о *гробнице* и Н. Толстой, исследовавший географию названий радуги на славянском ареале в связи с составлением Общеславянского лингвистического атласа [Толстой 1976].

Между тем в воронежских говорах существуют, помимо слова *гробница*, суффиксальное образование *гробничка* и фонетический вариант *гребничка* [гр'абничка], что свидетельствует об определённой устойчивости лексемы. Приведём все примеры словоупотреблений с данными номинациями.

Гробни́ца. *урабн'и́ца на н'еб'ь, доши бо́л'шы нь пайд'ёт* (Карачун Рамонского района); *Вы́шла урабн'и́ца, зна́ч'ит' буд'а дош* (Ломово Рамонского района); *Вон урабн'и́ць пьдн'алас'* (Репное Новоусманского района); *Ис-пат туч'ки-та урабн'и́ца-та ул'адит' ... Канцы́ у Дону, йёта*

ана́ воду п'йот'... урабн'ич'ка (Александровка Хохольского района; Гремяче Хохольского района); *урабн'иць нъб'ирайа воду из Дону ай ис калод'из'у* (Костёнки Хохольского района); *Чиш урабн'ица называйтць* (Петино Хохольского района) (Семидесятое Хохольского района; Манино Калачеевского района); *Да, посл'а дажжа́ урабн'ица ус'ауда́* (Краснолипые Репьевского района).

Грабни́чка. *Г'ир'ьд до́жжъм урабн'ич'ка вы́шла* (Новоживотинное Рамонского района).

Гребни́чка. *ур'абни́чка на н'обушки прат'ану́льс' рózвъвь и с'ин'ьйь* (Большая Верейка Рамонского района).

Закономерно возникает вопрос о мотивировочном признаке, находящемся в основе номинации.

Очевидно, корень слова *гробница* связан на стадии чередования гласных с глаголом *грести* (ср. также *грабить, гроб*). Обращение к Этимологическому словарю славянских языков под ред. О. Трубачева позволяет проследить развитие значений древнего корня на славянском ареале.

С одной стороны, у всех вариантов данного корня во многих славянских языках проявляется семантика, связанная с созданием определённого углубления: ***grebti**: болг. *гребá* 'черпать, рыть, копать, грести (веслами)', словц. *hriebst* 'копать, рыть (ногами, напр. о лошади и курице)', укр. *гребти* 'рыть, разгребать' и др. [ЭССЯ 7: 109 – 110]; ***grebati**: словен. *grébati* 'рыть, копать', 'царапать', чеш. *hřebati* 'копаться (напр. руками в земле)', польск. *grzebać* 'раскапывать, рыться, копаться', блр. *грэбаць* 'грести (граблями, пальцами), копать' [Там же: 108 – 109]; ***grabati**: сербохорв. стар. *grabati* 'рыть, копать (ров, канаву)', словц. *hrabat* 'рыть, копаться', польск. *grabać* 'рыться' и др. [Там же: 95 – 96]; ***grobъ**: ст.-слав. *гробъ* 'могила, склеп, гробница', др.-русск. *гробъ* 'яма', укр. *гриб, гробу* 'могила' и др. [Там же: 133]; ***grobьnica**: болг. *гробница* 'могила, гробница', сербохорв. *гробница* 'могила, склеп' и др.; русск. диал. *гробница* 'гроб' (олон., печор., арх., волог., яросл., самар., орл.), укр. *гробница* 'гроб' [Там же: 134].

С другой стороны, отмечены значения, так или иначе соотносимые с созданием возвышения, кучи, отсюда, вероятно, семантика 'брать, хватать': ***grebti**: русск. *грести, гребу* 'граблями, лопатой собирать что-либо мелкое, сыпучее', диал. *гребти* 'сгребать, грести' (пск.), укр. *гребти* 'сгребать (о сене)' и др. [Там же: 109]; ***grebati**: русск. диал. *гребать* 'грести (веслами)' (том.), 'сгребать сено, солому и т. п.' (моск.) [Там же: 108]; ***grabati**: болг. *грабамь* 'выхватывать', 'похищать', 'схватывать', чеш. *hrabati* 'грести, сгребать' и др.; русск. диал. *грабать* 'хватать, искать что-либо руками в темноте, нащупывать', *грабать* 'грести, сгребать' (волог., арх., новг., костр., пск., смол.) и др., укр. *грабати* 'грести', 'разгребать' [Там же: 95 – 96]; ***grabiti**: словен. *grabiti* 'хватать', 'сгребать граблями', польск. *grabić* 'сгребать граблями, собирать' и др.;

русс. диал. *грабить* ‘хватать’, ‘грести граблями’, ‘сгребать’ и др. *гара́бить* ‘забирать к себе; хватать руками’ (перм.), блр. *гра́биць* ‘грабить’, диал. *гра́биць* ‘грести’ [Там же: 97].

Семантика ‘возвышение, выступ’ реализуется и в лексеме *гребень*: **grebu, grebene*, болг. *гребен* ‘гребень’, ‘гребешок на голове у петуха и других птиц’ и др.; чеш. *hřeben* ‘гребень’, польск. *grzebień* ‘гребень (в разных значениях)’, русск. *гребень* в разных значениях; укр. *гребінь* ‘гребенка, гребешок’, ‘гребень, верхняя грань вещи, стоячая полоса, напр. гребень на крыше’ и др. [Там же: 112]. Известно также диалектное значение слова *гробница* – ‘железная балка, на которой лежит верхний жернов водяной мельницы’ (новг.) [Там же: 147].

Анализ лексических данных славянских языков позволяет предположить развитие у корня *греб-/граб-/гроб-* энантиосемии на основе бинарного противопоставления ‘верх’/ ‘низ’ (ср также русск. стар. *гробля* ‘ров, канава’ и укр. *гробля* ‘горный хребет, плотина’ [Там же: 132]; *гребля* ‘плотина, запруда’, ‘насыпь на топком месте’ и ‘яма с водой для вымачивания льноволокнистых’ (брян.) [СБГ 4: 56], ‘насыпная плотина, запруда’, ‘насыпь на пойме и воде для перехода’ (ворон.) [Дьякова, Хитрова 2009: 81].

Таким образом, анализ исторического развития корня позволяет говорить о том, что в основе номинации лексемы *гробница* ‘радуга’ может быть реализована семантика как ‘углубления’, так и ‘возвышения’. К весьма интересным выводам приводит обращение к народным поверьям и приметам, связанным с радугой.

На воронежской территории радуга, видимо, воспринимается как своеобразный водный поток, черпающий свои запасы из водоёма, о чем свидетельствуют следующие контексты: *Ис-пат ту́ч’ки-та урабн’и́ца-та ул’адит’...* *Канцы́ у Дону, йéта ана́ воду п’йот’*; *урабн’и́ць нъб’урайа воду из Дону ай ис калод’из’у* (все примеры записаны в сёлах Хохольского района). По свидетельству Н. Толстого, подобное восприятие радуги отразилось в русском уральском термине *висячая речка*. Исследователь отмечает также, что представление о том, будто радуга набирает (‘пьёт’, ‘берёт’, ‘сосёт’) воду из реки, моря или любого водоёма, распространено почти повсеместно в славянском мире и выражается в виде отдельных формул-клише: украинск. *краса́ воду п’йе*; полесск.-белорусск. *радави́ца воду барэ* и др., великорусск. *погляди у возири радуга воду набираить* (Смоленск. губ.) и др. [Толстой 1976: 45, 53].

Таким образом, в основе номинации *гробница* может быть отражение ‘функции’ радуги – забирать, хватать воду и поднимать её в небо (ср. *грести, грабить*). В пользу этой версии свидетельствует и фонетический вариант *гребничка* [*гр’абничка*].

С другой стороны, вполне допустима реализация семантики ‘возвышения’, ‘верха’, т.е. лексема отражает форму радуги. При этом

возникает ассоциация радуги с неким небесным мостом, об этом свидетельствует, например, казанский термин *покатый мост* 'радуга'. Известен также пример ассоциации радуги с поручнем: смоленск. *поручень* [Там же: 45 – 46]. Вероятно, в данном случае отражено какое-то древнее славянское верование: мост через реку как переход – на небо или в потусторонний мир?

Н. Толстой отмечает: „<...> помимо представления о том, что радуга пьет воду и с ней лягушек, рыб и т.п. существует и представление, что радуга может всосать в себя и выбросить на другой конец своей дуги человека <...> Поэтому радуга вызывает суеверный страх <...> Не исключено, что великорусская вятская формула *Дуга при солнышке, есть утопленник!* основана на вышеизложенных моментах” [Там же: 59 – 60]. Есть основания предположить, что номинация *гробница* может быть связана с этими поверьями.

О связи примет, ассоциирующихся с радугой, с древними языческими воззрениями может свидетельствовать, во-первых, представление о том, что радуга предвещает конец дождя и ясную погоду: *урабн'ица на н'еб'ь, доши бол'шы нь пайд'ет'*. Во-вторых, отмечено и обратное представление о том, что радуга предвещает дождь: *П'ир'ьд дожж'ьм урабн'ич'ка вышла; Вышла урабн'ица, знач'ит' буд'а дош*. По наблюдениям Н. Толстого, верование в то, что радуга предсказывает погоду, является у славян устойчивым и широко распространённым, причём примета „к ясной погоде” преобладает. Представления о том, что радуга предвещает дождь, встречаются значительно реже [Там же: 64 – 65]. В воронежском регионе эти противоположные представления зафиксированы в пределах одного района (села Карачун, Ломово, Новоживотинное Рамонского района).

Подводя итог исследованию мотивировочных признаков лексемы *гробница* 'радуга', отметим, что в данной номинации удивительным образом соединились собственно языковые характеристики с экстралингвистическими параметрами, отражающими следы разных напластований и разных мифологических и метеорологических славянских народных воззрений. Полагаем, что эти изыскания еще раз позволяют убедиться в неисчерпаемости диалектного материала, изучение которого заставляет обратиться к смежным дисциплинам – исторической лексикологии, лингвогеографии, этнографии, мифологии, истории.

Литература

Второв 1861 – Второв Н.И. О заселении Воронежской губернии / Н. И. Второв // Воронежская беседа на 1861 г. – СПб : М. Де-Пуле и П. Глотов, 1861. – С. 246 – 272; **Германов 1857** – Германов Г. Постепенное распространение однодворческого населения в Воронежской губернии / Г. Германов // Записки Русского

географического общества. – Кн. XII. – СПб. : В типографии Императорской академии наук, 1857. – С. 228 – 266; **Дьякова, Хитрова 2009** – Дьякова В. И. Словарь географической лексики Воронежского края (с историческими комментариями) / В. И. Дьякова, В. И. Хитрова. – Воронеж : Воронежский государственный университет, 2009. – 344 с.; **Загоровский 1987** – Загоровский В. П. Возникновение и развитие городов в Воронежском крае в XVII – XVIII веках // История заселения и хозяйственного освоения Воронежского края в эпоху феодализма / ред. В. П. Загоровский. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1987. – С. 62 – 93; **СБГ 4** – Словарь брянских говоров / Ленингр. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена. – Вып. 4. – Л., 1984 – 79 с.; **СВГ 2** – Словарь воронежских говоров / О. В. Дмитрина [и др.]; науч. ред. Г.Ф.Ковалёв. – Вып. 2. – Воронеж : ИПЦ ВГУ, 2007. – 307 с.; **СРНГ 7** – Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф. П. Филина, Ф. П. Сороколетова. – Вып. 7. – М.– Л. : Наука, 1972. – 360 с.; **Толстой 1976** – Толстой Н.И. Из географии славянских слов: 8. 'радуга' / Н. И. Толстой // Общеславянский лингвистический атлас : Материалы и исследования. 1974. – М. : Наука, 1976. – С.22-76; **ЭССЯ 7** – Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд / Под ред. О. Н. Трубачева. – Вып. 7. – М. : Наука, 1980. – 224 с.

Панова М. В. Про одну назву райдуги у воронезьких говорах

У статті досліджено мотивувальні ознаки воронезької діалектної номінації *гробница* із семантикою 'радуга'. Описано фонетичні та словотвірні варіанти слів, подано характеристику ареалу їхнього поширення. Для аналізу залучено дані етимології, лінгвогеографії, історії краю, відомості з інших слов'янських мов.

Ключові слова: воронезькі діалекти, лексика, радуга, мотивувальна ознака, етнолінгвістика

Панова М. В. Об одном названии радуги в воронезских говорах

В статье исследуются мотивировочные признаки воронезской диалектной номинации *гробница* с семантикой 'радуга'. Описываются фонетические и словообразовательные варианты слова, даётся характеристика ареала их распространения. Для анализа привлекаются данные этимологии, лингвогеографии, этнографии, истории края, сведения из других славянских языков.

Ключевые слова: воронезские диалекты, лексика, радуга, мотивировочный признак, этнолингвистика

Panova M. V. On One Name of Rainbow in Voronezh Dialects

In the article the motivated indications of Voronezh dialectal nomination *grobnitca* with the meaning 'raduga' (rainbow) are explored. Phonetic, word-forming variants of the word are described, and the

characteristics of the area of their distribution are provided. Data derived from etymology, languageography, ethnography, history of the region, and knowledge from other Slavic languages are exploited for the analysis.

Key words: voronezh dialects, vocabulary, rainbow, motivated indication, ethnolinguistics.

Л. М. Тищенко (Слов'янськ)

УДК 811.161.2'282.2

**ПІВДЕННОСЛОБОЖАНСЬКИЙ ТЕКСТ ЯК ДЖЕРЕЛО
ДОСЛІДЖЕННЯ ГОВІРКОВОЇ СИСТЕМИ**

За часів незалежності в Україні помітно зріс науковий інтерес до вивчення діалектного різновиду української національної мови. У далекому минулому залишилося ставлення до діалектизмів як до елементів, що засмічують мову, мають для її формування й розвитку другорядне значення. Сьогодні нарешті прийшло усвідомлення того, що саме діалектна мова є цінним джерелом для різнопланових мовознавчих досліджень. Одним з пріоритетних напрямків сучасного мовознавства є з'ясування особливостей діалектної мови на всіх її рівнях. Особливо це стосується малодосліджених на сьогодні новостворених говорів південно-східного наріччя. Щоб мати об'єктивну картину мовних особливостей певної території, необхідно докладно дослідити зміст її фрагментів – окремих говірок. Таке завдання сьогодні є актуальним та науково зумовленим. Серед різних типів джерел вивчення діалектів на першому місці науковці справедливо називають діалектні тексти – зразки говіркового мовлення, записані фонетичною транскрипцією.

Зважаючи на актуальність проблеми, розуміючи неабияку цінність діалектних текстів, над формуванням діалектної текстотеки сумлінно працюють насамперед мовознавці-діалектологи, а також студенти-філологи, учителі-мовники в різних населених пунктах. Цінним джерелом дослідження українських говорів є, наприклад, такі видання, як збірник текстів за редакцією Т. Назарової „Говори української мови” [Говори 1977], матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій „Північно-східна Слобожанщина” [Слобожанщина 2002], монографічне дослідження „Говірки історичної Уманщини і суміжних земель” з діалектними текстами [Говірки 2008] тощо. Важливим здобутком української діалектології є тритомна праця „Говірка села Машеве Чорнобильського району” [Говірка 2003], яка, за словами К. Германа, є найповнішою фундаментальною базовою інформацією про діалектне мовлення носіїв говірки одного села [Герман 2005: 357]. Ця праця – зразок для подібних описів говірок з територій інших українських діалектів. Своєрідним описом окремої говірки є праця Г. Аркушина „Силенська гуторка” [Аркушин 1996], у якій подано розгорнуту

характеристику говірки села Сильно Ківерцівського району Волинської області. Тексти, записані в рідному селі, стали основою для ґрунтового видання І. Сабадоша „Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району” [Сабадош 2008], який містить не лише понад 15,9 тисяч діалектних слів, але й характеристики найголовніших фонетичних, морфологічних, синтаксичних і лексичних особливостей говірки.

Дослідження українських говорів упродовж останніх десятиліть значно активізувалися, проте досі залишається багато регіонів, які обділені увагою діалектологів. До таких належать і південнослобожанські говірки, що охоплюють переважно південні райони Харківської та північні райони Донецької областей. Відсутність докладної характеристики південнослобожанських говірок у науковому світі зумовила *актуальність нашого дослідження*, яка, насамперед, полягає в необхідності створення системних описів окремих українських говірок, зокрема й південнослобожанських, які поповнюватимуть загальну характеристику української діалектної мови. Надзвичайно важливим сьогодні є створення розгорнутої джерельної бази для дослідження зазначених говірок та відповідної подальшої характеристики їх. З огляду на це й було обрано *тему дослідження* – „Південнослобожанський текст як джерело дослідження говіркової системи”. Мета – з’ясувати значення південнослобожанського тексту для характеристики окремої говіркової системи, окреслити основні етапи роботи під час дослідження говірки на основі записів зв’язного діалектного мовлення фонетичною транскрипцією.

Реалізація поставленої мети передбачала виконання таких завдань: 1) за допомогою диктофона записати зразки діалектних текстів однієї з говірок Південної Слобожанщини; 2) розшифрувати аудіозапис засобами фонетичної транскрипції; 3) виявити фонетичні, морфологічні, синтаксичні та лексичні риси досліджуваної говірки, репрезентовані в аналізованих текстах.

Для дослідження нами було обрано говірку села Клинове Артемівського району Донецької області. Одним з важливих етапів обстеження говірки є з’ясування історії виникнення населеного пункту. Під час виконання основних завдань дослідження було встановлено, що за офіційними свідченнями ще у XVIII – XIX ст. існувала балка Кленове із заростями дубів, терену, глоду та значної кількості кленів. Саме від численних та живописних кленових дерев і походить назва балки, а згодом і хутора, який тут виник, – Кленове. Уже на початку XIX ст. було вирубано майже всі клени, а територію використано на сільськогосподарські потреби, проте назва не змінювалася. У 1917 році хутір Кленове було названо селом, оскільки почало розвиватися самостійне сільське господарство, а 1918 року в назві села літеру *e* було змінено на *и*. Звідси й сучасна назва – Клинове, щодо походження якої

місцеві жителі дають ще й інше пояснення: якщо подивитися на село зверху, то воно має вигляд клину.

Поетапний аналіз діалектних текстів, записаних від жителів села Клинове, дозволив виокремити риси говірки цього села на різних мовних рівнях. Так, на рівні фонетики досліджуваній говірці властиві такі риси: 1) заміна звука [ф] на [х] чи сполуку [хв]: *х'верма, ун'іх'орма, 'тухл'і, х'вартух, бух'вет, порх'вел', х'орма, канх'вети, кух'вайка*, напр., *сто'лоу же не_бу'ло ў_ш'колах то'д'і / 'т'іки бух'вети // 'обува бу'ла обнако'вена / прос'т'і 'тухл'і / 'чоботи / ка'лош-і // 2) наявне таке явище, як „акання”, наближення ненаголошеного, а іноді й наголошеного [о] до [а]: *хара'шо, 'нада, на_кажен ден', кат'л'ети, канх'вети*, напр., *на_кажен ден' ва'рили боршч зе'лені а'бо с_ка'пустої // ў'чилас' 'яа хара'шо / ук'раїнс'кіі 'т'іки о'то у_мене хра'маў // 3) поширена вимова [р'] замість [р] здебільшого в кінці складу, рідше – перед голосним: *бук'вар', фо'нар', ба'зар', ч-і'тур'і*, напр., *бак'шу ви'писували ў_кол'хоз'і / а остал'не ш ви'возили на_ба'зар' // 4) уживання двофонемної структури [мн] замість [мй]: 'памн'ат', м'н'асо, запамн'а'тала*, напр., *а до_каш'і чи там са'лату накри'шу / чи м'н'аса п-ід'жар'у // 5) відсутність чергування [о], [е] з [і] в закритому складі: на_виход'них, 'т'отка, на_виход, по'том, п-а'т'орку, вої'ни, за'конч'іла, Ос'кол, гром* тощо, напр., *'п-іс'л'а вої'ни н'і'чого жи'вого не_бу'ло // або 'кажде л'іто 'йіздили од:у'хат' на_р'ічку Ос'кол // 6) функціонування [і] у відкритому складі замість сподіваних [о], [е]: ч-і'тур'і, 'біл'а п-і'ч-і, ан'ік'доти*, напр., *так ми о'то поза'лазим на_с'т'іл і да'ваі ан'ік'доти / приба'утки рос'казуват' // або н'і'коли ме'н'і не_стано'вила п-а'т'орку / ўс'і'да ч-і'тур'і // 7) обмежене вживання аффрикат [дж], [дз], уживання замість них [ж], [з'], напр., *куку'руз'ана кру'па, прийі'жайе*, напр., *с_кар'тошки пек'ла 'коржики / добаў'л'ала ту'ди куку'руз'анойі кру'пи // 8) пом'якшена вимова [ч]: 'понч'іки, стир'ч-ало, стир'ч-ім', д'в-іч-і, х'лонч-ік, би'тонч-ік, ро'боч-ій* тощо, напр., *д'і'док при'в-із 'бат'ков-і дес'атил'ім'ровіі би'тонч-ік 'меду // або за'кутайе з'верху / од'на голо'ва стир'ч-ім' // 9) відсутність роздільної вимови перед йотованими: 'п-ат', дере'в-ана, п-ат'нац':ат', 'дев-ат', м-а'ка зем'л'а, в-а'жу* тощо, напр., *торгу'ват' до_пойзда хо'дила / о'то прийі'жайе і сто'йіт' 'п-ат' ми'нут // або у'вечер'і йак йе сво'бодна ми'нутка / о'то нос'ки в-а'жу // 10) тенденція до відсутності протези: одне'су, од'іп'нулис', одве'ди, не од:а'ла, отпо'роў, не_отк'рутис':а, од:их'неш, од'ір'вала, не_одпус'каў, 'в-ічний о'гон', 'наша 'улиц'а, д'вер'і одк'рит'і* тощо, напр., *'мати / 'каже / одве'ди козе'н'ат об'ратно / а ме'н'і ш так 'жалко / то'му на'зад не од:а'ла // або 'кажде л'іто 'йіздили од:у'хат' до_д'ад'ка // або у нас ў се"л'і бу'ла б'рац'ка мо'гила і там буў 'в-ічний о'гон' //****

Аналіз діалектних текстів, записаних у селі Клинове Артемівського району Донецької області, дозволив з'ясувати, що досліджувану говірку на морфологічному рівні характеризують такі особливості: 1) паралельне

функціювання суфіксів *-ти, -т'* в інфінітивах дієслів: *хо'дити – хо'дит', сто'їати – сто'їат', по'лоти – по'лот'*; *да'вати – да'ват', не_пере'дати – не_пере'дат', по'їти – по'їт', припи'нати – припи'нат', торгу'вати – торгу'ват', купити – купит', сторожу'вати – сторожу'ват', соби'рати – соби'рат', чемчеку'вати – чемчеку'ват', кри'чати – кри'чат', ро'бити – ро'бит'* тощо, напр., *'мати од'ївайе то'д'ї ме'не ў три пла'т':ї / бо з'найе / шо 'бат'ко по'роти 'буде // або нас поси'лали от_ро'боти 'баки-ї сторожу'ват' // 2) наявні форми І особи однини теперішнього часу від дієслів II дієвідміни без чергування [д], [т], [з], [с] з відповідними шиплячими: *хо'д'у, си'д'у*, напр., *о'то т'а'ну од'їйало п-їд_к'роват' і си'д'у там по'ки гром не_перес'тане // 3) закінчення -е в дієсловах III особи однини на місці закінчення -ит'*: *'носе, не_роде, 'варе, по'баче, на'лове, 'жаре, по'чисте, на'мосте, роз'буде, зат'роне* тощо, напр., *їак прине'сем 'риби / 'мати по'чисте / то'д'ї о'то 'жаре / а їак на'лове 'бат'ко бага'тен'ко 'риби / то су'с'їдов'ї да'ваў // або та'к'ї каву'ни 'добр'ї / 'зарас та'кого ўже і не_роде // 4) закінчення -ем (-єм) у дієсловах I особи множини теперішнього і майбутнього часу замість -емо (-ємо): *з'гадуєм, понари'вайем, припи'найем, 'лускаєм, навиби'райем, пособи'райем, по'нат'агуєм, о'б':їгаєм, пос'їдаєм, понакуп'л'аєм, п'риїдем* тощо, напр., *пособи'райем 'каска н'ї'мец'к'ї / пона'т'агуєм на_себе і о'то так ўсе си'ло за_ден' о'б':їгаєм // 5) уживання дієприслівників на -а: 'ход'а, 'сид'а, с'тойа* тощо, напр., *'бат'ко од'їйалом у'кутує / а їа / 'сид'а 'б'їл'а 'нейї / п-їт вити'райу // б) відсутність чергування [з], [к], [х] на [з], [ц], [с] у відмінкових формах іменників: у_р'їчк'ї, На'талк'ї, на_лавочк'ї, на_ко'н'ак'ї, ў_пи'л'ак'ї, на_с'ївалк'ї* тощо, напр., *раз д'їд при'в'їз два чу'вали каву'н'їў на_ко'н'ак'ї // або о'то зби'ралис'а з_бабками за_дво'ром на_лавочк'ї / на'с'їн':а 'лускали // 7) закінчення -ої в іменниках, займенниках, прикметниках та дієприкметниках орудного відмінка однини: їур'бої хо'дили, 'р'адом з'ї_ш'колої, бу'ла 'н'ан'кої, во'дої обли'вац':а, 'мазаў смо'лої, бу'ла до'їаркої, хо'лодної во'дої, роз'топленої, 'м'їж со'бої, ў'с'їйейу 'кучої, с:о'бої* тощо, напр., *'бат'ко м'її во'дої хо'лодної обли'ваўс'а // або 'мати с:о'бої да'вала ме'н'ї па'їок // 8) закінчення -ом замість -ому в місцевому відмінку порядкових числівників: у_сорок 'с'омом, у_сорок де'в'атом, у_ш'їзде'сат ўто'ром* тощо, напр., *у_ш'їзде'сат ўто'ром го'ду їа 'виїшла 'зам'їш // або у_сорок де'в'атом го'ду п-їш'ла ў_ш'їколу // 9) перехід іменників у формі орудного відмінка однини в прислівники: 'ос'їн':у, 'л'їтом, вес'ноу, 'вечером, 'утром* тощо, напр., *'ос'їн':у / їак п'риїде по'ра соби'рат' бак'їу / ўс'їх ро'бочих ви'возили на_стен // або 'утром їак 'виїдеш с_кур'їн'а / ро'са аш блиш'чит' на_сонц'ї // 10) уживання в непрямих відмінках займенників форми без приставного [н], напр., у_їого, до_їого, 'їейу, 'б'їл'а_їого* тощо, напр., *о'це у_їого два кну'та було дл'а_мене / і о'то їак ус'т'ўже / так руб'ц'ї і сх'вачувалис' //***

Серед синтаксичних рис досліджуваної говірки найпомітнішою є функціонування сполучників *шо, шоб* замість *що, щоб*, напр., *'кажете / шо 'л'убите ме'не /а 'сам-і 'лайете // або 'бат'ко ска'заў / шо 'буде 'п-ізно // або 'мати нака'зала / шоб бу'ли 'дома //*. Цікавою особливістю на рівні синтаксису в говірці села Клинове є широке використання вказівного займенника *о'то* в ролі слова-зв'язки в розповідних реченнях, напр., *о'то 'так і жи'ли // госу'дарство / ка'зала 'мати / да'вало по_'карточках х'л'іба по_д'в-іс'т'і грам / а то'д'і с'тали по_п-іўк-і'ла да'ват' / о'то ми на'йїлис' то'д'і //*. За кількісними підрахунками лексема *о'то* виявилася найбільш уживаною в досліджуваних текстах, адже вона трапилася в них 74 рази. Ще однією яскраво виявленою синтаксичною рисою досліджуваної говірки є функціонування сполучника *ну* (кількісно зафіксовано 45 випадків уживання), напр., *на_по'л'ах н'і'чого не_ўро'дило / ну 'вижили // ну / а ў'же 'п-іс'л'а 'сорок 'с'омого го'ду було 'луч.:е / ў_мага'з'інах у'же було ўс'о'го бага'тен'ко // так о'то 'в-ін з'і_м'нойу попо'мучиўс'а / ну пере'вели ме'не ў_д'ругий клас //*.

Лексичний склад говірки села Клинове привертає увагу такими одиницями: *бакла'жани* – помідори, *бак'ша* – баштан, *бо'л'іт'* – хворіти, *бол'ниці'а* – лікарня, *вошко'лупитис'а* – вовтузитися, щось довго й повільно робити, *ўп'ат'* – знову, *ў'рем'я* – час, *за'в'іска* – фартух, *зв'ірил'н'а* – звіринець, *кухне'н'а* – невелика прибудова до кухні, *ма'жара* – тракторний лафет, *обнако'веній* – звичайний, *'обува* – взуття, *па'лоўник* – холодне кухнєня без вікон, *праз'ничній* – святковий, *п'рикорен'* – кілок, загострений з одного кінця, здебільшого, залізний, до якого чіпляють цеп чи мотузку, припинаючи на них худобу (теля, корову, бика), *прит'абу'рити* – принести щось, незважаючи на труднощі чи абсурдність дії, *'тамочки* – там, *уз'вар* – компот із сухофруктів, *ус'т'ужити* – дуже сильно вдарити тощо.

Отже, говірка села Клинове має своєрідну структуру на різних мовних рівнях – фонетики, морфології, лексики, – якою вона споріднена з багатьма іншими південнословобожанськими говірками. Для більш докладної характеристики цієї територіальної одиниці перспективним видається подальше дослідження її синтаксичного рівня, різних тематичних груп лексики тощо.

Виконаний аналіз аргументовано засвідчує, що „діалектні тексти репрезентують реальне буття мови, склад, функції мовних одиниць, динаміку їх форми і змісту” [Гриценко 2003: 15]. Тож значення докладно зафіксованих діалектних текстів, зокрема і з території поширення південнословобожанських говірок, важко переоцінити. Система мовлення, що зберігається у свідомості діалектоносія, успадкована ним від діда-прадіда, своєю цінністю не поступається давнім писемним пам'яткам, тому одним з найважливіших перспективних завдань діалектологів, усіх небайдужих до мови людей є укладання якнайширшої джерельної бази у

вигляді зв'язних текстів для подальшого дослідження української діалектної системи.

Список використаних джерел

Говірка 2003 – Говірка села Машеве Чорнобильського району. – К. : Довіра, 2003. – Ч. 1: Тексти / уклад. : Ю. І. Бідношия, Л. В. Дика. – 455 с. + іл.; Ч. 2: Тексти / уклад. : Г. В. Воронич, Л. А. Москаленко, Л. Г. Пономар. – 608 с.: іл.; Ч. 3: Матеріали до лексичного атласу української мови / уклад. : Ю. І. Бідношия, Г. В. Воронич, Л. В. Дика, Л. А. Москаленко, Л. Г. Пономар. – 226 с. + іл.; **Говірки 2008** – Говірки історичної Уманщини та суміжних земель : монографія / Г. Г. Березовська, І. І. Кривошея, Т. М. Тищенко та ін. ; за ред. Т. М. Тищенко. – Умань : РВЦ „Софія”, 2008. – 259 с.; **Говори 1977** – Говори української мови. Збірник текстів / відп. ред. Т. В. Назарова – К. : Наук. думка, 1977. – 590 с.; **Слобожанщина** – Північно-східна Слобожанщина (Новопсковський, Біловодський, Міловський райони Луганської області) : матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / упоряд. : Магрицька І. В., Семистяга В. Ф., Сікорська З. С., Чернописький М. Г., Шевцова О. В. – Л. : Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – 256 с.

Література

Аркушин Г. – Аркушин Г. Силенська гуторка / Г. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 1996. – 168 с.; **Герман 2005** – Герман К. Новий важливий здобуток української діалектології / К. Герман // Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2005. – С. 354 – 357; **Гриценко 2003** – Гриценко П. Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії : передмова // Павлюк М. Українські говори Румунії: діалектні тексти / М. Павлюк, І. Робчук. – Канада, 2003. – С. 15; **Сабадош 2008** – Сабадош І. В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / І. В. Сабадош. – Ужгород : Ліра, 2008. – 480 с.

Тищенко Л. М. Південнослобожанський текст як джерело дослідження говіркової системи

У пропонованій статті досліджено фрагмент діалектного тексту однієї з говірок Південної Слобожанщини. На основі поетапного аналізу виділено основні фонетичні, граматичні й лексичні особливості говірки села Клинове Артемівського району Донецької області. З'ясовано значення діалектного тексту для вивчення української мови та її говорів, органічним складником яких є малодосліджені на сьогодні південнослобожанські говірки.

Ключові слова: говірка, діалект, діалектний текст, діалектна риса, фонетична особливість, граматична особливість, діалектна лексика.

Тищенко Л. Н. Южнослобожанский текст как источник исследования диалектной системы

В предлагаемой статье исследован фрагмент диалектного текста одного из говоров Южной Слобожанщины. На основании поэтапного анализа выделены основные фонетические, грамматические и лексические черты (особенности) говора села Клиновое Артемовского района Донецкой области. Определено значение диалектного текста для изучения украинского языка и его говоров, органической составной частью которых являются малоисследованные на сегодня южнослобожанские диалекты.

Ключевые слова: говор, диалект, диалектный текст, диалектная черта, фонетическая особенность, грамматическая особенность, диалектная лексика.

Tischenko L. M. South-Slobozhan text as a source of research for a dialect system

The article deals with a fragment of the dialect text based on a pattern of South-Slobozhan oral speech. The main phonetical, grammatical and lexical peculiarities of the oral speech circulating in the village of Klynove, Artyomivsk district, Donetsk oblast, are made essential on the basis of a gradual analysis. The importance of the dialect text for studying the ukrainian language and its oral varieties is determined the integral part of which is made by the South-Slobozhan dialects insufficiently researched at present.

Key words: dialect, oral variety, dialect text, dialect peculiarity, phonetic peculiarity, lexical peculiarity.

Н. В. Хобзей (Львів)

УДК 811.161.2'282.2

**ДІЄСЛОВА РУХУ „ЗНИЗУ” – „ВГОРУ”
В ГОВІРКАХ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО НАРІЧЧЯ**

Предметом статті є дієслова з префіксом *ви-*, які в говірках південно-західного наріччя позначають рух, спрямований знизу вгору. Розвідка ґрунтується на системно зібраних записах живого мовлення, архівних матеріалах до другого тому „Атласу української мови”, опублікованих діалектних текстах та лексикографічних працях.

Значення дієслів формується на підставі руху суб'єкта, який, покидаючи попереднє місце перебування, рухається вгору. Кожне переміщення – це рух звідкись” „кудись”, тобто, як зазначає А. Шмельов, перехід із вихідного пункту у просторі (об'єкт на початку часового відтинку) до кінцевого пункту (об'єкт у кінці часового відтинку), а концептуалізіція „початкової” і „кінцевої” точок переміщення є різною залежно від типів переміщення [Шмелев 2002:

181]. На думку дослідника, відповіді на запитання „звідки? ” та „куди? ” майже в усіх дієслів руху та переміщення є обов'язковими, вони становлять комунікативні валентності дієслова [Там само].

Закономірно, що „кінцевою” точкою руху вгору є природне чи штучне підвищення, водночас „початковий” пункт руху може не бути вказаним. Дієслова в цих випадках реалізують значення ‘піднятися вгору’: *А щезби діявол **війшоў** на кóмин тай сї сьміяў до мéни; та я стріляў у нéго, а він сї сховаў у кóмин тай сї сьміяў до мéне – тай шо я емў мóжду зробити* [(Чернівці) ЗУД I: 17]; ***В'їди'ти** на гору́ тай там уздритé* [(Битків) КСГГ]; ***Вийшов** він на тоту гору, а грим блиснув и грънув, шо кінъ упав пид ним на колінки* [(Голови) Шухевич V: 29]; *Коли **вийти** на горби Вульки, звідіця видно майже ціле місто як на долоні* [(Львів) ЛЛ: 139]; ***Війшоў** йим на гóру пít селó тáем учуў крик пít Куськóвицеў* [(Далешів) ЗУД I: 74]; ***Війшоў** один чоловік у полонину и війшоў на нидею. Але вішоў – другий чоловік из другого боку: „Славайсу! ” – „На віки! ” Посідали они, закурили люльки* [(Зелена Н) Онищук 1912: 32]; *Сімсот хлопців, котрі **вискочат** першими на самий верх і заспівають співанку до сопілки без віддихці, підут зо мноў* [(Зелена Н) КСГГ]; *Після того п. Тимко Пукавка, громадський поліцай та колишній учасник славетної оборони Перемишля, **викарабкався** на дзвіницю і вдарив в одне крисо на тривогу* [ЛЛар].

Суб'єктом, який здійснює рух, може бути не тільки особа, а й небесне світило, явище чи предмет: *Ja ходілам с'і дивіти і сóнце **війшло** догорі і зноў н'ішло ўд'іл, так с'і убиртáло млинкóм, крутілос'і, н'ізн'іше, як стáло ў м'ір'і, тó с'і росходіли ју лјуді* [(Тулиголови) АУМар №5: 54]; *С кóмэна **віл'ітáйе** ч'óрнэй дим* [(Любківці) АУМар №104: 8].

Рух угору може відбуватися також за допомогою вертикального об'єкта, наприклад: ***Віте"ле"паўси** на самій вер'ш'ék йеліці* [(Пробійнівка) КСГГ]; *Пóштос там **війшло?** Вїход з грушкы* (Вороблик) [Панцьо ДЛ: 22].

Переміщення вгору часто потребує докладання значної фізичної сили: *Після того п. Тимко Пукавка, громадський поліцай та колишній учасник славетної оборони Перемишля, **викарабкався** на дзвіницю і вдарив в одне крисо на тривогу* [ЛЛар]. До того ж, суб'єкт не лише здійснює рух сам, а й має на меті перемістити вгору конкретний об'єкт, наприклад: *Тато тогди ўзыў мішок перед себе у руки тай **віньс** на горб й показа ў „щезбиму” на своїм, бо інакше було би го там коло гуральні замучило* [(Кулачківці) ЗУД I: 150]. Зрештою, іноді невідомо, чи суб'єкт рухається сам чи тільки переміщає в просторі об'єкт знизу вгору. На напрямок руху вказує „кінцева точка”: *Марі́е, **вінеси** на під^m цибу́л'у* [(Корнич) АУМар №111: 7]; ***Вінсэ** цибу́л'у на під^m* [(Перерив) АУМар №111: 43]; ***Вібисаж-ко** це на під* [(Ворохта)

КСГГ]; *Лéдвi м вiбисажуї на пiд мiх кукурудзiї* [(Росiшка) КСГГ]; *Вiвалити сiно на стрiх, мiшiок, на бéрег кáмiнь вiвалити тiжкiї* [(Поляна) ФАр: Шелемех ~ Ternava IV: 23]; *Вит'iгáли в'iд гoспoдáр'iв в'iз, т'егнiли гo на р'iкé, абo дес'' за сáлo, вит'iгáли брáми на халупi, завiезували двэр'и л'уд'им, писáли вс''ак'и дурнiц''i на с''ц''iнах, абo зробiли вoпyдa пoстáвили пэрэд в'iкнами, де бiла йакáс'' д'iўкa* [(Рогiзна) АУМар №22: 56].

Основне значення дієслова **витягнути** пов'язане з дією, коли суб'єкт, докладаючи певних зусиль, переміщує об'єкт. Це переміщення може відбуватися і в горизонтальній, і у вертикальній площинах. А отже, у другому випадкові — знизу вгору: *Трéба вiт'iгнути видрo водi* [(Тязiв) АУМар №108: 8a]; *Утонiўси журавéл' у к'ернiци i нимá чим водi вiкiгнути* [(Шешори) АУМар №109: 33]; *Вoду з колóдeз'а вит'áгвайут журавл'эм або ланцугóм* [(Берестя) АУМар №36: 15]; *Журавéл' ўломiўси i нэ мож в'iк'iгнути водi* [(Хiмчин) АУМар №109: 12]; *Тодi ў сáку пoйáўл'áласи рiба, йакў вiт'áгували догорi над водбў* [(Лашкiвка) БГт: 28]; *В Зеленици вiрять також, що зле робить „кiгiтна” жiнка, коли витягне з грядок майку, себ то галузку, яку заткнуто на Зеленi Свята* [(Зелена Н) Онищук 1909: 59]; *Голкi ни зичит си без ниткi, бо ни годит си; каже: ек голу дам, то ни буди си мати чим вiкигнути з пекла* [(Карлiв) ПЗО: 330]; *В сорочку втикают глу з ниткоў, бо кажут, шо его душы дужи грiшина i буде потребувати колись помочи вiд Матери Божoї; Мати Божa колись тоў самоў ниткоў буде витегати ту душы с пекла* [(Карлiв) ПЗО: 330]; *Як св. Илия стрiлить до чорта, то кремiнь з його набою „iде 7 миль у землю и аж за 7 рокiў виходит на верх* [(Зелена Н) Онищук 1909: 16]; *Доки гадина не сказала чоловiка чи худоби, зветь ся непрогрiшеною, i така по „Главi” ховає ся в землю, де пересипляє цiлу зиму й аж виходить на Благовiщенє знов на верх* [(Зелена Н) Онищук 1909: 29]. Якщо в наведених вище iлюстрацiях компонент вказує безпосередньо чи опосередковано на середовище, яке є вихiдним для руху вгору, то в наступнiй групi важливою є „кiнцева точка”: *Глупий си^e тут'и^e двэрi в'ик'iнуў на йал'и'ц'у i налуж'иў там чiт'iни i там нуч'уйут* [(Даровичi) Пшепорська 2007: 170]; *Кáп'итан сказáў нам вiт'iгнути канóни на гуру, шуб л'iше бiло стрил'ети* [(Лелехiвка) АУМар №18: 56]; *Стáвiт' зруб, вит'iгáйут крóкви i ч'iпл'áйут кв'iтку i то називáйес'и звóдини* [(Скоморохи) АУМар №14: 71].

Зафiксовано також порiвняння та паремii, пов'язанi з рухом знизу вгору: *Шiйу вiт'агнуў йаг бiўз''ок* [(Дмитрiв) АУМар №19: 19]; *За зiму вiт'ехся, йек тiчка* [(Гринява) КСГГ]; *Шя витягнути як гад на берéзу* [(Вишнiй Миронiв) ФСЛГ: 37]. Проте в мовленнi достатньо рiдко наявнi обидвi валентностi водночас – „куди” та

„звідки”: Глу [покійникові] дають на то, аби маў си чим **вікегнути** з ада до неба, аби маў шо подати, аби го **вікегли** [(Карлів) ПЗО: 330].

Місце початку руху важливе й для іншої групи дієслів, у семантиці яких долання простору у вертикальній площині пов'язане зі зримою появою: – ‘поява із землі; проростання’: Бул’ба **війшла** зу зэмлі, йїхалос’ї з мотїкоў і помéж’ї корч’ї трасувáлос’ї мотїкоў [(Ніговичі) АУМар №3: 56]; — ‘поява із землі; витікання’: То ўже головáн’а – звідки **віхóдит** водá [(Росішка) Грицак : 80]; Тотм язэ лїжыла на тїм місци, де вода **віходила** из землі и ни давала людим брати тай воду ни пускала на верх [(Зелена Н) Онищук 1912: 44].

Переміщення знизу вгору може бути повільним чи швидким і водночас розміреним, що триває певний відтинок часу, чи рвучким, раптовим, стрибкоподібним, що сприяє переміщенню знизу вгору. На його позначення в говірках, як і в літературній мові, фіксуємо видову пару **вискакувати / вискочити**: Забава „на него” майже та сама, шо и грушка, лише шо ек си схели котрий „панови шепку”, то его вже ни бют грушков, лиш другий з гурту кладе обидві руки на хорбаку плечя того, шо лїх, пидноси си д горі и **вискакує** з заду на плечя и поти сиди на „кони” – бо того шо легат, називають конем – поки „кінь” ни вгадає, котрий виштрик на него [(Голови) ПЗО: 267]; Вун [гусáк] **вискакує** мені на плéчи і дупит’ менé крилáми [(Сухівці) АУМар №34: 103]; **Що вискочит** на припічок тай знов скочит на землю [(Будзанів) ЗУД I: 109]; Скачют, скачют, але си вбивають, конї вбивають, але ніхто не может и на перший пїонтер **віскочити** [(Голови) Шухевич V: 50]; **Когут віскочив** на паркán [(Лисець) АУМар №113: 5]; **Когут віскоциў** на пліт [(Бистриця) АУМар №99: 9]; **Кіт віскоциў** на с’ц’іў з лисицэў, ўвид’іў тїйї присмáки, тай з ут’іхи зан’áўкаў [(Іванівка) АУМар №100: 65]; **В ті мінуті віскочив** на полубіч, так стояв у кутї полубіч, віскочив панич у червоних штанях, у червонїй шьипочці і дивит ся на них, а они, на него... Разом щез, не знати де дїв ся [(Зелена Н) Онищук 1909: 82]. Цей раптовий рвучкий рух вгору став підставою для утворення паремій: **Вїшче ўха не віскочеш** [(Сухівці) АУМар №34: 20]; **В’їше кол’ін не в’іскоциш** [(Великий Мидськ) АУМар №36: 17].

Ще одна група дієслів вказує на рух знизу на поверхню води. Виявлено два семантичні компоненти „виринати з води; підніматися на поверхню води” та „діставатися, вилізати на берег” або ж один із них: **Нарáз війшла** рїба з водї кóло нéго [(Далешів) ЗУД I: 101]; **Знайшли** йїдну к’эрниц’у, а в н’ї булá водá, там **вїплилá** Марус’ї, йак рїпка золотá [(Коцурів) АУМар №13: 47]; **Вин винирайи** з синого морьи, **З синого морьи** из присподного [(Жабя-Ільці) КЩ I: 114]; **В Дунаю втонеш, то в мори виплинеш** [(Снятин) ГРП II: 79]; **Займали становище обсерваторів: пірне чи винерне?** [ЛЛар]; **Колї лід проломівс’а і йа втонув у воду, áли вїшкарабкавс’а наверх і л’уди**

допомоглі мні *вілізти* [(Острів) АУМар №34: 120]; *Йа ш'о маў вәрәнати з воді, а йа ўсе ў вóду і нэ міг віплисти на бєріг^х. Доўго йа мучіўси, дóкі йа спамнітаўси, йкос на ш'єск'і віплиў* [(Новоселиця) АУМар №103: 54].

Окрім цього, у говірках досліджуваного ареалу відомі паремії, у яких рух знизу на поверхню води виявляє значення 'таємне стає відомим': *Оліва все виплівайі навєрх* [(Раківчик) АУМар №111: 32a], а також 'забуте, прощене уже не може стати причиною нової ворожнечі': *Що втонўло, то не віплине* [(Коломия) ГРП I: 422]

Література

АУМар – Архів „Атласу української мови” (т. II) / зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів); **БГГ** – Буковинські говірки : хрестоматія діалектних текстів / уклад. Руснак Н., Гуйванюк Н., Бузинська В. – Чернівці, 2006; **ГРП** – Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упорядкув. і пояснив др. Іван Франко. – Т. I – III. – Л. : Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006 – 2007; **ЗУД** – Етнографічний збірник: видає етнографічна комісія Наукового товариства імени Шевченка. Т. XXXIII–XXXIV: Знадоби до української демонології / зібрав В. Гнатюк. – Т. I. – Вип. 1 – 2. – Л. : НТШ, 1912; **КСГГ** – Картотека словника гуцульських говірок / зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів); **КЩ** – Колядки і щедрівки / зібрав Володимир Гнатюк // Етнографічний збірник: видає етнографічна комісія Наукового товариства імени Шевченка. – Т. XXXV. – Т. I – II. – Л. : НТШ, 1914; **ЛЛ** – Лексикон львівський: поважно і на жарт / Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. („Діалектологічна скриня”); **ЛЛар** – Додаткові матеріали, що не ввійшли до опублікованого „Лексикону львівського: поважно і на жарт” / зберігаються в архіві Н. Хобзей; **Онищук 1912** – Онищук А. З народного життя Гуцулів / А. Онищук // Матеріали до української етнології. – Т. XV. – Л., 1912. – С. 90 – 158; **Панцьо ДЛ** – Панцьо С. Матеріали до словника лемківських говірок (Дієслівна лексика) / С. Панцьо. – Т., 2009. – 108 с.; **ПЗО** – Гнатюк В. Похоронні звичаї й обряди / В. Гнатюк // Етнографічний збірник: видає етнографічна комісія Наукового товариства імени Шевченка. – Т. XXXI – XXXII. – Л. : НТШ, 1912. – С. 131 – 424; **ФАр: Шелемех** – Фоноархів : записи В. Шелемех / зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів); **ФСЛГ** – Вархол Н. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини / Вархол Н., Івченко А. – Братіслава; Пряшів, 1990; **Шмелев 2002** – Шмелев А. Д. Из пункта А в пункт В / А. Д. Шмелев

// Логический анализ языка. Семантика начала и конца / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М., 2002; Шухевич – Шухевич В. Гуцульщина / Володимир Шухевич. – Т. V. – Л., 1908. – 300 с.

Хобзей Н. В. Дієслова руху „знизу – вгору” в говірках південно-західного наріччя

У статті розглянуто дієслова руху із префіксом *ви-*. Вони вживаються на позначення руху, що спрямований знизу вгору, наприклад: *вийти, виходити, вибесажувати, викарабкатися, вилітати* та ін. Виявлено також ці дієслова у складі фразеологізмів та паремій. Аналіз здійснено на підставі системно зібраних записів говірок південно-західного наріччя української мови. Більшість із наведеного у статті матеріалу до наукового обігу введено вперше.

Ключові слова: дієслово, говірка, південно-західне наріччя, семантика.

Хобзей Н. В. Глаголы движения „снизу – вверх” в юго-западном наречии

В статье рассмотрены глаголы движения с приставкой *вы-*. Их употребляют на обозначение движения, которое направлено снизу вверх, например, *выйти, виходити, вибесажувати, викарабкатися, вилітати* и др. Представлено также названные глаголы в составе фразеологизмов и паремий. Анализ осуществлен на основании записей, которые представляют разговоры юго-западного наречия украинского языка. Большинство из приведенного в статье материала в научный оборот введено впервые.

Ключевые слова: глагол, говор, юго-западное наречие, семантика.

Khobzey N. V. Verbs of motion „bottom - up” in the southwestern dialect of Ukrainian language

The article deals with verbs of motion with the prefix *re-*. They are used to describe traffic that is directed *bottom – up*, for example *вийти, виходити, вибесажувати, викарабкатися, вилітати*. There are also these verbs within the phraseology and idioms. The analysis is based on results, which represent southwestern dialects of Ukrainian language. Most of the material described in the article was put into practice the first time.

Key words: verb, dialect, south-western dialect, semantics.

ДІАЛЕКТНА ФРАЗЕОЛОГІЯ

Т. О. Д'якова (Луганськ)

УДК 811.161.2'282

СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКА ФРАЗЕОЛОГІЯ ТРАДИЦІЙНОГО СКОТАРСТВА (на матеріалі розвідки В. Іванова „Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии”)

Дослідження мовних одиниць окремих галузей господарства, зокрема скотарства, стало предметом уваги багатьох науковців, які розглядають різні аспекти творення, побутування лексики й фразеології відповідних сфер діяльності: М. Никончук [Никончук 1985] аналізує сільськогосподарську лексику правобережного Полісся, лексику й фразеологію тваринництва розглядає М. Глушко [Глушко 2004], особливості пастушої гуцульської лексики висвітлює Т. Ястремська [Ястремська 2002], походження сільськогосподарської термінології з погляду національної ментальності вивчає О. Назаренко [Назаренко 2001].

Мета дослідження – проаналізувати фразеологічні одиниці традиційного скотарства в східнослобожанських говірках, простежити етнокультурну конотацію висловів. Мовною базою розвідки стали фразеологізми, зафіксовані в історичній праці В. Іванова „Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии : очерки по этнографии края” [Иванов 1898].

Традиційно провідними видами господарської діяльності Східної Слобожанщини були землеробство й скотарство, що й знаходить відображення в мовній картині світу. Ставлення до домашньої худоби особливо шанобливе: „худоба – це члени родини, що працюють на неї” [Ларіон 1994: 69], пор. у Номиса: *Пошануй худобу раз, а воно тебе десять раз пошанує* [Номис 2004: № 10190]. Про важливість скотарства в житті слобожан свідчить той факт, що день Святого Власа (Власія) називали *коров'ячим праздником Власа* [Иванов 1898: XIII]. Витоки цього свята сягають ще язичницьких часів, коли покровителем худоби був Волос (Велес), функції якого в християнську епоху частково перейшли Святому Власію.

Мешканці ареалу традиційно вирощували велику рогату худобу, коней, свиней, овець. Ставлення селян до худоби яскраво втілено в таких висловах: *Добра годьіна, як вóдыцьця во двори́ скоты́на* [Иванов 1898: XIX]; *Десяток овечóк – в хазя́йстві свы́тка й к; Як бóдуть корóвки, то бóдуть и бычкы́, – не голóдни й диточкы́кожушо* [Там само: XXIX]. Однак, найбільше поваги вивляли до рогатої худоби, вона „благословенна”: *быть, и на харчѣИ ро ны, як без рук; Без скоты́ тягларе без свого; Го́иде* [Там само]. *Віл* – це особливо шанована тварина,

утілення сили [СМ 1995: 68], він усіляко захищав новонародженого Христа, зігріваючи його своїм теплом [Булашев 1992: 322], *бик (віл)* уособлює віковичний потяг до землі й праці [Сліпушко 2001: 28], ще з біблійних часів сприймається як „тварина чиста, сильна, витривала й дуже корисна для землеробства” [БЭ 1990: 133].

Кінь у віруваннях нашого народу є втіленням прагнення до волі, незалежності, він уособлює зовнішню красу, „одночасно пов’язаний з культом плідоріддя, смертю й поховальним культом” [СД II 1999: 590]. *Конина́ дорогахоть* *яке че́ соба́со, а все таки́мя* [Иванов 1898: XXIX] – перекази, записані в Старобільському повіті, оповідають, що тварина ця проклята Спасителем за те, що коли він переховувався в яслах, кінь мордою повикидав звідти все сіно й відкрив переслідувачам Спасителя, тому кіньське м’ясо не годиться в їжу [Булашев 1992: 322].

Свиня в українському звірстві належить до метаморфозних образів і має суто негативне значення, бо є так званою „особливо нечистою і брудною твариною” [БЭ 1990: 630]. У народних переказах постає як тварина, на якій їздять верхи дияволи, або ж вони обертаються в неї [Сліпушко 2001: 49], тому свинину *сты нейззяв, йине прысмоль,* вона має *ця́м благословыогне* [Иванов 1898: XXIX], дія вогню сприймається як очищення від усього нечистого.

Багатовіковий досвід скотарства знаходить відображення в численних фраземах, які ілюструють картину світу слобожан. Виділяємо три групи фразеологізмів, пов’язаних із скотарством:

1) ФО на позначення захисних обрядодій, спрямованих на збереження худоби: *кропыты святою водою – Шоб вся худоба була здорова, ... кроплять йийи святою водою тоди, як вона́ освяця́ецця* [Иванов 1898: 469]. Воду завжди сприймали як джерело життя й засіб магічного очищення [СМ 1995: 96], оберіг від нечисті [ССКУ 2002: 49]. Також *розпускали ладан* ‘обереговий звичай’ [Иванов 1898: 850], спалення *ладану* символізує принесення жертви вогню, він має здатність наводити страх на демонів і проганяти злих духів [Войт 2002: 273]; *солили молоко* ‘запобіжна дія’ – не можна давати чужому молока, не посоливши його, а інакше або молока буде менше, або взагалі не стане молока, *сіль* – „запобіжний засіб від чародійства” [Сумцов 1996: 246], використання її для лікування худоби засвідчує й І. Огієнко, апелюючи до богослужбової літератури [Ларіон 1994: 71]. У цих заходах дослідники вбачають відгомін міфологічного світосприймання: *напасть* має зникнути, як сіль у воді [Новикова 1993: 258]. Корову, яка отелилася вперше, *обсипають маком*, щоб ніщо лихе не пристало [Иванов 1898: 850], *мак* – рослина з „багатими міфологічними асоціаціями” [Судник 1981: 302]: ним посипали дорогу або вигін худоби для захисту від відьом [Програма 1983: 25, 29, 39]. Прийнято було *лякати корову* ‘здійснювати захисну обрядодію’: *цькимитрої х, ідуть уви, вивертajúть на себе кожух є короби, у якими ті басвятка дьму,ють її за-бля того, щоб і вона́ лякала*

так віви й лякагороду до коро́за ті дойде ї́як при [Иванов 1898: 470], вивертання ж одягу традиційно використовували для захисту від нечистої сили, хвороб [СД I 1995: 465];

2) вислови, пов'язані з купівлею худоби: *шерсть перемінить* 'придбати худобу іншої масті'; *приймати худобу з поли* 'обрядодія купівлі худоби' [Иванов 1898: 911] – при продажу продавець, а потім покупець бралися за худобу не оголеною рукою, а через полу одягу, намагаючись забезпечити подальший добробут. Придбавши тварину, *розтирали землю на спині худоби* 'обрядодія купівлі худоби': покупець бере рукою землю, розтирає її на спині придбаної тварини й говорить: „Будь ситий, як земля, і здоровий, як вода землею” [Иванов 1898: 287], бо „земля одна з основних стихій світотворення” [Войт 2002: 188], „символ життя, багатства, щедрості, родючості, плодючості” [ССКУ 2002: 92];

3) фраземи, що відбивають прикмети, вірування: *одібрано молоко – вона* [корова] *вже спорчена, одібрано у неї молоко* [Иванов 1898: 288]; *идти до двору* 'приживатися в господарстві (про худобу)' [Там само: 300]; *иты по-двору* 'підходити кому, чому-небудь (про худобу)' – *Як шо домові будуть заплитаты грыву шкапы, то та шерсть йде по-двору* [Там само: 462], *не по двору* 'не приживеться в господарстві (про худобу)' [Там само: 285], *домовый знынавидив* 'про худого коня' – *Домовый знынавидив: що ночи ганя; домовый плете грыву, кинь идэ в руку* 'про доброго коня' [Там само: 928]. *Домовик* у народній уяві – це домашній дух, міфологічний господар і покровитель дому, який забезпечує нормальне життя родини, здоров'я людей і тварин [СД II 1999: 120]. *Хто цей мак позоба, той и мою коро́ву иззоба* 'примовка-вірування' – відьма не зможе дістати мак у розі корови, а, значить, не зможе й знівечити саму корову [Иванов 1898: 828], насіння маку традиційно використовували як „засіб від наврочення та від хитрощів відьми” [Войт 2002: 437]. *здили на їхні за-бля то́го, щоб у ночі їржуть у коню́в де, Цапі* 'домові' [Иванов 1898: 462], в основі звичаю простежується усвідомлення *цапа* (козла) як „символу жертвовності” [Корал 1997: 166 – 167], до того ж козла уважали „нечистою твариною, яка має демонічну природу, постає як іпостась нечистої сили й одночасно як оберіг від неї” [СД II 1999: 522]. Про вірування в домовика, який переслідує коней, й утримання в стайні цапа для захисту худоби згадує й М. Номис: *Домовики ніччю їздять на конях... Щоб не їздили домовики, цапів у стайнях держать...* [Номис 2004: № 13428]. *Як повие витер на Алешку з восток, так вывозь ззидкы на мисток...* [Иванов 1898: 242] – уважали, що з настанням дня Олексія (30 березня) приходиться весна (це свято ще називають Теплий Олексій), тому можна нехтувати залишками корму для худоби (*ззідкы* = об'їдки).

Отже, ідіоматика традиційного скотарства як складник мовної картини світу наочно ілюструє світоглядні настанови, вірування, досвід населення східнослов'янського ареалу, методи й прийоми ведення

господарства, звичаї, обряди, які сформувалися впродовж багатоміткової історії краю.

Література

Булашев 1992 – Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Г. О. Булашев. – К. : Фірма „Довіра”, 1992. – 414 с.; **Глушко 2004** – Глушко М. С. Генезис тваринного запрягу в Україні (культурно-історична проблема) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.05 „Етнологія” / М. С. Глушко. – Л., 2004. – 32 с.; **Іларіон 1994** – Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу : іст.-реліг. моногр. / Митрополит Іларіон. – Вид. 2-е. – К. : Обереги, 1994. – 424 с.; **Назаренко 2001** – Назаренко О. В. Українська фразеологія як вираження національного менталітету : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. В. Назаренко. – Д., 2001. – 18 с.; **Никончук 1985** – Никончук М. В. Сільськогосподарська лексика Правобережного Полісся / М. В. Никончук. – К. : Наук. думка, 1985. – 312 с.; **Новикова 1993** – Новикова М. Коментар // Українські замовляння / упоряд. М. Н. Москаленко ; авт. передм. М. О. Новикова. – К. : Дніпро, 1993. – С. 199 – 306; **Програма 1983** – Програма полесского этнолингвистического атласа / сост. А. В. Гура, О. А. Терновская, С. М. Толстая // Полесский этнолингвистический сборник : исследования и материалы. – М. : Наука, 1983. – С. 21 – 46; **Сліпушко 2001** – Сліпушко О. Давньоукраїнський бестіарій / О. Сліпушко. – К. : Дніпро, 2001. – 144 с.; **Судник 1981** – Судник Т. М. Мак в растительном коде основного мифа / Т. М. Судник, Т. В. Цивьян // Балто-славянские исследования 1980. – М. : Наука, 1981. – С. 300 – 317; **Сумцов 1996** – Сумцов Н. Ф. Символика славянских обрядов : избр. тр. / Н. Ф. Сумцов. – М. : Изд. фирма „Восточная литература” РАН, 1996. – 296 с.; **Ястремська 2002** – Ястремська Т. О. Структурно-семантична організація та географічна диференціація пастушої лексики гуцульського говору : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Т. О. Ястремська. – К., 2002. – 20 с.

Джерела

БЭ 1990 – Библиейская энциклопедия : репринт. изд. / Труд и издание Архимандрита Никифора. – М. : Терра, 1990. – 902 с.; **Войт 2002** – Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.; **Іванов 1898** – Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии : очерки по этнографии края / под ред. В. В. Иванова. – Х., 1898. – Т. I. – 1008 с.; **Номис 2004** – Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис / упорядкув., прим. та вступ. ст. М. М. Пазяка. – К. : Либідь, 2004. – 352 с.; **СД** – Славянские древности : этнолингвист. слов. : в 5 т. / под. ред. Н. И. Толстого. – М. : Междунар.

отношения. – Т. I. – 1995. – 579 с.; Т. II. – 1999. – 697 с.; **СМ 1995** – Славянская мифология : энцикл. слов. / науч. ред. В. Я. Петрухин, Т. А. Агапкина и др. – М. : ЭллисЛак, 1995. – 416 с.; **ССКУ 2002** – Словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренко. – К. : Міленіум, 2002. – 260 с.; **Kopal 1997** – Kopaliliński W. Słownik symboli. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1997. – 512 s.

Д’якова Т. О. Східнословобожанська фразеологія традиційного скотарства (на матеріалі розвідки В. Іванова „Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии”)

У статті розглянуто фразеологічні одиниці традиційного скотарства в східнословобожанських говірках, з’ясовано етнокультурну конотацію висловів. Мовною базою дослідження стали ареальні фразеологічні одиниці східнословобожанських говірок, зафіксовані історичними джерелами. Аналіз фразем здійснений із залученням культурологічних та етнографічних джерел.

Ключові слова: мовна картина світу, фразеологічна одиниця, обряд, традиція, скотарство.

Дьякова Т. А. Восточнословобожанская фразеология традиционного скотоводства (на материале работы В. Иванова „Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии”)

В статье рассмотрены фразеологические единицы традиционного скотоводства в восточнословобожанских говорах, объяснена этнокультурная коннотация выражений. Языковой базой работы стали ареальные фразеологические единицы восточнословобожанских говоров, зафиксированные историческими источниками. Анализ идиом проведен с привлечением культурологических и этнографических источников.

Ключевые слова: языковая картина мира, фразеологическая единица, обряд, традиция, скотоводство.

Dyakova T. A. The east Ukrainian phraseology of traditional cattle-breeding (there is „Life and creation of peasants of the Kharkov province on material of V.Ivanov’s work”)

The author of the article probes phraseological units of traditional cattle-breeding in east Ukrainian dialect, studies ethnic cultural connotation of expressions. The linguistic base of work was areal phraseological units of east Ukrainian dialect, that are fixed by historical sources. The analysis of idioms is conducted with bringing of culture and ethnographic sources.

Key words: language picture of the world, phraseological unit, ceremony, tradition, cattle-breeding.

УДК 811.161'2

СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИЙ ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ КАЛАМБУР

Серед усіх способів творення фразеологізмів (метафора, метонімія, синекдоха, перифраза тощо) вагоме місце посідає каламбур (фр. *calembour* – „гра слів”) – гра слів, побудована на їхній двозначності [Словник 2000: 493]. Саме за допомогою каламбуру мовлення стає більш емоційним, виразним, експресивним, непередбачуваним. Зважаючи на сучасну „демократизацію” мовлення, бажання відійти від норм і штампів, мовці часто вдаються до перетворення вже відомих лексичних і фразеологічних одиниць, їх контамінації, зміни компонентного складу та в усному мовленні використовують перероблені нові мовні засоби.

Проблеми фразеологічного каламбуру стали окремим предметом дослідження В. Мокієнка [Мокиенко 1980], В. Саннікова [Санников 1995], Л. Ставицької [Ставицька 2003], В. Ужченка [Ужченко 2003] та ін. Аналіз наукових монографій і лексикографічних праць свідчить, що каламбурні фразеологізми найбільше підлягають постійним змінам і постійно поповнюють фразеологічний фонд української мови. Особливо яскраво це виявлено у використанні фразеологізмів у засобах масової інформації та діалектному усному мовленні, яке є більш невимушеним, „живим”. Саме діалектна фразеологія, на думку В. Ужченка, „перебуває в стані постійних коливань, зрушень, інновацій, постійної плинності, актуалізації плану змісту і плану вираження” [Ужченко 1997: 129]. Чимало каламбурних висловів зафіксовано в східнослобожанських говірках.

Мета нашої роботи – проаналізувати семантичні та структурні особливості каламбурних фразеологізмів східнослобожанських говірок.

Значну частину каламбурної фразеології досліджених говірок становлять ті вислови, що постали як заміни близькозвучним словам, тобто внаслідок т. зв. „фонетичної алюзії” (А. Домбровська), „паронімічної заміни” (В. Москвін), „евфемістичної контамінації” (С. Відлак). Так, у східнослобожанських говірках використовують вислів *чистюля синюшна* ‘дуже брудний’ замість *чистюля свинюшна* (компонент *свинюшна* утворений від негативно конотованого *свиня*, яка зазвичай є символом нечистоти, тому фразеологізм звучить грубо): – *Чистюля ж ти синюшна. Як же тебе тепер відмити?* (Лисич). Повсюди використовують і вислів *баба Пихтя* ‘дуже товста жінка, що ледве проходить у двері’, де компонент *Пихтя* – це іронічне віддієслівне утворення від *пихтіти*.

Грапляється чимало каламбурних паронімічних заміни на позначення фізіологічних процесів: *зустрічати (стрічати) бабу Веку (Веклу)* (Св), де *Века (Векла)* – псевдовласне утворення від *векати*, отже,

‘блювати’; пор. ще: *кликати бабу Веклу* (– *Та що ти, кажуть, кликав бабу Веклу вчора?*) (Кур), *бабу Веку ганять* (– *Та мій вчора бабу Веку ганяв*) (Старб), *баба Векла напала* (– *Йди звідси. І так уже баба Векла напала*) (Ман). За звуковим зближенням утворені й фразеологізми з компонентом *Рига*: *піти на Ригу* (Лим), *поїхати в (на) Ригу* (Луган), *поїхати в Ригу до баби Векли* (Кругл), *поїхати (бігати) через Ригу на Харків* (Сніж), *поїхати в Рим через Горлівку* (Ясен), де *Рига* – псевдовласне утворення від дієслова *ригати*, а *Горлівка* – від іменника *горло*. Додатковий ефект каламбуру ґрунтується ще й на тому, що на сході України насправді є місто Горлівка. За свідченнями діалектного фразеологічного словника В. Ужченка й Д. Ужченка, вираз *поїхати в Ригу через Горлівку* є часто вживаним – цей вислів відомий усюди. Продуктивним є і варіант *відправитись на Ригу через Горлівку*, пор.: – *Щось мене нудить. Мать, відправ мене на Ригу через Горлівку* (Білк). У Первомайську зафіксований варіант з подвійним нарощенням (*поїхати в Ригу через Горлівку із зупинкою в Тазівці*). Фразеологізм з компонентом *Рига* відомий також іншим мовам. Свого часу (1955 р.) вислів *поїхати в Ригу* був проаналізований польським ученим Є. Служкевичем у розвідці „*Jechać do Rygi*”. Як псевдовласні вживаються й деякі інші назви: *Єрика визивати*, пор.: – *Де він? – Сидить, Єрика визиває* (Чмир), *звати Рекса* (Луган), *звати дядю Едика* (Новпск).

Поширений у досліджуваних говірках каламбурний вислів у *голові фефраль* ‘хтось дурнуваций’. Його виникнення пов’язане з тим, що, поперше, це неповний місяць, тобто образна основа таких висловів зближується з тими фразеологізмами, що утворені за моделлю „не вистачати чогось у голові”; по-друге, лютий (февраль) ми співвідносимо із завірюхами та вітром, а асоціація вітру й розумової неповноцінності на досліджуваній території відома: *в голові фефраль*, пор.: – *Що не кажи, а коли в голові фефраль у нього, то нічого вже не зробиш* (Чорн) [Ужченко 2002: 67], *в голові фефраль гуляє (гуля)* (Полов), пор. ще: *у голові тридцять люте* (Свердл). Відсутність вмісту в голові символізує відсутність розуму: *на горищі пусто* (– *А в нашої Оксани на горищі зовсім пусто: не всі дома*) (УрК) [Там само, 72], *чердак пустий* (Калм).

На основі лексикалізації компонентів фразеологізму *ні бе ні ме* утворився вислів *брат Нібенімеда* „той, хто нічого не знає, не розуміє”, пор.: – *Та це ж брат Нібенімеда! Нічого не може сказати* (Антрац) [Там само: 37], зафіксований на досить широкому ареалі східноукраїнських говірок. Але частіше каламбурні фразеологізми утворюються внаслідок „розщеплення” слова. Так, замість нейтрального ‘міцно заснути, з хропінням’ діалектоносії жартівливо та іронічно говорять *поїхати в Храпівку* (Утк), де *Храпівка* – результат розкладу дієслова *хропіти* з подальшим перетворенням іменної частини в топонім, що створює семантичну двоплановість, тобто каламбур. Можливе перетворення лексеми й на антропонім: *читати Храповського* (ВелЧ), *співати*

Храповицького (Ілов), *читати Храповицького* (Топ). Замість ‘прийти пішки, не діждавшись автобуса, машини’ говорять *приїхати на Ждановськ*ім (Кол), де останній компонент утворено на основі обігрування слова *ждати*. Коли йдеться про сон, то почуємо *йти до Бокового, йти на Боковий, іти на Бокову* ‘готуватися лягати спати’ (пор. – *Не кажи вже нічо до нього, він пішов до Бокового* (Тр)), де *Боковий* – новоутворення від *бік*. Такі вислови відбивають особливості асоціацій мовців східнослобожанських говірок при формуванні фразеологізмів.

Чимало каламбурних топонімів і антропонімів утворено, коли йдеться про поховання людини. Так, у висловах *дати місце в Могильовській губернії* (– *Мій кум такий, що скоро дадуть йому місце в Могильовській губернії*) (Слсрб), *віднести до Івана Могильного* ‘поховати’ (Новолек) обіграно дотичне до поховання слово-реалію *могила*. Те саме спостерігаємо в ареалізмі *скоро Лопатовський прийде посватає* кого ‘хто-н. незабаром помре’ (Алч), де можна виділити такі фразеотворчі складники: а) каламбур (*лопата* → *Лопатовський*), б) метонімічну до поняття „смерть” реалію (*лопата*), в) метафоричний штрих (*Лопатовський посватає*), г) стереотипне розуміння символіки (зближення смерті й весілля загальновідоме). Як провідний спосіб тут домінує каламбур, гра близькозвучних слів – семантичний чинник, що ліг в основу становлення внутрішньої форми діалектного фразеологізму.

У цю ж групу каламбурних фразеологізмів органічно вписано й метонімічні вислови з мікролокальними псевдовласними онімами: *поїхати до Сосновки* (Топ), де компонент-онім *Сосновка* постав на основі загальної назви *сосна* (кладовище поросле соснами); *поїхати на Воронове, віднести на Воронове*, пор.: – *Свекруха вже поїхала на Воронове* (Сіверс) (*Воронове* – від *ворона*, адже на кладовищі багато вороння); *відвезти на Горбачове*, пор.: – *Скоро його вже відвезуть на Горбачове* (Тор) (*Горбачове* – від *горб*, за яким знаходиться кладовище); *запрошує (приглашає) Вишневський, перевестись до Вишневського* „померти” (Кр), де метонімічне *Вишневський* – дериват від *вишня* (на кладовищі ростуть вишні). Такі каламбурні фразеологізми мають евфемістичний характер, що дозволяє „замаскувати” повідомлення, аби подати те, що позначене табу [Санников 1995: 58].

В усному розмовному мовленні досить продуктивними є каламбурні жартівливо-іронічні вислови з коренем *куд*. Їх уживають як відповідь на питання „Куди йдеш?": *на закудикину гору* (Біл), *на кудикину гору* (Кр, Лисич), *на кудикини гори* (Євсуг). Варіант *за кудикину гору* вживають в ареалі майже повсюди: тільки в [Ужченко 2002] подано майже 30 локалізацій. Так, слово *куди* ніби розщеплюється, унаслідок чого утворено розлогий ряд каламбурних фразеологічних одиниць: *на кудикину гору жаб колоти* (Руд); *на кудикину гору збирати горіхів гору* (Підг); *за кудикині гори крейду косити* (Сват); *за кудикині гори горобців драсти* (Ков); *на закудикину гору горох молотити* (Луган) тощо. Такі

відповіді учені пов'язують з мовною магією, бажанням мовця не лише відвернути, нейтралізувати лихий вплив слова, а й „повернути біду” своєю відповіддю на „кудикала”. Табу на запитання „куди?” Д. Зеленін пов'язував з давнім словом *куд*, що означає „злий дух”. О. Потебня припускав схожість „куди?” з *кудити*, що колись, імовірно, означало „зурочити” [Потебня 1905: 469]. Див. ще у В. Мокиєнка: корінь *куд* (випадково співзвучний з *куди*) пов'язаний зі словами *кудесить*, *кудесник*, *чудо* [Мокиєнко 2004: 56]. Зміст таких відповідей, на думку А. Кацева, етимологічно пов'язаний із заборонаю називати місце, куди збирався мисливець: назвеш місце полювання – не поталанить [Кацев 1988: 26]. На сході України відома й відповідь-заперечення *не закудикуй дорогу*, пор.: – *Ти куди?* – *Та не закудикуй дорогу. Де ти тільки взявся?* (Підг).

Отже, у східнослов'янській фразеології значне місце посідають каламбурні вислови, сформовані здебільшого на основі фонетичної алюзії, паронімічної заміни та розщеплення слова. Такі зазвичай жартівливо-іронічні фразеологізми надають мовленню виразності, образності, а деякі з них використовують і з маскувальною метою.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в аналізі каламбурних фразеологізмів, зафіксованих в інших українських говірках.

Список населених пунктів

Алч – Алчевськ, Антрац – Антрацит Антрацитівськ. р-ну, Біл – Біле Лутугинськ. р-ну, Білк – Білокуракине Білокуракинськ. р-ну, ВелЧ – Велика Чернігівка Станично-Луганськ. р-ну, Ілов – Іловайськ м.Харцизька, Калм – Калмиківка Міловськ. р-ну, Кол – Коломийчиха Сватівськ. р-ну, Ков – Ковалівка Сватівськ. р-ну, Кр – Краснодон Краснодонськ. р-ну, Кругл – Круглик Лутугинськ. р-ну, Лим – Лиман Старобільськ. р-ну, Лисич – Лисичанськ, Луган – Луганськ, Новолек – Новоолександрівка Краснодонськ. р-ну, Новпск – Новопсков Новопсковськ. р-ну, Підг – Підгорівка Старобільськ. р-ну, Полов – Половинкине Старобільськ. р-ну, Руд – Рудівка Сватівськ. р-ну, Св – Свердловка Сватівськ. р-ну, Сват – Сватове Сватівськ. р-ну, Свердл – Свердловськ Свердловськ. р-ну, Сіверс – Сіверськкодонецьк, Слсрб – Слов'яносербськ Слов'яносербськ. р-ну, Сніж – Сніжне, Старб – Старобільськ Старобільськ. р-ну, Топ – Тополі Троїцьк. р-ну, Тор – Торез, Тр – Троїцьке Троїцьк. р-ну, УрК – Урало-Кавказ м. Краснодона, Утк – Уткине Перевальськ. р-ну, Чмир – Чмирівка Старобільськ. р-ну, Чорн – Чорнухине Перевальськ. р-ну, Ясен – Ясенівський м. Ровеньок

Література

Кацев 1988 – Кацев А. М. Языковое табу и эвфемия : учеб. пособие к спецкурсу / А. М. Кацев. – Л., 1988. – 79 с.; **Мокиєнко 2004** – Мокиєнко В. М. Давайте говорить правильно!: Трудности современной

русской фразеологии : краткий слов.-справ. / В. М. Мокиенко. – СПб.; М., 2004. – 288 с.; **Мокиенко 1980** – Мокиенко В.М. Славянская фразеология : учеб. пособие / В. М. Мокиенко. – М. : Высш. шк., 1980. – 207 с.; **Потебня 1905** – Потебня А. А. Из записок по теории словесности / А. А. Потебня. – Харьков, 1905. – 652 с.; **Санников 1995** – Санников В. З. Каламбур как семантический феномен / В. З. Санников // Вопр. языкознания. – 1995. – № 3. – С. 56 – 69; **Словник 2000** – Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.; **Ставицька 2003** – Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови / Л. Ставицька. – К. : Критика, 2003. – 336 с.; **Ужченко 1997** – Ужченко В. Д. Духовний потенціал української фразеології (до постановки питання) / В. Д. Ужченко // Формування духовної культури учнівської молоді : зб. наук. пр. – Луганськ : Вид-во СУДУ, 1997. – С. 127 – 131; **Ужченко 2003** – Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія : монографія / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 362 с.; **Ужченко 2002** – Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – 4-е вид. – Луганськ : Альма-матер, 2002. – 263 с.

Мілева І. В. Східнослобожанський фразеологічний каламбур

У статті проаналізовано каламбурні вислови, побудовані на основі фонетичної алюзії, паронімічної заміни та розщеплення слова. Окремо подано жартівливо-іронічні фразеологізми, які використовують з маскувальною метою.

Ключові слова: фразеологізм, каламбур, східнослобожанські говірки.

Милева И. В. Восточнослобожанский фразеологический каламбур

В статье проанализированы каламбурные словосочетания, построенные на основе фонетической аллюзии, замены паронимии и расщепления слова. Отдельно подано шутливо-иронические фразеологизмы, которые используют с маскировочной целью.

Ключевые слова: фразеологизм, каламбур, восточнослобожанский говор.

Mileva I. V. The east Ukrainian phraseological pun

Punning combinations of words, built on the basis of phonetic allusion, replacement paronym and breaking up of word, are analysed in the article. Humorously-ironical phraseological units which use with a camouflage purpose are separately given.

Key words: phraseological unit, pun, the east Ukrainian dialect.

Л. М. Печенікова (Луганськ)

УДК 811.161.2 '373.7

**ФРАЗЕОЛОГІЗМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ФІЗИЧНОГО СТАНУ
ЛЮДИНИ В СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ
ТА СТЕПОВИХ ГОВІРКАХ**

Фразеологічний фонд мови визначає універсальність і характерні особливості будь-якої конкретної національної картини світу, з його невичерпних надр ми можемо дізнатися про побут того чи того народу, його традиції й звичаї, етикет поведінки, моральні настанови тощо [Ставицька 2006: 118]. Як зазначає І. Зикова, фразеологізми – це душа будь-якої національної мови, у яких неповторно виражено культурну своєрідність народу, і тому вони становлять надзвичайно цінне джерело знань [Зикова 2003: 11].

Останнім часом потужно розвивається антропоцентрична парадигма в дослідженні фразеологізмів (О. Забуранна, В. Пирогов, Н. Щербаківа), взаємодія фразотвірних компонентів у процесі утворення узагальнено-образної семантики ФО (М. Алефіренко, В. Білоноженко, І. Гнатюк, І. Задорожна, Л. Золотих, С. Пташник, Н. Романова). Оскільки фразеологізми, що позначають фізичний стан людини, не були предметом спеціального дослідження, зокрема в східнослобожанських говірках, тему пропонованої статті є підстави вважати актуальною.

Мета нашого дослідження – здійснити структурно-семантичну класифікацію та розкрити семантичне наповнення фразеологічних одиниць (ФО) на позначення фізичного стану людини на матеріалі фразеографічних праць В. Ужченка.

Вагомі дослідження в цій галузі були проведені Луганською діалектологічною школою: учений Б. Шарпило описав східнослобожанські говірки Старобільщини, їх фонетичні й морфологічні особливості, З. Сікорська, Т. Тернавська, К. Глуховцева, В. Леснова, І. Магрицька, І. Ніколаєнко, Т. Сердюкова, А. Скорофатова здійснили опис східнослобожанських говірок за різними структурними рівнями [Вихватенко 2010: 17].

Дослідження фразеологічної системи говірок є актуальною проблемою діалектної фразеології. У цій галузі вагомими є дослідження В. Ужченка, Д. Ужченка, І. Мілевої, Р. Міняйла, Н. Скоробагатько та багатьох інших мовознавців.

Відомим дослідником східноукраїнської фразеології є доктор філологічних наук, професор В. Ужченко. Він залишив для україністики понад 200 статей, монографії, словники, навчальні посібники з проблем української та східнослов'янської фразеології, з-поміж яких „Українська фразеологія” (1990, у співавторстві з Л. Авксентьевим), „Образи рідної мови” (1999), „Східноукраїнська фразеологія” (2003), „Фразеологія

української мови” (2007, у співавторстві з Д. Ужченком) та багато інших праць.

За узагальненням В. Ужченка, семантично-образний діапазон фразеологізмів Луганщини відбиває: 1) повсякденний побут мешканців області; 2) народні звичаї і вірування; 3) місцеві реалії; 4) обряди; 5) прикмети; 6) професійну мову та жаргон гірників. Так, велику увагу приділено й фразеологізмам на позначення фізичного стану людини, тобто його здоров'я.

Поняття „здоров'я” витлумачуємо як „правильну, нормальну діяльність організму, його повне фізичне та психічне благополуччя”. Тобто „здоров'я” – це комплексне поняття, яке характеризує функціональний стан людини [Короткий 1988: 98]. Поняття „здоров'я” є багатовимірним. Воно характеризує не тільки фізичний стан людини, а й психічний, духовний та соціальний. У поданій розвідці предметом аналізу стали фразеологізми на позначення фізичного здоров'я, використовувані в мовленні носіїв східнословобожанських і степових говірок Донбасу.

Наше дослідження проводилось на ґрунті фразеологічного масиву, представленого в словнику Віктора Дмитровича та Дмитра Вікторовича Ужченків „Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу” [Ужченко 2005], який став справжньою енциклопедією фразеології Слобожанщини. Це видання містить понад 100 ФО на позначення фізичного стану людини. Серед них чітко окреслюємо дві фразеосемантичні групи (ФСГ): ФСГ 1 „Міцне здоров'я” та ФСГ 2 „Слабке здоров'я”.

ФСГ 1 „Міцне здоров'я” містить приблизно 30 % від усієї кількості аналізованих фразеологізмів, серед яких визначимо такі:

1. Фразеосемантична підгрупа 1 (ФСПГ) на позначення процесу одужання, наприклад: *як сто баб пошептало* у зн. „результат одужання, хтось одужав”, *вискочити із хвороби* у зн. „одужати” та ін.

2. ФСПГ 2 на позначення фізично міцної, здорової та активної людини, а саме: *не одна тонна хліба вмере* у зн. „про здорову, із добрим апетитом людину, що удає із себе хвору”, *як зелена травка* у зн. „молода, гарна, свіжа, вродлива”, *палку проковтнути* у зн. „бути неприродно виструнченим, стояти, ходити прямо” та ін.

3. ФСПГ 3 на позначення вагітності, як певного специфічного фізичного стану жінки. Указана група репрезентована такими ФО: *надута на життя, горбата в одну сторону, гарбуза проковтнути, кавуна з'їсти, глобус носити, не пуста жінка, сарай з пристройкою* та ін.

Другу ФСГ становлять фразеологізми на позначення слабого фізичного здоров'я, яка становить понад 70 % одиниць від загальної кількості представлених фразеологізмів, а саме:

1. ФСПГ 1, що позначає стан перевтоми, наприклад: *як сто гайок перекрутити, їжачка народити, ноги витягнути, ноги з чобіт вилазять, руки відриваються в кого, живий вмерлець* у зн. „виснажена, змучена людина”, *трава травною* у зн. „бліда, змучена людина”.

2. ФСПГ 2 на позначення маси тіла. Указану групу репрезентовано двома варіантно-синонімічними групами фразеологізмів: ВСГ 1 „дуже худий”, наприклад: *за вітром качається* у зн. „дуже худий, слабкий”, *чухати хребет через живіт, світиться як газета, Геракл засушений, як гичка, як глист обморочний, за голкою не видно, дошка непиляна, як змії, не в коня овес травити, тріска змучена*, а також ВСГ 2 „дуже товстий” як *куб, як ступа, дев'ять на двадцять, наїстися галушок, хоч гусей бий, хоч корів бий* у зн. „дуже повний, одутлий, деформований ожирінням”.

3. ФСПГ 3 містить фразеологізми, що вказують на вади органів чуття (зору, слуху), наприклад: *глухар Тетерович, глушняк напав, глушняк обняв, жужалкою вуха чистити* у зн. „хто-н. недочуває”, *з завісою* у зн. „поганий на очі” тощо.

4. ФСПГ 4 на позначення порушення координації руху, вад тіла, серед таких ФО визначимо: *дрючок горбатий, хоч коромисло проковтнув* у зн. „сутулий”, *на коні народитися* у зн. „мати криві ноги”.

5. ФСПГ 5 об'єднує фразеологізми на позначення хворої або близької до смерті людини. У цій підгрупі окреслюємо ВСГ „близький до смерті”, наприклад: *лиса гора жде, чотири дошки збирати, дихати землею, ставити на кладовищі прогули, дерев'яний костюм приміряти, до бога проситься, вже васильками тхне* від кого, *дихати в кредит, сухеньким зробитися, дивитися на хреста, павутиння оббирати, збиратися в тополі* та ін. Окремо виділимо ВСГ, що містить фразеологізми на позначення хворої людини: *ні жрець, ні мрець* у зн. „хвора людина”, *робити на аптеку* в зн. „бути тривалий час хворим або побитим”, *білка на плече скочила* у зн. „у кого-небудь почалась біла гарячка”.

Таким чином, фразеологічні одиниці з семантичним компонентом на позначення фізичного здоров'я становлять значний шар, складний за кількістю і за структурою та системою значень. У фразеології східнослов'янських і степових говірок Донбасу переважають фразеологізми на позначення слабого здоров'я, незадовільного фізичного стану людини, оскільки саме у цих фразеологізмах яскраво наявний фізіологічний аспект функціонування організму людини.

У перспективі нашого дослідження є всебічний аналіз фразеосемантичного поля „Здоров'я”, яке охоплює фізичний, психічний, душевний і соціальний стан людини.

Література

Бибик 2010 – Бибик С. Мовний образ Луганщини / С. Бибик // Українознавство, 2010. – № 2. – С. 37; **Вихватенко 2010** –

Вихватенко М. Т. Луганська діалектологічна школа / М. Т. Вихватенко, С. С. Солодка // *Лінгвістика* : зб. наук. пр. – Луганськ, 2010. – № 3 (21). – С. 17 – 23; **Зыкова 2003** – Зыкова И. Способы конструирования гендера в английской фразеологии / И. Зыкова. – М., 2003. – С.11; **Короткий 1988** – Короткий тлумачний словник української мови / за ред. Д. Г. Гринчишина. – К. : Рад. шк., 1988. – С. 98; **Ставицька 2006** – Ставицька Л. „Чоловік (мужчина)” у концептосфері української фразеології / Л. Ставицька // *Мовознавство*. – 2006. – № 2 – 3. – С. 118; **Ужченко 2005** – Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 348 с.

Печеникова Л. М. Фразеологізми на позначення фізичного стану людини в східнословобожанських та степових говірках

У статті досліджено символічне наповнення фразеологічних одиниць на позначення фізичного стану людини на матеріалі фразеографічних праць В. Ужченка.

Ключові слова: Луганська фразеологічна школа, східнословобожанські говірки, фразеологічна одиниця, фізичний стан людини, фразеосемантична група, варіантно-синонімічний ряд.

Pechenikova L. N. Phraseologisms, обозначающие физическое состояние человека, в восточнословобожанских и степных говорах

В статье исследовано символическое наполнение фразеологических единиц, которые обозначают физическое состояние человека, на материале фразеологических трудов В. Ужченко.

Ключевые слова: Луганская фразеологическая школа, восточнословобожанские говоры, фразеологическая единица, физическое состояние человека, лексико-семантическая группа, вариантто-синонимический ряд.

Pechenikova L. N. The phraseologisms that represented the physical condition of the person in the East of Slobodjanian and Steppe dialects

The article examined the symbolic content of phraseological units, which represented the physical condition of the person on the material phraseological works of V. Uzhchenko.

Key words: the Lugansk phraseological school, the East of Slobodjanian dialects, phraseological unit, the physical state of human, lexical and semantic group, variation-synonymic series.

А. А. Сагаровський (Харків)

УДК 811.161.2'282.2

**ПРОФЕСІЙНІ ЕЛЕМЕНТИ
У ФРАЗЕОЛОГІЧНОМУ ІДІОДІАЛЕКТІ**

Приємно усвідомлювати, що українську діалектну фразеологію збирають, фіксують, досліджують, оформляють у більші чи менші збірки немало достойних учених: Г. Аркушин, Н. Вархол, М. Демський, Г. Доброльожа, А. Івченко, Л. Ройзензон, В. Ужченко, Д. Ужченко, В. Чабаненко, О. Юрченко та ін. (див., наприклад, [Сагаровський 2011: 243 – 244]).

Про жвавий синхронний інтерес до слобожанської (східної) фраземіки свідчать високого рівня кандидатська дисертація й публікації Т. Д'якової [Д'якова 2004: 155; Д'якова 2004: 79 – 81], а також роботи В. Леснової, І. Магрицької, І. Мілевої, Р. Міняйла, І. Ніколаєнко та ін.

На жаль, змушені вчергове [Сагаровський 2011: 244] констатувати, що центральнослобожанську фразеологію досліджено й представлено недостатньо.

З відносно нових ракурсів здобування й інтерпретації діалектної мови порівняно недавно (хоча практично він реалізувався завжди) виокремився напрямок вивчення індивідуального мовлення – ідіолекту (чи, як на говіркову ситуацію, ідіодіалекту).

До речі, російські, наприклад, колеги набагато нас у цьому випередили й випрацювали не тільки теоретичну базу ідіодіалектних досліджень, а й мають словники індивідуального діалектного мовлення. Тут слід згадати Є. Іванцову, Ю. Караулова, О. Леонтєва, В. Лютикову, Є. Огієнко, Ф. Скитову, В. Тимофєєва та ін. [Лютикова 2000; Полный словарь языковой личности 2004; Скитова, Огиенко 1971; Тимофеев 1971]. Цей інтерес самозрозумілий, оскільки, як постулює відомий психолінгвіст О. Леонтєв, хоч мова – явище суспільне, але розкрити її соціальну природу можна тільки досліджуючи її реальне формування й функціонування в індивідуумів-мовлян [Сагаровський, Іваштенко 2005: 109].

Дещо з науково-практичної репрезентації українських ідіодіалектів зроблено О. Горбачем, М. Лесюком, Н. Уманцевою, Л. Фроляк, але до формату монографії чи словників справа не дійшла, хоча деякі потуги щодо того виявили О. Іваштенко й автор цієї публікації [Іваштенко, Сагаровський 2009: 114 – 119; Сагаровський, Іваштенко 2005: 108 – 120].

Власне, основним завданням статті і є представити фразеологічний фактаж конкретного діалектоносія з малодослідженої щодо фразематики території, продемонструвати вплив роду й виду занять на кількість і якість фонду відповідних одиниць, актуалізацію, компонентну трансформацію загальновідомих ФО, своєрідну фразеотворчість окремого мовлянина.

Фактичний матеріал до цієї роботи ми здобули в Гриценко Віри Іванівни, сімдесятирічної жительки с. Березового Шевченківського району Харківської області. Інформатор із середньою освітою, 27 років перед пенсією працювала продавцем у сільській крамниці, до цього – рядовою колгоспницею. Сказати б, типовий носій природної центрально-слобожанської говірки [Сагаровський, Іваштенко 2005: 109 – 110].

Під фразеологічним ідіодіалектом маємо всю функціональну сукупність фразеологічних утворень певної діалектної особи (особистості).

Щоб зрозуміти особливості індивідуального фраземного набору, що більшою частиною є спільним із комплексом ФО говірки, слід зважити на специфіку роботи Віри Гриценко в контактній-людному місці, обставини сільського життя певного часу, навіть негативи економічного стану конкретного періоду розвитку суспільства (незаможність, брак товарів, занепадницький настрій, зневіра, розчарування, пиятика тощо).

Нас не має шокувати немала кількість фразеологізмів саме з негативним змістом, адже це, по-перше, мотивовано реаліями життя (і мовлення); по-друге, (само)іронія, насмішка, кепкування з вад, хиб, ганджів і недоліків – один із природних складників української ментальності; по-третє, саме доміантна увага до небажаного, гидкого, потворного заперечує його, бо позитивне сприймається як самозрозуміла норма й тому, очевидно, менше представлене, зокрема і в індивідуальній фразеології.

До речі, фразеологію на разі сприймаємо в найзагальнішому змісті, відносячи до неї власне фразеологізми, фразеологізовані утвори, протофразеологізми, компаративні й паремійні сполуки тощо.

Фактаж дозволимо собі подати у звичайному алфавітизованому порядку, відносно просто витлумаченим, без стилістично-експресивного маркування (хоча більшість одиниць емоційно насажені) й контекстуального супроводу:

Балу, балу – голова в калу „порожні розмови”; **Батігом по воді писано** „непевність у реалізації”; **Бита голова** „досвідчений, бувалий”; **Битком набитий** „максимально наповнений”; **Бідному Савці ні на печі, ні на лавці** „бракує місця, прихистку, можливості”; **Блигом світ** „неблизько, далеко”; **Брать за жабри** „ставити у безвихідь; підкоряти, примушувати”; **Брать на існуг** „залякувати, погрожувати”; **Брать на карандаш** „записувати, фіксувати борги”; **Брать на пушку** „залякувати примарними загрозами”; **Буде спина – найдеться вина** „про безправність, несправедливість”;

Важить (переважувать) воздух (гирі) „про бездіяльність продавця через відсутність товарів”; **Вареників сметаною не спортиши** „хороше не має меж”; **Визивать дощ** „довго спати вдень”; **Вино (водку, самогон) п'є** – вином (водкою, самогоном) закує „про зловживання

алкогольними напоями”; *Вор і щитане бере* „про потребу пильнувати, оберігати, стерегти”;

Гайка з левою різьбою „неповна розуму”; *Горять труби* „про крайню потребу похмелитися”; *Губу више носа копилить* „гоноритися, чванитися”;

Давить Харька (Жаритона Соньку) „довго, міцно спати”; *Дамном дамно* „дуже давно”; *Двохчасовий прийшов (приїхав)* „14 год., час, із якого продавали спиртні напої”; *День гуляє, два – больний <а на третій виходний>* „про ледаря, ледарювання”; *Дірка в небі (стелі)* „людина високого зросту”; *До белочки (яголів) <допиваться>* „напиватися (допиватися) спиртного до крайньої (хворобливої) межі”; *До Івана ходили, в Івана пили-їли, Івана ж і били* „про підступність, невдячність, несправедливість”; *До порсячого (кабанячого) визгу <набраться>* „надміру випивати”;

Жадному і гирі лекші „про складність, пожадливість”; *Жива очіридь* „реальна, безпосередня черга”;

За десятию замками „ретельно схований, недоступний”; *Закалдований круг* „безвихідна, безнадійна ситуація”; *За комір не капа* „немає підстав квапитися”; *Закусюватъ воздухом (дихом, кряком, нічимкою, обшлагом, понюшкою, рукавом, таком)* „нічим не закушувати випите спиртне”; *Запускають Гагаріна (Белку, Стрелку, ракету, Тітова)* „відкорковувати шампанське, шипуче вино”; *За царя Косаря* „незбагнено давно”; *Зачепився за пень – простояв цілий день* „про ледарство, неналежне виконання роботи”; *Зводить на ніт* „позбавляти найменшого смислу, значення”; *Здачу мимо кармана не пронесе* „жадібний, скнаристий”; *Знімають біскозирку* „відкорковувати пляшку спиртного, знімаючи закривку-фольгу”; *З одного кіста* „однакові, ідентичні”; *З-під стоячого підошву випорюють* „бути винахідливим, спритним, удатним”; *З прикорня зриватися* „про несподіваний вибух гніву, різку зміну поведінки, настрою”;

І кози ситі, і капуста ціла „усі задоволені”; *І царь, і псарь* „усі; усі підряд, без винятку”;

Їхать до Хоми, а попасти до куми „про несподіваний результат, розвиток подій”; *Їхать прямо, а попасти в яму* „про недбалість, необачність”; *Їхать у Ригу через Горловку* „про вадження від надміру випитого”;

Йолка новогодня „людина високого зросту”;

Каждий прищ із себе вавку строе „про претензійну поведінку, гонористість”; *Каждому стовбу (дереву, забору) кланятися* „про непевну ходу, п’яного”; *Кажин пук щитать (за гроші)* „про жадібність, скнарість”; *Каждому своя задача* „кожному своє, як належиться”; *Калдуватъ на дощ* „довго спати”; *Каплі од голови* „спиртне на похмілля”; *Каплі сорокоградусної проби* „горілка”; *Карандашний должник* „людина, яка бере товар у магазині у борг, під запис”;

Карандаш списався „про значну кількість товару, взятого у борг, під запис”; *Карман дірчавий* „розтратник, марнотратник”; *Кізяки місить* „займатися примітивною, непрестижною сільськогосподарською роботою”; *Комарь крилом перешийте (травмірує)*; *Комарь сів – захитався* „про худу, слабкосилу людину”; *Коньяк три буряка* „самогон”; *Кружало, де лежало* „загублене, украдене”;

Ламать целку „відкорковувати пляшку (горілки, вина)”; *Лучше меньше, а кріпше* „про віддання переваги міцним алкогольним напоям”;

Марусини (Марусьчині, дітські, жінчині, сирітські) сльози „алкогольні напої”; *Медвежа порція* „велика порція, доза алкогольного напою”; *Мнятий і битий* „досвідчений, бувалий”;

На три бульки „ділити спиртне, орієнтуючись на слух”; *Нема і чаду* „цілковита відсутність”; *Ні в мати, ні в отця, а в зальотного молодця* „несхожий на батьків”; *Носом сволок зачіпать* „бути гонористим, чваньком”; *Нюхать асхвальт* „лежати п’яним на дорозі”;

Один із пляшкою, а сім із стаканами (огірками) „про охочих випити задурно”; *Од язика не втечеш <i> босяка* „про дошкульність наклепів, пліток”;

Півлітри розлив, а над грамой труситься „про запізнілу ощадливість, обережність”; *Piшла на обід, щоб завтра вернуться* „про порушення продавцем графіка роботи”; *Плавун, як колун* „кепський плавець”; *По Марусін поясок* „міра спиртного у склянці”; *Попадать під роздачу* „азнавати гніву, покарання”; *Попиросу од попирози прикурювать* „часто курити”; *Прилавок угинається (тріщить)* „удосталъ краму в магазині”; *Прислухаться землі* „лежати п’яним”; *Продавчишині діти з голоду не умруть* „про певну забезпеченість сім’ї продавчині”; *Прокосить і бросить* „про наругу з дівочої цноти”; *Промокать калюжі* „забруднюватися, ідучи п’яним”;

Рак <у кулак> свистить (свище) „про відсутність (краму), порожнечу”; *Ревмом ревити; Ридмом ридать* „гірко плакати, ридати”; *Розливать на бульки* „ділити спиртне, орієнтуючись на слух”; *Руб штуцка, п’ятак кучка* „жартівливе визначення ціни”;

Самі вікна та замки; Самі мокриці; Сквозняк гуля (свистить); Стеля та долівка „про відсутність (товару), порожнечу, пустку”; *Скажене сітро* „жартівлива назва шипучого вина, шампанського”; *Сказано – випито* „заохочення, заклик випити”; *Смерть туриста* „іронічно-жартівлива назва примітивної консерви „Сніданок туриста”; *Сонце в калюжі* „іронічно-жартівлива назва низькоякісного вина „Сонце в бокалі”; *Сургуч вибивать* „відкорковувати пляшку спиртного”;

Таракани (миші) свайбу гуляють; Таракани <у кулак> свистять (трублять); Таракани у худбола гуляють „про відсутність (краму), порожнечу, пустку”; *Тару (тарой) обізнечувать* „звільняти, спорожнювати склянки, бокали”; *Торгувать бумагою (воздухом,*

мишиним послідом, паутиною, тараканами) „про відсутність продуктів, товарів”;

Торгувать, що нічим здачу давать „про невмілу, невправну торгівлю”;

Торгує й у вус не дує „про звичайну, спокійну торгівлю”; *Требувать із рубля трояк здачі* „про забаганки, необґрунтовані претензії”;

Уводить у розход „завдавати збитків, спричиняти витрати”;

Хве на босу ногу „чванько, задавака, гордій”; *Хлиснуть допінгу* „випити спиртного, похмелитися”; *Ходить наприсядки* 1. „догоджати, потурати; 2. принижуватися, запобігати ласки; 3. просити, канючити”;

Хома не купе ума „про розумову недорозвиненість, недолугість”; *Хоть шаром покоти* „відсутність, порожність, пустка”;

Чваниться, як г.мно в ополонкі „про гонористого, зарозумілого, пихатого”; *Через нимогу* „над силу”;

Язиком поля не зораси „про потребу реальної фізичної роботи”;

Як бадиліна (гайдур, глиста, голка, держак, драбина, карандаш, лата, лісина, ліщина, пужално, сільодка, швайка, шило, шпичка...) „худий”;

Як верховий „високий”; *Як водка міша роботі – брось роботу* „іронічна сентенція про небажаність пиятики”;

Як гінірал проїхав „про задоволення від випитого”; *Як за галушками* „натовп, багатолюддя, тиснява”;

Як кіт навприсядки „невисокого зросту”; *Як коза з поминок <іти>* „іти непевно, хитаючись, спотикаючись”;

Як подушечки розхватувать „швидко, миттєво розкуповувати”; *Як порося на карася* „несхожий”; *Як пук, так і руб* „про дріб’язковість, скнарість, жадібність”; *Як рак <копитом> перехриститься* „ніколи” й ін.

Зазначимо, що певну кількість фразем з активного фонду Віри Іванівни, окрім вузько індивідуальних, ми взяли до Картотеки Діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини) [Картотека Діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини) 2011], а всі був би сенс використати в потенційно можливому ідіодіалектному фразеологічному словнику.

Ми не ставили собі за мету детально заналізувати професійні елементи у фразеологічному ідіодіалекті (можливо, іншим разом), але весь цей набір одиниць уже сам собою засвідчує розмаїття, художність, влучність, характеристичність, історичну інформативність, часткову нелогічність, зовнішню й внутрішню трансформативність.

Окрім усього іншого, упадає в очі багата синоніміка цього комплекту, надто на „скупість, скнарість, жадібність; означення спиртних напоїв, особливостей їх уживання; різноманітні стадії сп’яніння; специфіку торгівлі, відсутність чи низьку якість продуктів тощо”.

Частина зафіксованих нами фактів уможливує деякі паралелі щодо певних універсально-типологічних життєво-мовних явищ не лише в територіально-українському, а й у ширшому масштабі, наприклад, у російських говірках сусідньої Белгородщини побутує фразеологізоване

утворення *к Сёмке (Фомке) ходили, у Сёмки (Фомки) ели-пили, да Сёмку (Фомку) же и били*, аж у Мордовії (с. Сундаєвка Ардатовського району) зафіксовано *в нобь дыра*, що в нашому матеріалі співвідноситься з *до Івана ходили, в Івана пили-їли, Івана ж і били і дірка в небі*.

Наш фактаж, сподіваємося, безсумнівно засвідчує цінність, самодостатність, перспективність його (і подібного) багатоаспектного вивчення, популяризації, часткового включення до діалектних лексиконів окремих територій, не кажучи вже про звабливу перспективу комплектування й видання словників діалектної особистості.

Література

Д'якова 2004 – Д'якова Т. Східноукраїнська професійна фразеологія як складова картини світу / Т. Д'якова // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Філологічні науки. – 2004. – № 5. – С. 155 – 163; **Д'якова 2004** – Д'якова Т. Риси людини у фразеологічній картині світу (на матеріалі східнослобожанських і східно степових говірок Донбасу) / Т. Д'якова // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна: Філологія. – 2004. – Вип. 42. – С. 79 – 81; **Іваштенко, Сагаровський 2009** – Іваштенко О. Методологія й методика укладання ідіодіалектного словника / О. Іваштенко, А. Сагаровський // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна : Філологія. – 2009. – № 843. – Вип. 55. – С. 114 – 119; **Картотека Діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини) 2011** – Картотека Діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини) / авт.-укл. Сагаровський А. – Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна (машинопис), 2011. – 35000 од.; **Лютикова 2000** – Лютикова В. Словарь диалектной личности / В. Лютикова. – Тюмень : ТГУ, 2000; **Полный словарь языковой личности 2004** – Полный словарь языковой личности / под ред. Е. Иванцовой. – М. : Рус. словари, 2004; **Скитова, Огиенко 1971** – Скитова Ф. Из наблюдений над словарным запасом одного человека / Ф. Скитова, Е. Огиенко // Живое слово в русской речи Прикамья. – Пермь, 1971. – Вып. 2; **Сагаровський, Іваштенко 2005** – Сагаровський А. Діалектний словник індивідуума (фрагмент) / А. Сагаровський, О. Іваштенко // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – Вип. 8: зб. пам'яті проф. В. Добоша. – Ужгород, 2005. – С. 108 – 120; **Сагаровський 2011** – Сагаровський А. Реальна можливість укласти фразеологічний словник Центральної Слобожанщини / А. Сагаровський // Незгасимий словосвіт : зб. наук. пр. на пошану проф. В. Калачника. – Х. : Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2011. – С. 243 – 248; **Тимофеев 1971** – Тимофеев В. Диалектный словарь личности / В. Тимофеев // Учен. зап. Шадран. гос. пед. ин-та. – 1971. – № 162. – 141 с.

Сагаровський А. А. Професійні елементи у фразеологічному ідіодіалекті

Статтю присвячено фразеологічному ідіодіалектові, впливу на його кількісний і якісний склад виду й роду занять мовця. Подано значний обсягом ілюстративний матеріал, що безсумнівно демонструє оригінальність, самобутність, актуалізованість ідіодіалектних фразем – з одного боку, й загальне підлягання їх говірковим нормам – з другого. Акцентовано на доконечній потребі різнобічного вивчення ідіодіалектів.

Ключові слова: діалектна особа (особистість), Діалектний словник Центральної Слобожанщини (Харківщини), ідіодіалект, ідіодіалектний фразеологізм, індивідуальне мовлення, фразематика, фраземіка.

Сагаровский А. А. Профессиональные элементы во фразеологическом идиодialeкте

Статья посвящена фразеологическому идиодialeкту, влиянию на его количественный и качественный состав рода и вида занятий носителя диалекта. Представлено значительный по объёму иллюстративный материал, который бесспорно демонстрирует оригинальность, самобытность, актуализованность идиодialeктных фразем – с одной стороны, и общее подчинение их нормам говора – с другой. Сделан акцент на острой необходимости разностороннего изучения идиодialeктов.

Ключевые слова: диалектное лицо (личность), Диалектний словарь Центральной Слобожанщины (Харьковщины), идиодialeкт, идиодialeктный фразеологизм, индивидуальная речь, фразематика, фраземіка.

Sagarovski A. A. Professional elements in phraseological idiodialekt

The article is devoted to phraseological idiodialekt, and influence on its quantitative and qualitative composition of the kind and type of classes media dialect. Represented a significant amount of illustrative material, which demonstrates originality, uniqueness, relevance of the idiodialektscal phraseologisms - on the one hand, and the common subordination to their standards dialect"on the other. Emphasis on the necessity of many-sided study of idiodialekts.

Key words: dialectal person (personality), the Dialect dictionary Central Slobozhanshchyna (Kharkiv region), idiodialekt, idiodialektical phraseologism, individual speech, phraseology.

Д. В. Ужченко (Луганськ)

УДК 811.161.2'282'373.7

**ЛЕКСИКОГРАФІЧНЕ ОПРАЦЮВАННЯ АРЕАЛЬНОЇ
ФРАЗЕОЛОГІЇ: ДОСВІД І ПРОБЛЕМИ**

Історія української діалектної фразеології, започаткована в роботах М. Номиса („Українські приказки, прислів'я і таке інше”, 1864), І. Манжури („Сказки, пословицы и т.п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях И. И. Манжураю”, 1890), І. Франка („Галицько-руські народні приповідки”, 1901 – 1910), Б. Грінченка („Словарь української мови”, 1907 – 1909), отримала новий поштовх лише в II половині ХХ століття, коли необхідність створення словників української діалектної фразеології, обґрунтована Б. Ларіним, втілилася в цінні теоретичні (Н. Бабич, С. Бевзенка, М. Демського, В. Білоноженко) й практичні розробки О. Юрченка, Л. Ройзензона, С. Ройзензона, А. Івченка (говірки Харківщини), П. Грищенка, П. Лисенка (Полісся), Н. Бабич (буковинські говірки), М. Доленка (Поділля), В. Лавер (карпатські говори), Н. Вархол (лемківські говірки), М. Онишкевича (бойківські говірки). Кінець ХХ – початок ХХІ століття стає ще більш продуктивним: з'являються дослідження М. Бігусяка, Н. Коваленко, І. Мілевої, Р. Міняйла, М. Олійник, Ю. Прадіда, Н. Романюк, Л. Самойлович, Г. Ступінської, В. Ужченка, М. Якіма та ін.; особливо цінними стали словники або матеріали до словників Г. Аркушина, Г. Доброльожі (Полісся), Т. Грици (степові говірки), В. Чабаненка (Нижня Наддніпрянина), Н. Коваленко (Поділля) й ін. Проте ще далеко не всі зони були охоплені увагою фразеографів (а ті, що описані, вимагають подальшого поглиблення), що стає на перешкоді системного аналізу діалектного матеріалу.

Не вдаючись до детального аналізу стану розвитку української діалектної фразеології, досить ґрунтовно описаного в монографії В. Ужченка „Східноукраїнська фразеологія” [Ужченко 2003], зосередимо увагу на досі не вирішених проблемах діалектної фразеологічної практики, пов'язаних з відсутністю системного підходу до принципів упорядкування словників, об'єкта опису, обсягу відтворення семантики та ін.

Фразеологічні параметри словника (характер, принцип розташування матеріалу, об'єкт, обсяг і способи передачі семантики, стилістичні й функціональні відомості тощо) як узагальненого продукту теоретичних досліджень значною мірою залежать від цільового призначення словника й мають відповідати двом основним принципам – науковості й функціональності, що полягають у необхідності максимального забезпечення наукової актуальності й інформативності та водночас простоти користування словником.

Мета статті – окреслити основні проблеми фразеографічного опрацювання діалектного матеріалу й запропонувати можливі шляхи їх розв'язання.

Проблемні питання фразеографічної практики вже неодноразово були предметом спеціальних досліджень, зокрема аналізувалися в роботах В. Мокієнка, Т. Черданцевої, Н. Бабич, В. Ужченка, М. Алефіренка, Л. Степанової та багатьох інших, широко обговорювалися в рамках фразеологічного семінару в Ополє (Польща) у вересні 2000 року. Наше завдання – на підставі узагальненого досвіду укладання „Фразеологічного словника східнослобожанських і степових говірок Донбасу” описати й проаналізувати його основні фразеографічні параметри.

„Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу” [УВДСл] (далі – Словник) – словник диференційного типу, що включає переважно ідіоми, які не фіксують словники літературної мови або мають семантичні, граматичні чи структурні відмінності. Підготовлене до друку 6 видання містить понад 8 тисяч реєстрових одиниць. Структура словникової статті включає: 1) реєстрову одиницю, 2) граматичну і стилістичну характеристику, 3) дефініцію, 4) при потребі – ілюстративну частину у вигляді спрощеної фонетичної транскрипції, 5) перелік пунктів (у скороченому запису), де зафіксовано вислів, 6) історико-етимологічну довідку або культурологічний коментар. Цільова аудиторія Словника – науковці, студенти гуманітарних спеціальностей.

З огляду на характер Словника окреслимо основні проблемні питання.

1. Об'єкт опису

Практично перед кожним дослідником при укладанні словника постає проблема включення пареміологічного матеріалу, фразеологічних сполучень, одним словом, фразеології у широкому розумінні. Є. Малиновський обстоює думку, що до середини ХХ століття мовознавча традиція схилялась до фіксації широкого кола фразеологічних одиниць [Малиновский 1997: 246]. Проте на сьогодні стає очевидним, що поєднання в одному словнику всіх типів фразеологічних одиниць (ФО) є нераціональним, оскільки найбільш оптимальним принципом розташування матеріалу в збірниках прислів'їв та приказок є тематичний, що досить рідко використовують укладачі словника ідіом. Крім того, вводити паремійний матеріал „означає, по-перше, робити цей словник фактично неозорим, по-друге, об'єднувати в реєстрі семантично, структурно, й граматично різні мовні одиниці” [Ужченко 2003: 292]. Включення ж у словник фразеологічних сполучень неодмінно призведе до проблеми повноти відтворення матеріалу, оскільки „дотримуючись максимально широкого підходу до фразеології, укладач словника виявляється в принципі нездатним описати всі види

комбінацій слів..., а прагнучи до повної мінімізації об'єкта опису, пропонує читачеві лише фрагменти матеріалу" [Мокиєнко 2001: 40]. З огляду на це реєстр Словника складає ідіоматика, а одиничні приклади паремійного матеріалу використовані здебільшого як додаткова інформація:

Стріляна ворона. Досвідчена, загартована життям, бувала, витривала людина, яку важко перехитрити, обдурити. Кр, Кррч, Луган, Марк, Стах. • Ворона, у яку не раз стріляли, а отже, вона стала обережною. Пор. прислів'я: **стріляна ворона і куща боїться.**

2. Структура ФО

Суттєві розбіжності при укладанні фразеологічних словників виникають у зв'язку з дискусією щодо віднесення чи невіднесення до складу ФО так званих супровідних слів, або слів оточення, що зумовило непослідовне їх використання різними авторами. Попри ці суперечності доцільність їх включення у склад фразеологізму, на думку В. Ужченка, може зумовлюватися цільовими настановами, наприклад, для визначення ідеографічних груп чи відтворення структурно-семантичних моделей. В інших випадках такої необхідності немає, отже, у Словнику супровідне слово виноситься за межі ФО, при цьому іноді повторюючись у дефініції:

Як блоха на гребінці, зі сл. *сидіти*. Незручно. – *Си'дит' / йак бло'ха на гре"б·ін'ц'і* (Тор); Іван, Кр, Луган, Марк, Новт, Шахт.

Як баран у (по) Біблії, зі сл. *розбиратися, ірон.* Зовсім не (розбиратися). Біл, Марк, Ниж, Новган, Новтр, Проїж, Сад, Сич, Сте.

3. Принцип розташування матеріалу

Принцип розташування матеріалу має визначатися перш за все зручністю в його користуванні й цільовим призначенням словника. Зокрема для тематичної диференціації фразеологізмів, як і для структурно-семантичного моделювання оптимальним є ідеографічний принцип (наприклад, словники [Добролюба 2003], [АБЛ]), який у той же час є неприйнятним для інших користувачів. Не зовсім доцільним є й розміщення фразем за опорним („стрижневим”) компонентом, що веде перш за все через невизначеність, особливо для широкого загалу, самого терміна. Обраний укладачами академічного словника [ФСУМ] структурно-граматичний принцип, з одного боку, полегшує користування (за рахунок повторення вислову за кожним повнозначним компонентом), а з іншого – ускладнює через досить незручний пошук слів у різних граматичних формах і значну кількість відсилань.

Як оптимальний нами обрано формальний принцип (за першим іменником), за яким також структуровано, наприклад, словник Г. Аркушина [Аркушин 2003], виданий нещодавно словник Н. Коваленко [Коваленко 2011], однак і при цьому виникають природні ускладнення при пошукові серед багатоваріантних фразем або різних репрезентацій структурно-семантичних моделей, особливо якщо варіантність

спостережене не лише у стриженевих (опорних компонентах, образних конкретизаторах), а й у образних визначниках.

4. Відтворення семантики

Труднощі у репрезентації фразеологічного значення зумовлені його складною природою – цілісністю семантики й аналітичністю форми. Спроби мінімізувати дефініцію до лексичного значення є не зовсім коректними, оскільки при цьому втрачається значна частина додаткової інформації, що супроводжує редукований образ. Відтворення цієї інформації багато фразеографів покладають на стилістичні макери й ілюстративну частину. Крім того, у Словнику ми активно використовуємо історико-етимологічні й культурологічні коментарі:

БАЛОН *Ходити на балон, гірн., жарг.* Випивати, відзначаючи якусь подію. – *Де тв'її? / та на балон п'їшоу!* (Лисич); Гірс. ● Од звичаю шахтарів деінде пригощати перед відпусткою. **Балон, жарг.** – трилітрова банка.

БЕРДО *Хоч (хоть) у бердо тягни (тяни).* Дуже худий. – *'Зоўс'ім з'в'їўс'а ч'олов'їк / хоч' у 'бердо т'а'ни* (Марк); Луган, Новр. ● **Бердо** – вид гребеня в рамці ткацького верстата, крізь зуби якого проходять нитки основи. Образна основа виразу ґрунтується на тому, що крізь щільно розташовані зуби берда „можна” протягти тільки худу людину. Пор. **хоч крізь тин тягни.**

Бики (биків) красти, етн. Назва весільного обряду. ● „На другий день весілля гості стараються забрати зі столу молодих „бики” (пляшку шампанського, горілки, дві ложки, гілочки калини, тобто „украсти бики”), а дружка й дружок повинні їх викупити, тобто виконати завдання тих, хто забрав „бики”, – заспівати, затанцювати тощо” (Марк); „Дружок і дружка викупляють „биків”, виконавши гумористичні завдання тих, хто викрав „биків” (Шпот); „Гості на весіллі крадуть дві бутылки горілки, які зв'язані стрічкою, щоб потім свідки викупили їх. На годовщину свайби молоді розпивають цю горілку” (Луган); „На столі перед молодими стоять *бики* – шампанське з горілкою і дві ложки. Коли їх крадуть, то дружка з дружком повинні брати участь у різних конкурсах, щоб їх викупити” (Дмитр); Кр, Лисич, Новб, Осин, Сіверс, Юр. Див. ще **бики поставити.**

Представлені у Словнику численні обрядові ФО вимагають широкого застосування культурологічних коментарів. Створення словника, подібного за ступенем розробки культурологічного параметра „Словарю української мови” Б. Грінченка, є на сьогодні практично недосяжною метою з огляду на потреби лаконічності, мобільності й зручності словників. Проте це питання могли б розв'язати електронні словники, для яких проблема обсягу інформації не є принциповою, а зручність користування значною мірою досягається програмними засобами.

5. Системні відношення

Синонімічні вислови традиційно подаються в різних словникових статтях, що ускладнює їх пошук. У Словнику ми використовуємо систему відсилань („див.”), що таким чином поєднують семантично близькі ФО:

Бабський валянок, *знев.* 1. Дівчачур. Вівч, Калм, Лисич, Старб, Стр. Див. **дівчачий ополоник**. 2. Підкаблучник. Вес, Кругл.

Ваня Розпилов, *гірн., знев.* Ледар. Кіров, Тор, Шахт. • **Розпи́лов** – персоніфікована назва апелятива *розпил* „широка дерев’яна дошка, на яку шахтарі лягають спати в III–IV змінах”. Див. **сушити спиною розпили**.

Позначкою „пор.” пропонуємо порівняти ФО, як правило, з літературними висловами чи фіксаціями інших джерел:

Як собака [язиком] злизала кого, що. Безслідно зник, пропав хто-н.; безслідно зникло, пропало що-н. – *По¹жи^у з’ат’ без году не¹¹д’іл’у / і йак со¹бака зли¹зала* (Марк); Антрац, Велик, Вуглег, Георг, Горл, Золот, Іван, Кам’ян, Кір, КрЛ, Марк, НижД, Ольх, Осин, Оріхов, Род, Сіверс, Старб, Усп, Шахт, Юр. Пор. як **корова язиком злизала**.

Як у сливах, зі сл. *сидіти*. Спантеличено, ніяково. Горл, ВесГ, Петр, Рубіж, Сіверс. Пор. **сидіти як сорока у сливах** “ніяково почувати себе” [Номис, № 3193].

Лексичні, фонетичні й граматичні варіанти фразем з метою економії подано в одній статті в круглих дужках, натомість факультативні – у квадратних, що є загальноновизнаною практикою і практично не викликає суперечок:

Доходе як до вутки (до утки) [на треті сутки]. Не скоро хто-н. починає розуміти порівняно прості речі. Кругл, СтЛ, Шир.

7. Географічна паспортизація

Більшість наявних словників української говіркової фразеології хибують слабкою географічною паспортизацією. Імовірно, раніше цьому аспекту приділялася незначна увага, по-перше, під впливом традиційної практики укладання загальнономовних словників, де основною джерельною базою є художня література, по-друге, через домінування у фразеологічних дослідженнях структурно-семантичного аналізу мовних одиниць. Однак звернення фразеологів до діалектного матеріалу неодмінно приводить до необхідності його лінгвогеографічної інтерпретації, що є одним з найефективніших шляхів виявлення синхронічної динаміки, встановлення регулярного й оказіонального, універсальних і мікролокальних фактів. Нове видання словника містить фіксації з майже 600 населених пунктів, що забезпечує досить щільну репрезентацію досліджуваних територій. Ретельна паспортизація дозволяє виявити як найбільш активні в ареалі образні вислови (*возом не об’їдеш* – 51 н. п., *не всіх війна забрала* – 37, *як бочка з пивом* – 30, *за кудикину гору, як у горобця коліно* – 31 і ін.), так і вислови, зафіксовані лише в одному населеному пункті, що, з одного боку, можуть являти

собою локальні або оказіональні утворення, а з іншого – стати об'єктом уваги дослідників суміжних територій: *grіти вуха* 'підслуховувати' (Мілове Міловського району), *як гірчиці (горчиці) в носки насипали* кому, зі сл. *бігти* 'дуже швидко' (Оріхове Антрацитівського району), *на голові кури гребуться* 'погана зачіска' (Єсаулівка Антрацитівського району), *широке горло* 'жадний' (Новокрасівка Володарського району) і под.

Отже, цільове призначення словника значною мірою зумовлює його фразеографічні параметри, серед яких важливе значення мають об'єкт (реєстр словника не повинен містити різні типи фразеологічних одиниць), структура ФО (включення супровідних слів до їх складу викликане цільовими настановами словника), принцип розташування матеріалу (прагматичний, формальний, наприклад, за першим іменником), способи репрезентації фразеологічної семантики (дефініція, стилістичні маркери, ілюстрації та історико-етимологічні й культурологічні коментарі), системні відношення (семантична єдність між словниковими статтями забезпечена, зокрема, системою відсилань) і ретельна географічна паспортизація.

Окреслені проблеми ще не знайшли остаточного вирішення в українській фразеографії. Крім того, вимагають детальнішого розгляду питання ідеографічної лакунності й семантичної надлишковості матеріалу, категоріального синкретизму й ін.

Література

АБЛ – Алексеенко М. А. Человек в русской диалектной фразеологии : словарь / М. А. Алексеенко, О. И. Литвинникова, Т. П. Белоусова– М. : ООО „ИТИ ТЕХНОЛОГИИ”, 2004 . – 238 с.; **Аркушин 2003** – Аркушин Г. Сказав, як два зв'язав: Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині / Г. Аркушин. – Люблін – Луцьк, 2003. – 177 с.; **Доброльожа 2003** – Доброльожа Г. Красне слово – як золотий ключ : Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій / Г. Доброльожа. – Житомир : Волинь, 2003. – 160 с.; **Коваленко 2011** – Коваленко Н. Д. Слова з язика, як бджоли з вулика: Матеріали до словника народних порівнянь подільських і волинських говірок Хмельниччини / Н. Д. Коваленко. – Кам'янець-Подільський, 2011. – 144 с.; **Малиновский 1997** – Малиновский Е. Еще раз о „широком” и „узком” понимании фразеологии / Е. Малиновский // *Słowo.Tekst. Czas.* – Szczecin : 1997. – С. 246 – 250; **Мокиенко 2001** – Мокиенко В. М. Фразеологические теории в зеркале лексикографической практики / В. М. Мокиенко // *Frazeografia słowiańska.* – Opole : 2001. – С. 35 – 53.; **Номис** – Українські приказки, прислів'я і таке інше / спорудив М. Номис. – СПб., 1864. – 304 с. (перевид. 1993); **УВДСл** – Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В.

Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2004. – 336 с.; **Ужченко 2003** – Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія : монографія / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 362 с.; **ФСУМ** – Фразеологічний словник української мови / уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 1999. – 984 с.

Ужченко Д. В. Лексикографічне опрацювання ареальної фразеології: досвід і проблеми

У статті з урахуванням досвіду укладання „Фразеологічного словника східнослобожанських і степових говірок Донбасу” визначено основні проблеми фразеографічного опрацювання діалектного матеріалу й подано можливі шляхи їх розв’язання. Серед головних фразеографічних параметрів, що залежать від цільового призначення словника, названо об’єкт, структура ФО, принцип розташування матеріалу, способи репрезентації фразеологічної семантики, системні відношення й географічна паспортизація.

Ключові слова: ареальна фразеологічна одиниця, діалектний фразеологічний словник, ареальна фразеографія.

Ужченко Д. В. Лексикографическая разработка ареальной фразеологии: опыт и проблемы

В статье с учетом опыта составления «Фразеологического словаря восточнорусских и степных говоров Донбасса» определяются основные проблемы фразеографической разработки диалектного материала и предлагаются возможные пути их решения. Среди главных фразеографических параметров, которые зависят от целевого назначения словаря, называются объект, структура ФЕ, принцип размещения материала, способы репрезентации фразеологической семантики, системные отношения и географическая паспортизация.

Ключевые слова: ареальная фразеологическая единица, диалектный фразеологический словарь, ареальная фразеография.

Uzhchenko D. V. The lexicographic working of areal phraseology: experience and problems

In the article taking into account experience of conclusion of the „Phraseology dictionary of skhidnoslobozhanskikh and steppe manners of speaking of Donbasu” is determined basic problems of the frazeografichnogo working of dialectal material and the possible ways of their decision are given. Among main frazeografichnikh parameters which depend on the having a special purpose setting of dictionary, an object, structure of FO, principle of location of material, methods of reprezentacii of phraseology semantics, system relations and geographical passport system, is named.

Key words: areal phraseology unit, dialectal phraseology dictionary, areal frazeografiya.

І. В. Царьова (Луганськ)

УДК 811.161.2'373.7

**СПАС У ФРАЗЕОЛОГІЇ
СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРОК**

Закономірності розвитку діалектології, етнолінгвістики, лінгвокультурології та фразеології зумовлюють нагальну потребу розширення об'єкта дослідження, передусім невідкладного опису ареальних фразеологічних систем. Посилення інтересу науковців до фразеологічного рівня діалектних систем ґрунтоване на усвідомленні значущості матеріалу, який допомагає глибше зрозуміти механізми творення й функціонування фразеологізмів, виявити статистику й динаміку фразеологічного фонду мови.

Актуальним є всебічне комплексне вивчення обрядових фразеологізмів, які найтісніше пов'язані з життям і побутом народу, різноманітними реаліями й елементами матеріальної та духовної культури. Такі дослідження, висвітлюючи мовні факти на широкому історичному й етнографічному тлі, у своїй сукупності покликані збагатити науку про людину й суспільство новими матеріалами, розкрити невідомі сторінки історії народу. Для успішного вирішення проблем, пов'язаних зі складною системою взаємозв'язків мови й культури, мови й мислення, особливо важливим є комплексний етнолінгвістичний підхід, бо саме етнолінгвістика здатна об'єднати зусилля вчених різних галузей, допомогти розширити межі досліджень і поглибити їх комплексність.

Підвалини етнолінгвістичних досліджень в українському мовознавстві були закладені О. Потебнею. Елементи етнолінгвістичного підходу можна констатувати в працях О. Афанасьєва, В. Буджішевської, Ф. Буслаєва, Б. Грінченка, Д. Зеленіна, К. Мошинського, М. Сумцова.

Сучасна етнолінгвістика продовжує вивчення семантики слова в матеріальній і духовній культурі (Г. Вальчук, М. Гаврилюк, В. Мокієнко), реалізує реконструкцію архаїчних форм обрядів, вірувань, народного календаря (О. Андрєєва, Т. Голі-Оглу, В. Жайворонок, Ю. Карпенко, В. Складенко), демонструє наслідки осмислення мовного плану вираження й плану змісту сімейної обрядовості (М. Бігусяк, В. Дроботенко, Т. Д'якова, В. Конобродська, О. Тищенко). Об'єктом спостереження етнофразеологів (Л. Бондарчук, Є. Брисіна, В. Васильченко, О. Каракуця, К. Мізін) усе частіше стає фразеологічна одиниця (далі – ФО), адже етнокультурні асоціації, етнічно марковані оцінки й емоційні реакції, еталони й стереотипи поведінки носіїв етнічної свідомості є основою культурної конотації фраземного знака. Тому цілком природно, що етнографи, фольклористи, історики, мовознавці у своїх дослідженнях апелюють до історико-етимологічного

аспекту ФО, убачаючи в ньому цінне фактографічне джерело [Мокиєнко 1999: 5].

Обрядовість у східнословобожанців, а також її мовна площина, демонструючи виразні національні риси, зберігає чимало спільного, загальнослов'янського, зумовленого єдиними генетичними коренями. Проблеми вивчення специфіки календарної обрядовості Східної Слобожанщини, а також фразеології, що її відбиває, ще недостатньо розроблені. Актуальним і важливим є вивчення обрядових фразеологізмів у етнолінгвістичному плані, яке розкриває нові аспекти семантики обрядових знаків (слова, предмета, дії тощо), специфіку їх синонімії, ареальну варіативність мовних і позамовних явищ обряду. У зв'язку з цим варто зауважити, що обрядові фразеологізми календарного циклу східнословобожанських говірок ще не були об'єктом спеціального дослідження, зокрема в ракурсі їх семантичної реконструкції за чотирма циклами: зимовим, весняним, літнім, осіннім.

Мета дослідження – представити обрядові фразеологізми свята *Спас* у східнословобожанських говірках.

У „Словнику української мови” кодифіковано значення лексеми *Спас*: 1. те саме, що *спаситель*; 2. церква, монастир на честь спасителя (у 1 знач.); 3. назва кожного з трьох церковних свят, які відзначає православна церква з 1 по 15 вересня за старим стилем. *Прийшов спас, бери рукавиці про запас* (Номис 1864: 468); *Дере на пасіці Панько свій мед на спаса* (Г.-Арт., Байки., 1958: 127); *Поспіли груші й яблука на спаса* (Довж., Зач. Десна, 1957: 504) [СУМ IX: 490 – 491].

Номен *Спас* реєструють історичні словники [Срезн. III: 789]; [ССУМ II: 371]. У „Лексиконі” П. Беринди церковнослов'янським *Спсъ* перекладено синонімами *выбавитель, спаситель, избавитель, захватитель* [ЛБ: 119]. Лексему *Спас* засвоєно народнорозмовною мовою і протягом історичного розвитку української мови розширено її семантику: у „Словарі української мови” зареєстровано значення „свято 6 серпня, Преображення Господнє” [Грінч. IV: 172]. У фольклорних текстах засвідчено також демінутив *Спасик*: *Пречиста по груші ходила, Пречиста мішок загубила, А Спас ішов, мішок знайшов: – Спасику батьку, віддай мій мішочок, Не буду ходити у твій садочок* [Лесів 2000: 54].

Визначивши семантику лексеми *Спас*, розкриємо етнокультурну семантику обрядофразем, пов'язаних з цим святом.

Перший Спас (14 серпня). *Перший Спас* (Старб), він же *Маковея* (Білк, Луган, Сват, Шульг), *день Семи Святих Мучеників* (Новпск), *Маккавеї* (Біллуц, Лут, Тр). Існувало це свято в східнословобожанців і в кінці XIX століття: *Маковія, Спасъ на води* [Іванов 1898: 115]. З цього дня розпочинали *Спасівку* – піст, який триває два тижні. *Як соловейко в Спасівку тьохне. – Він тоді тебе полюбе, як соловейко в Спасівку тьохне* (Луб, Луган, Шульг). У ментальній пам'яті східнословобожанців

зафіксовано той побутовий факт, що *соловейко співає, поки дітей не виведе*, тобто десь у травні-червні, а зозулі в серпні (Спасівка) вже ніхто не чує. Звідси, формула неможливості варіантно-синонімічної групи оксюморонного типу ‘ніколи’ (‘не скоро’, ‘дуже довго чекати’) представлена в структурно-семантичній моделі „як (коли) + тварина + здійснить неможливу дію” [Ужченко 2009: 92 – 93]. Обрядові ФО *святить маковійчик* (Осин, Чмир), *святити маковейку* (Сват), *освячувати маковейний букет* (Біллуц, Тим, Шульг) – святити в церкві воду, квіти й мак на *Перший Спас*. – *Воби[□]ч’е це[□] л’уди за на[□]родним п[□]рав’ілом с[□]в’ат’ат’ мак / бо св’а[□]тит’ шос’[□] нада / йак Мак:о[□]вейа / то і не[□]сут’ мак / а са[□]мо наз[□]ваніє Мак:о[□]вейа не од[□]мака / це с’ем св’а[□]тих[□] муч’еник’іу // (Шульг) [ВК]. Після освяти квіти й мак кладуть за образами і зберігають аж до весни, ними ж прикрашають хрест на Йордань, їх же дівчата влітають в коси на Благовіщення, а мак розсівають по городі. Обрядовою їжею є „шулики” – ламані коржі з маком і медом. – *Шули[□]ки / не[□]ч’ен’і[□] коржики / йа[□]к’і ла[□]мали[□] на ма[□]лен’к’і ку[□]соч’ки / ки[□]дали ў ма[□]к’ітру і зали[□]вали[□] медом / а коли пропитают’с’а / то обси[□]пали роз[□]тертим маком // (Лиз). Звідси *пекти шулики* (Новпск, Осин, Сват), *їсти шулики* (Білк, Нецер, Шульг), *угощати шуликами* (Луб, Поп, Тр). Ця обрядофразема також побутувала і 100 років тому в слободі Кам’янка: *□дять маковики (шулики)* (Кам’ян) [Иванов 1898: 115].**

Другий Спас (19 серпня). *Преображення Господнє* (Новпск), *Другий Спас* (Шульг), *Яблучний Спас* (Білк, Лиз). У цей день у церкві святити груші, яблука, мед і *обжинкові* (*обжиночні*) *вінки* (*снопи*) (Дем, Осин), *спасову бороду* (Глад, Сол) – жмут колосся жита й пшениці. – *Об[□]жиноч’н’і сно[□]пи[□] йесл’і не пос[□]в’атит’ на Преобра[□]жен’а[□] іл’і на Мако[□]в’йа / то буў бол’[□]шої г[□]р’ех // (Дем) [ВК]. [Спасовою] (Божою) бородою = (бородою Волоса) = Волосовою (Іллевою, Ільковою) бородою звичайно називали незжаті стебла, що їх зв’язували жінці в пучок та залишали після жнив на кінці зжатої ниви („спасові борідки”) [Васильченко 2009: 34]. У системі української етнокультури символіка цієї номінації пов’язана з календарною обрядовістю: така „спасова борода” виступала ритуальним субстратом Божої бороди (через це її й тримали „під іконами, Богами; це була жертва богам Спасу”) [Жайворонок 2007: 574]. Колись селяни до цього дня не їли *грішних яблук* (*груш*) (Лут, Нецер) – так називали садові фрукти до *Яблучного Спаса*. Повернувшись із церкви, їли яблука з медом і запивали яблуневим вином (*узваром*). – *Йе[□]ду на С[□]паса[□] нада запи[□]ват’[□] йаблуч’ним уз[□]варом / шоб сад пло[□]ди да[□]ваў // (Сват). На Спаса закінчують жнива, селяни *обжинки справляють*. – *Та йак об[□]жинки справ[□]л’айут’ / гу[□]л’а у[□]се се[□]ло / у нед’іл’у зби[□]райемс’а на пло[□]т’ін’і / [□]варим ку[□]л’іш / з[□]носим хто шо[□] може / накри[□]вайем у[□] Панс’кому Са[□]ду сто[□]ли / п’єм / сп’і[□]вайем / тан[□]ц’уйем / од[□]ним с[□]ловом п’[□]йанка гул’анка // (Лиз),***

обжинки п'ють (Новпск, Осин, Старб), обжинки обмивають (Тр) – святкують урожай [ВК].

Третій Спас (29 серпня). *Ореховий (Горіховий) Спас* (Білк, Старб, Тр). – *О^реховий / то^{го} шо о^ріхи у л^удеї пос^ніли // (Тр), Післяуспіння. – Нази^вайут' так т^рет'їй н'іст / то^{го} шо посл'е Ус^нін':а Бого^родиц'ї / посл'е ^двадц'ат' ^вос'мого ^августа // (Осин), Хлібний Спас. – До Ус^ненія за^канч'ували зби^рат' хл'іб / о^{то} ж і спас х^лібний // (Тр, Шульг, Щас), Нерукотворний Спас (Новпск).*

Третій Спас частково зберіг свої традиції. – *Т^рет'їй / то^{го} шо три С^паса // (Білов, Брус, Дем). Більш відомий серед віруючих жителів та тих людей, хто живе біля церкви (наприклад, у містах Красний Луч, Новопокс, Старобільськ, у селах Дем'янівка, Осинове, Шапарівка). У м. Сватове в цей день влаштовують *Слобожанський Спас* (Сват) – ярмарку та фестиваль української пісні [ВК].*

У визначенні фразеологізмів звичайно підкреслюють їх усталеність і відтворюваність, що сприяє збереженню архаїчних елементів різної глибини, проте зібраний нами матеріал засвідчує і досить швидко реакцію мовців на зміни в довкіллі, мовлення асоціюють з певними подіями, ситуаціями, випадками, оказіональні трансформації стають загальновідомими у говірці, зазнають наслідування. Якісну динаміку у фразеології ареалу особливо яскраво простежуємо на прикладах обрядових зворотів, які 100–150 років тому вербалізували дійсні суспільні реалії.

Отже, діахронічний аналіз обрядової фразеології є актуальним і перспективним для подальших наукових розвідок, оскільки дозволяє осмислювати ФО в історичному та часовому зрізах, на тлі культурно-національного дискурсу.

Список скорочень назв населених пунктів

Біллуц – смт. Білолуцьк; Білк – смт. Білокуракине; Білов – м. Біловодськ; Брус – с. Брусівка Біловодськ. р-ну; Глад – с. Гладкове Білокуракинськ. р-ну; Дем – с. Дем'янівка Білокуракинськ. р-ну; Кам'ян – с. Кам'янка Новопоксськ. р-ну; Лиз – с. Лизине Білокуракинськ. р-ну; Луб – с. Луб'янка Білокуракинськ. р-ну; Луган – м. Луганськ; Лут – м. Лутугине; Нещер – с. Нещеретове Білокуракинськ. р-ну; Новпск – м. Новопокс; Осин – с. Осинове Новопоксськ. р-ну; Поп – м. Попасна; Сват – м. Сватове; Сол – с. Солідарне Білокуракинськ. р-ну; Старб – м. Старобільськ; Тим – с. Тимошине Білокуракинськ. р-ну; Тр – м. Троїцьк, Чмир – с. Чмирівка Старобільськ. р-ну; Шульг – с. Шульгінка Старобільськ. р-ну; Щас – м. Щастя.

Література та джерела

Васильченко 2009 – Васильченко В. Омонія компонентів фразеологічних одиниць : етнокультурний контекст / В'ячеслав Васильченко // Дивослово. – 2009. – № 12 (632). – С. 31 – 36; **ВК** – Власна картотека І. В. Царьової; **Грінченко 1996** – Словарь української мови : у 4 т. / упоряд. з дод. власного матеріалу Борис Грінченко. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. I – IV; **ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови : у 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1982 – 2006. – Т. I – V; **Жайворонок 2007** – Жайворонок В. Українська етнолінгвістика: нариси : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Жайворонок В. В. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.; **Иванов 1898** – Иванов В. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии : очерки по этнографии края / под ред. В. В. Иванова. – Х., 1898. – Т. I. – 1008 с.; **Лесів 2000** – Лесів М. Назви великих християнських празників в українській мові та християнській традиційній культурі / М. Лесів // Християнство й українська мова : матеріали наук. конф. (Київ, 5–6 жовт. 2000 р.). – Л. : Вид-во Львів. Богословської Акад., 2000. – С. 50 – 57; **ЛБ** – Лексикон словенороський Памви Беринди / підгот. тексту і вст. ст. В. В. Німчука. – К. : Наук. думка, 1961. – 272 с.; **Мокиєнко 1999** – Мокиєнко В. От автора / В. М. Мокиєнко // Бирих А. К., Мокиєнко В. М., Степанова Л. И. Словарь русской фразеологии : Историко-этимологический справочник. – СПб. : Фолио-Пресс, 1999. – С. 5 – 14; **Срезн.** – Срезневский И. Материалы для словаря древнерусского языка / И. И. Срезневский. – СПб., 1893 – 1912. – Т. I – III; **ССУМ** – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. : в 2 т. / АНУРСР. – К. : Наук. думка, 1977 – 1978. – Т. I – II; **СУМ** – Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. I – XI.

Царьова І. В. Спас у фразеології східнословобожанських говірок

Стаття присвячена вивченню обрядової фразеології календарного циклу східнословобожанських говірок. Підкреслюємо важливість етнолінгвістичного підходу при дослідженні семантики обрядових фразеологічних одиниць.

Ключові слова: етнолінгвістика, обрядовий дискурс, обрядова фразеологія, обрядова фразеологічна одиниця, семантика.

Царёва И. В. Спас во фразеологии восточнословобожанского диалекта

Статья посвящена изучению фразеологии обрядов календарного цикла восточнословобожанского диалекта. Подчеркиваем важность этнолингвистического подхода при исследовании семантики обрядовых фразеологических единиц.

Ключевые слова: этнолингвистика, обрядовый дискурс, обрядовая фразеология, обрядовая фразеологическая единица, семантика.

Tsareva I. V. „Spas” in the phraseology of in Ukrainian East Slobozhanshchina dialects

The article is dedicated to the phraseology studing of calendar cycle rituals of Vostochnoslobozhansky dialect. The importance of ethnolinguistic approach during the research of ritual phraseological units semantics is emphasized.

Key words: etnolingvistika, ceremonial diskurs, ceremonial phraseology, ceremonial phraseological unit, semantics.

О. В. Шкуран (Лисичанськ)

УДК 811.161.2'373.72'282

**КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ
СЕРЕДНЬОПОДІНЦІВСЬКОЇ КОМПАРАТИВНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ**

Актуальність дослідження національно-культурної специфіки компаративної фразеології узгоджена із загальною тенденцією розвитку різних наук, що ставлять культуру в центр теоретичних побудов, пов'язаних з вивченням людини. Етнічній самосвідомості та етнічній ідентичності, національному характеру, впливу культури на пізнавальні процеси, на вербальне та невербальне спілкування присвячено спеціальні наукові праці, що визначають нові напрямки лінгвокультурологічних досліджень – етнічна психолінгвістика, етнографія спілкування, етноконотація та ін. Дослідники до визначення національно-культурного підгрунтя підходять з різних позицій: одні беруть мову за первинне, установлюють факти міжмовної схожості або відмінності крізь призму мовної системності; для інших першоджерелом є культура, мовна свідомість членів лінгвокультурного соціуму, оскільки „дешифрування культурнозумовлених лінгвоунікалій можна експлікувати” [Шмелев 2001 : 13]. Визначення мовних і культурних чинників, які домінують при формуванні народу [Гумбольдт 1985 : 365], не можуть бути достовірними без залучення фразеологічного матеріалу.

Вивчення фразеології в етнокультурному висвітленні започатковано ще роботами О. Потебні, М. Костомарова, М. Сумцова, Б. Грінченка, І. Франка, А. Кримського та ін. У вітчизняній етнолінгвістиці цій проблемі присвятили свої дослідження Б. Ажнюк, М. Алефіренко, Н. Бабич, В. Білоноженко, М. Демський, Р. Зорівчак, А. Івченко, В. Калашник, А. Коваль, Л. Коломієць, В. Коптілов, Ф. Медведєв, Е. Найда, Л. Скрипник, В. Ужченко, у російському мовознавстві – В. Іванов та В. Топоров, білоруському – І. Лепешев, В. Маслова, польському – К. Мошинський та ін. Теоретичні засади взаємозв'язків мова – культура – етнос закладено в працях В. Костомарова, В. Мокієнка, А. Подюкова, В. Телії, М. Толстого.

Національно-культурна інформація, яку зберігає фразеологія, – це ключ до національно-мовної особистості, що об'єднує результат тривалого розвитку та є об'єктом трансляції досвіду від покоління до покоління, „фразеологічний фонд мови визначає універсальність і характерні особливості будь-якої конкретної національної картини світу” [Ставицька 2006 : 18].

Мета статті – розкрити необхідність подальшого дослідження культурологічного потенціалу компаративної фразеології на прикладі порівнянь з компонентами-фаунономами.

Останнім часом уже аналізують концепт (Р. Джекендофф, А. Вежбицька, Р. Павіленіс, О. Кубрякова, М. Кочерган, К. Головобородько та ін.), для лінгвокультурологічного аналізу залучають різноманітну інформацію з архаїчними міфологічними уявленнями, звичаями, ритуалами, традиціями господарювання, християнством та філософськими концепціями, що домінують у певній лінгвоспільноті. О. Потебня зазначав, що в мисленні людей існують два типи розумових форм – „загальнолюдські логічні форми й національні форми мислення”. На думку В. Телії, культурно-національна специфіка фразеологізмів полягає в тому, що їхню семантику можна інтерпретувати в термінах культури, яка є національною за суттю, а також у тому, що значення фразеологічних одиниць інтерпретується з позицій ціннісних настанов, властивих менталітету того чи того народу, вироблених у певній культурі еталонів, стереотипів, цінностей. „У зміст стійких виразів закладається духовна основа – моральна, етична, естетична та ін. система ціннісної орієнтації у світі” [Телия 1996 : 286], напр.: *Ну шч'о ти либу т'агне"ш* (знев.) / *йак у поне"д'ілок наўприс'адки* // (Трет) ‘дурнуватий’; *Ну ї п'лат':а ў тебе* // *Хоч' дороге / а н'іби ў поне"д'ілок наўприс'адки* // (Трет) – ‘мати неестетичний вигляд’. У семантику компаративних фразем закладено символіку народної прикмети: звичай „понеділкування” – звільнення від важких домашніх турбот і навіть подружніх обов'язків. Досі збереглися приказки: „Понеділок – важкий день”, „У понеділок роботи не починай і в дорогу не вирушай”. Образ-еталон *понеділок* вербалізує ціннісний стереотип українців – скептичне ставлення до першого дня тижня, а внаслідок цього й пейоративне забарвлення порівняльного фразеологізму.

Так, М. Олійник, аналізуючи ідіоматичні вирази гуцульських говірок, зауважує, що семантика цих фразеологічних одиниць „містить культурну конотацію, декодування якої – важливий чинник аналізу внутрішньої форми, що є носієм культурного компонента значення” [Олійник 2002 : 174].

Підкреслюємо особливу увагу дослідників до культурологічного аспекту, до компонентного складу ареальних фразем і тієї ролі, яку вони виконують як образно-концептуальна основа численних фразеологізмів і паремій, залучаючи до процесів концептуалізації все нові й нові типи

культурно значущої інформації, до концептів з глибоким вертикальним культурно-національним контекстом.

У процесі аналізу національно-культурної семантики середньоподінцівських порівняльних фразеологізмів, що стало метою нашого дослідження, привертають увагу зразки з конститuentами-фаунономенами.

Бик (віл, бугай) найбільш шанований у слов'янській міфології – уособлює силу, чоловіче начало. У Польщі бик брав участь у троїцьких обрядах: його накривали тенетою, прикрашали квітами, гілками, чіпляли вінок з берези й гнали поперед дійства пастухів, дівчат, музикантів, яких зустрічало все село. У сербів, за легендою, дух джерел, колодязів, озер охороняє скарби й виходить у вигляді бика. У Костромській області бик є головним персонажем Масляної: юнак, перевдягнутий у бика, повинен мукати на дівчат і махати головою – зичити добробуту. У хорватів відома весільна гра в „бика”. У східних слов'ян бик – субститут місяця, сонця, дня й ночі, неба й землі [СД I : 272 – 274].

Середньоподінцівські компаративами з образним конкретизатором (ОК) бик вербалізують загальновідомий еталонний образ упертості, фізичної сили, невичерпної енергії, тупості, злості, самовпевненості: *упертий як бик* ‘дуже впертий’ (Верх, Новайд); *бігати як бик в загородці* ‘дуже, надто’ (Верх, Новайд); *бігає як куций бик по череді* ‘занадто, сильно’ (БокП, Луган); *бігати як [дикий] бик по череді* ‘дуже, надто’ (Плуг, Сіверс); *як божий бик* ‘тупий, недалекоий хто’ (Калм, КарС); *носиться як куций бик по череді* ‘безперервно’: *Шо ти /куме /носис'а /йак куций бик по ч'еред'і //* (Обор); *як бугай* ‘нахабний’ (Лисич); *як віл* ‘тяжко працювати’ (Рог); *як бугай на прив'язі* ‘дуже розлючена людина’ (Іван) та ін.; вузьколокальний образ байдужості, бідності, лінощів, неестетичності: *як бик поссяв* ‘дуже криво, нерівно’ (Лисич, Новайд); *як бик до ями* ‘раптово’ (Верх); *як бик по дорозі* ‘дуже криво, нерівно’ (Кр, Лисич); *як бик походив* ‘зроблено криво, абияк’: *Ти по'с'йау /йак бик походиу //* (Дем, Кр); *потрібний як бику намисто* ‘зовсім не (потрібний)’ (Гірс); *розказувати як биками по грязі* ‘дуже повільно’ (Бір, КрЛ); *як три дні бики лизали кого* ‘хто-н. дуже бідний’ (Хом). Компаративні фрази виразно описують навколишній світ, інтерпретують його, оцінюють і виявляють ставлення людини до нього.

Семантико-культурологічна активність наступного реципієнта-фаунономена *свиня* вербалізує такі якості: боязкість, вираження заперечення змісту, відсутність естетичного смаку, вередливість, ледачість, недоумкуватість, незручність, неохайність, що можна пояснити побутовою поліфункціональністю. Цей образ набуває фразеологічної контамінації, варіантності, омонімізації: невпевнено ходити, співати безголосо, бути несхожим, міцно спати, погано закріпити, пиячити, бути необізнаним, нездійсненність, пришелепкуватість, недосвідченість, жадібність, злість, виділятися

чимось, бути вродливим (більше п'ятдесяти): як свиня в багнюці 'дуже жадібний' (Новайд, Сіверс); як свині летять (закукурікають) 'ніколи' (Гірс, Лисич); як свиня (поросля) в болоті (багнюці, калюжі, у лопухах, у тину) 'про брудну людину' (Верх, Новайд); потрібний як свині чоботи 'зовсім не (потрібний)' (Антрац); як свиню сосав хто 'дуже брудний (перев. про губи, обличчя)' (Міст, Сват); як свиня в горосі 'нахабно' (Єнак, Шахт); їсти як свиня в кориті 'неохайно, неакуратно' (Лут); вередливий як свиня в мішку 'дуже, сильно' (Шахт); розбиратися як свиня в танцях, ірон. 'зовсім не (розбиратися)' (Новт); вискочити як свиня з кущів 'зненацька, раптово' (Щас); виглядати як свиня з пасльону 'обережно, страхаючись' (Прив); схожий як свиня на бика, ірон. 'зовсім не (схожий)' (Нижкр); схожий як свиня на їжа 'зовсім не (схожий)' (Сніж) та ін.

Лексема *свиня*, що відзначена великою фразеопродуктивністю, увійшла до численних діалектних компаративних фразеологізмів Полісся (зафіксовано сто вісімнадцять КФ): кричить, ніби свиню ріжуть; заспівав, як свиня в тину; пищить, як свиня в плоту застрявши; чавкає, як свиня; наївся, як свиня мулу тощо (Добр); народних порівнянь, що зібрані в книзі М. Пазяка, (вісімдесят КФ): у довгах, як свиня в реп'яхах; зарився, як свиня в багні; убрався, як свиня у горох; не припадає, як свині сідло; припалася, як свиня до браги; бовтається, як свиня в помиях; увидиши їх, як свиня небо; завив, як свиня в попелі.

Дослідники твердять, що фразеологічно найпродуктивнішим є зоономен *собака*, де він може мати різко негативне або позитивне забарвлення [Мізін 2007 : 57; Архангельська 2002 : 36; Георгиева 2002 : 110]. У чехів і українців собака вірний, злий, голодний, бідний, паршивий, жорстокий, немилосердний, напр.: чес. *věrný jak pes* 'вірний, наче собака', *poslušný jako pes* 'слухняний наче собака', укр. *вредний як собака*, *голодний як собака* та ін. Людина вивчила найтонші нюанси поведінки собаки, що має амбівалентний характер. Середньоподінцівські компаративні фразеологізми (КФ) вербалізують зовнішній вигляд та внутрішній стан тварини через 'положення язика в пащі': *вивалив язика мов той собака* (Гірс, Лисич); 'вигляд зубів': *вискалив зуби, як собака* (Верх, Орїх); 'поведінку під час приймання їжі': *вони дома їдять, як ті собаки* (Верх, Орїх); 'уміння стежити за людьми через діри в паркані': *дивиться, неначе собака крізь паркан* (Верх); 'уміння радіти разом з господарем': *підскакує, як щеня* (Гірс); 'схудле тіло': *з нього толку, як з собаки солонина* (Лисич); 'неохайність': *він як собака підзаборний* (Лисич) та ін.

У усл. і сст. говірках ми зафіксували сто тридцять дев'ять КФ з фаунономеном „собака”, серед яких більшість з пейоративною конотацією: *як дика собака в мішку* 'нестримно, сильно'; *як заяшина собака* 'дуже швидко, загнано; худий, високий, поганий'; *як собака в глек* 'ласо, жадібно' тощо. Деяко ширший набір ОК на Поліссі, які

репрезентовані компонентами *пес, щеня, цуцик, цуценя, сучка, собака*, на відміну від ссл. та сст. говірок *собака, пес, щеня, цуценя*: пор. *потрібний як пес на ярмарку, як собаці „добридень” (другий хвіст, печена цибуля)* (Полісся) – *потрібний, як собаці боковий карман (ковтун, палка, п'ята нога, „здрасте”)* (Подінців'я). Подібні фраземи представлено в „Словарі української мови” (СлГр): *пожививсь, як собака мухою; оце хватає, наче собака; покрепився, як собака мухою; голодне, як собака; бреше, як щеня*. Семантична наповнюваність порівняльних фразеологізмів свідчить, з одного боку, про давність цих стійких мовних одиниць, а з іншого – про динаміку образів-об'єктів, залучення нового фактичного матеріалу до фразеологічної скарбниці Середнього Подінців'я. Компаративні фразеологізми (КФ) уживані в ннад. говірках [Чабаненко 1992 : 201]: *багато як на Сіркові бліх, як на собаці ковтунів, як на собаці липки, як на собаці реп'яхів*; у лемк. [Варх І 1990 : 259]: *голодний як пес, грызтися як пси, гулякати як на пса* (сильно кричати); *до роботи як пес до корча* (ледачий); у кашуб. [Sychta 1967 – 1976 : 259] – *glupi jak pes*; у влуж. [Radyserb, Prislowa 1902 : 314] – *wustojny kaz pos na husle*.

У компаративемах етнокультурний компонент *собака*, що входить до складу реципієнтної зони, має таку семантику позитивної конотації: відданість, турбота, страждання, перевтома, допитливість, – і пейоративне забарвлення, що пов'язане з тривалим спільним життям поряд з людиною або стереотипізоване уявлення злого чужого собаки, що пильно охороняє чужий дім: неохайність, знервованість, брехливість, постійне відчуття голоду, жалюгідність під час холоду, злість, нікчемність, надмірну силу. Такі компаративні фразеологізми всебічно характеризують вдачу особи, її інтелектуальний рівень, стосунки в суспільстві, зовнішність, фізичні особливості, моральні якості тощо.

Більшість фразеологізмів з порівняльним компонентом аргументовані, що свідчить про неабияку спостережливість творців таких образних мовних одиниць. Ілюстрацією може стати компаративний фразеологізм *як заяшина собака*. Це тварина з довгими ногами, на вигляд дуже худа, різновид гончої, яка привчена „ганяти зайця”, тому КФ полісемантичний: 1) дуже швидко бігати; 2) бути худим, високим, поганим. У компаративемі *злий як зінське щеня* переплелися й реальність, і міфологічні уявлення про те, що зінські щенята – це невеличкі отруйні звірята-сліпці, які народжуються від жінки за її великі гріхи. Уважали, що той, кого вкусить сліпець, неодмінно помре [УМ 2002 : 532].

Меліоративне забарвлення амбівалентних компаративних одиниць *вірний як пес, живучий як собака, лащить як цуцик, нюх як у собаки, служить як собака, як собака за хазяїном* репрезентує позитивне ставлення людей до відданого служіння собаки як охоронця помешкання та помічника родини.

Отже, компаративні фразеологічні одиниці з образними конкретизаторами – фаунономенами постають засобом оцінки людської діяльності. При цьому стабільна оцінка якоїсь риси нібито абстрагована, відділена від неї, і породжує перекодування інформації про еталон-образ-фаунономен у складі КФ. У сучасних порівняльних фразеологізмах уживають назви традиційних тварин, які мешкають на території України (*ведмідь, вовк, коза, козел, заєць, їжак* тощо), екзотичних (*бегемот, бульдог, верблюд, жираф(а), мавпа, носоріг, папугай, тигр, тюлень* тощо), що вербалізують характеристики зовнішнього вигляду людини – *личити як кобили пиріжок* (Горл), рис характеру – *чваниться як гуска по двору* (Лисич), психологічного сприйняття – *спокійний як удав* (Лисич, Новайд), освіченості – *розбиратися як їжак у математиці* (Горл) та ін.

Отже, середньоподінцівські компаративні фразеологічні одиниці синтезують культурологічну інформацію, яку ввібрала пам'ять кількох поколінь протягом століття, та створюють баланс універсального та ідіоетнічного у пізнанні світу представниками досліджуваного регіону. У такий спосіб гармонізується національна особистість.

Однією з перспектив подальшого дослідження є вивчення культурологічного аспекту середньоподінцівської компаративної фразеології, де основну увагу спрямовуємо на всебічне застосування сучасних методологічних підходів.

Список скорочень

Антрац – Антрацит, Бір – Бірюкове, БокП – Боково-Платове, Верх – Вехньокам'янське, Гірс – Гірське, Горл – Горлівка, Дем – Дем'янівка, Єнак – Єнакієве, Іван – Іванівка, Калм – Калмиківка, КарС – Караван-Солодкий, Кр – Краснодар, КрЛ – Красний Луч, Лисич – Лисичанськ, Луган – Луганськ, Лут – Лутугіне, Міст – Містки, Новайд – Новоайдар, Нижкр – Нижньокринськ, Нецер – Нецеретове, Новт – Новотошківське, Обор – Оборотнівка, ОК – образний конкретизатор, Оріх – Оріхове, Плуг – Плугатар, Прив – Привілля, Сіверс – Сіверськодонецьк, ссл. і сст. – східнослобожанські та східностепові, Рог – Рогове, Сват – Сватове, Сніж – Сніжне, Трет – Третьяківка, Хом – Хомівка, Шахт – Шахтарськ, Щас – Щастя.

Література

Архангельська 2002 – Архангельська А. Етнолінгвістичне світобачення чеського та українського народів на тлі фразеології споріднених мов / А. Архангельська // Слово. Фраза. Текст : сб. науч. ст. к 60-летию проф. М. А. Алексеенко. – М. : Азбуковник, 2002. – С. 35 – 41; **Варх І 1990** – Вархол Н. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини / Н. Вархол, А. Івченко. – Братислава : Словацьке пед. вид-во, 1990. – 259 с.; **Георгиева 2002** – Георгиева С. Познание культуры через фразеологию / С. Георгиева // Слово. Фраза.

Текст : сб. науч. ст. к 60-летию проф. М. А. Алексеенко. – М. : Азбуковник, 2002. – С. 108 – 115; Гумбольдт 1985 – Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1985. – 450 с.; Мізін 2007 – Мізін К. І. Компаративна фразеологія : монографія / К. І. Мізін. – Кременчук : ПП Щербатих О.В., 2007. – 167 с.; Олійник 2002 – Олійник М. Я. Фразеологія гуцульських говірок : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Олійник Мирослава Ярославівна. – Л., 2002. – 222 с.; СД I 1995 – Славянские древности: Этнологический словарь / под ред. Н.И. Толстого. – М. : Междунар. отношения, 1995. Т. 1 : А – Г. – 1995. – 579 с.; Ставицька 2006 – Ставицька Л. О. „Чоловік (мужчина)” у концептосфері української фразеології / Л. О. Ставицька // Мовознавство. – 2006. – № 2 – 3. – С. 118 – 129; Телия 1996 – Телия В. Н. Русская фразеология : семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Шк. „Языки русской культуры”, 1996. – 286 с.; УМ 2002 – Войтович В. М. Українська міфологія / В.М. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 752 с.; Чабаненко 1992 – Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряни : у 4 т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1 – 4; Шмелев 2001 – Шмелев А. Взаимодействие языка и культуры : от словаря до языкового облика морально-религиозной проповеди / А. Шмелев // Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики. – М. : Школа „Языки славянской культуры”, 2001. – С. 9 – 13; Sychta 1967 – 1976 – Sychta В. Słownik gwar kaszubskich na tle culture ludowej / Sychta В. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk : Wydawnictwo polskiej akademii nauk, 1967 – 1976. – Т. 1 – 7; Radyserb, Přisłowa – 1902 – Radyserb-Wjela J. Přisłowa a přisłowne hrónčka a wusłowa hornjołužiskich serbow / Radyserb, Přisłowa. – Budyšin, 1902. – XIV, 314 s.

Шкуран О. В. Культурологічний аспект середньоподінцівської компаративної фразеології

У статті розкрито необхідність подальшого дослідження культурологічного потенціалу середньоподінцівської компаративної фразеології на прикладі порівнянь з компонентами-фаунономами *бик, собака, свиня*, що ілюструють баланс універсального та ідіоетнічного при пізнанні світу представниками досліджуваного ареалу.

Ключові слова: компаративний фразеологізм, компонент-фаунономен, культурно-національна специфіка, середньоподінцівський ареал.

Шкуран О. В. Культурологический аспект среднеподонцовской компаративной фразеологии

В статье раскрыта необходимость дальнейшего исследования культурологического аспекта среднеподонцовской компаративной

фразеологии на примере компонентов-фаунономенов *бык, свинья, собака*, которые иллюстрируют баланс универсального и идеоэтнического при познании мира представителями исследуемого ареала.

Ключевые слова: компаративный фразеологизм, компонент-фаунономен, культурно-национальная специфика, среднеподонцовский ареал.

Shkuran O. V. The cultural aspect of Middle Donets comparative phraseology

In the article necessity of further research of cultural aspect of Middle Donets comparative phraseology is exposed on an example of component-phaunomenon *a bull, a pig, a dog*, which illustrate universal and idea-ethnic balance at researching the world by representatives of the investigated areal.

Key words: comparative phraseological unit, component-phaunomen, cultural and national specific, Middle Donets areal.

ГРАМАТИКА В ДІАЛЕКТНОМУ МОВЛЕННІ

М. С. Делюсто (Ізмаїл)

УДК 811.161.2:81'282.36

ДОСЛІДЖЕННЯ ГРАМАТИКИ УКРАЇНСЬКОГО ДІАЛЕКТНОГО ДИСКУРСУ

Для діалектної граматики, як і для інших галузей діалектології, вибір засад дослідження й типів джерел інформації є особливо актуальним, адже „успіх будь-якої науки залежить від ступеня вивченості її вихідного об'єкта” [Калнынь 2009: 92]. Вищеназване положення й зумовило мету статті – визначити пріоритетні напрямки у дослідженні граматики українського діалектного дискурсу.

Джерелами дослідження стали дескриптивні діалектологічні праці (к. XIX – XXI ст.), матеріали „Атласу української мови”, регіональні атласи.

Відзначимо, що серед різних типів наукових праць у сучасній діалектології найпоширенішими залишаються описові студії, у яких презентація діалектних свідчень поєднана з їхньою інтерпретацією – ареальною, структурною, функціональною чи генетичною, що стосується й граматичного рівня.

Дескриптивні дослідження граматичної будови українських діалектів виконано або в контексті інших структурних рівнів говірок, або вони становлять спеціальний об'єкт – опис частин мови, граматичних категорій, граматичних форм, закономірностей їхнього розвитку.

Перший з названих напрямів в українській діалектології бере початок з праці К. Михальчука [Михальчук 1877]; пізніше постали студії І. Верхратського [Верхратський 1900–1912] та І. Панькевича [Панькевич 1938]. Ці праці стали важливим кроком у пізнанні українських діалектів, хоча вимоги системності та повноти охоплення граматичних явищ не були реалізовані сповна, зокрема, були відсутні відомості про функціонування окремих класів слів у досліджуваних діалектах. Так, М. Сюсько підкреслив, що „поза увагою І. Панькевича, напр., залишився, зокрема словотвір іменних частин мови” [Сюсько 1968: 5], а Г. Шило відзначив, що у І. Верхратського немає жодної згадки про відмінювання числівників [Шило 1957: 147]. Л. Рябець серед недоліків опису І. Верхратським іменникової словозміни називає відсутність парадигм окремих типів іменників, констатацію формальних відмінностей зафіксованих словоформ у порівнянні із „загальноукраїнською” мовою тощо, і пов'язує їх із „зорієнтованістю на класичні описи словозміни за чотирма відмінами, що простежується у тогочасних шкільних граматиках” [Рябець 1999: 20].

Інші дослідження цієї групи – ґрунтовні праці про особливості українських говірок на різних структурних рівнях, зокрема,

граматичному. Опису говірок південно-західного наріччя присвячено дослідження: Л. Бови та М. Перетятка (волинські говірки), П. Приступи, Г. Шила (наддністрянські говірки), В. Добоша, П. Лизанця, В. Ороса, П. Чучки (закарпатські говірки), Я. Пури, Д. Бандрівського, М. Зубрицької (бойківські говірки), А. Очеретного, Л. Терешко, Т. Шевченка (подільські говірки). Граматичні риси українських східнополіських говірок вивчав С. Дорошенко, Г. Філіпова, Г. Солонська; західнополіських говірок – Т. Назарова та ін. Специфіку граматики степових говірок південно-східного наріччя проаналізували А. Муқан, В. Дроздовський (південнобессарабські говірки), Й. Дзендзелівський, Г. Пелих (західностепові говірки), Я. Нагін, В. Чабаненко (нижньонаддніпрянські говірки), В. Пачева (надазовські говірки); середньонаддніпрянських – А. Могила, В. Ващенко, В. Брахов; східнослобожанських – Б. Шарпило, К. Глуховцева та ін.

Описи окремих граматичних рис певної говірки чи груп говірок не дають можливості глибоко пізнати її (їхню) структуру, оскільки не подають інформацію системно. Для таких досліджень матеріал, як правило, збирають за програмою, формування якої є своєрідною селекцією, відбором явищ для майбутнього аналізу; до уваги беруться насамперед виразні риси, які або властиві більшості говірок, або чітко розмежовують групи говірок, діалекти, тобто є ареалогічно релевантними. Таким чином, у подібних описах граматична система говірки має неповне, а іноді й неадекватне представлення. Аналіз граматики окремої говірки на підставі діалектних текстів може виявити нефіксовані раніше граматичні форми або відсутність сподіваних форм та частоту виявлення різних граматичних форм.

Зауважимо, що дослідники інколи вдаються до узагальнення рис граматичної системи, унаслідок чого говірці помилково приписують невластиві ознаки, зокрема, поширені в інших говірках досліджуваної групи говірок. Так, щодо групи наддунайських говірок, до яких входить говірка с. Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл., А. Муқан відзначала відсутність у її граматичній системі прийменника *б'їл'а* [Муқан 1960: 201], частки *хай* [Муқан 1960: 196], однак діалектні тексти засвідчили поширення цих елементів [Делюсто 2010: 13].

Серед праць про діалектні особливості окремої говірки на граматичному рівні виділяємо опис говірки с. Писарівка Кодимського р-ну Одеської обл. О. Мельничука [Мельничук 1951], с. Липівці Дрогобицького р-ну Львівської обл. Д. Бандрівського [Бандрівський 1961], с. Пухівка Броварського р-ну Київської обл. С. Довгопол [Довгопол 1962], с. Бітлі Турківського р-ну Львівської обл. Т. Возного [Возний 1969], с. Ксаверівка Васильківського р-ну Київської обл. Л. Рябець [Рябець 1997], с. Стечанка Чорнобильського р-ну Київської обл. Г. Воронич [Воронич 1999], с. Машеве Чорнобильського р-ну Київської обл. Ю. Бідношиї [Бідношия 2005] та ін. Вибірково вивчаючи

граматичні риси окремої говірки, мовознавці зосереджували увагу насамперед на відмінностях говірок від літературної мови. І лише праці останніх років (М. Зубрицька, Л. Рябець та Г. Воронич), репрезентують системний підхід у дослідженні граматичних явищ.

Відомості про граматичні риси українських говірок узагальнено відбивають синтетичні праці Ф. Жилка [Жилко 1966], С. Бевзенка [Бевзенко 1980], І. Матвіяса [Матвіяс 1990].

Аналіз описових досліджень з діалектної граматики показує, що цей підхід мав свої позитивні сторони, насамперед вдалося зафіксувати репертуар явищ та перелік тих формальних засобів-одиниць, якими реалізовані відповідні явища. Водночас не можна уявити цілісної картини говірки, як і повний набір одиниць, явищ, характеристик, які є інтегральними для групи говірок; чимало диференційних граматичних рис є латентними, їх необхідно спеціально відшукувати.

Інформацію щодо просторової варіативності української мови в галузі морфології подають, окрім описових праць, атласи різних типів – одномовні та полімовні, національні й регіональні.

П. Гриценко слушно зауважує: „...карта, яка є своєрідно організованим інформаційно багаторівневим текстом, посідає серед джерел свідчень про діалекти – пам'яток писемності окремих територій, описових праць, словників, збірань діалектних текстів – особливе місце, у багатьох відношеннях безальтернативне і домінуюче” [Гриценко 2008: 28]. Тому „значення лінгвістичних атласів – національних, регіональних, полімовних, створення яких склало окремий етап в історії діалектології, – сьогодні переоцінити неможливо” [Гриценко 2000: 9]. На важливості лінгвістичних атласів, серед них і „Атласу української мови” (АУМ), як джерела дослідження наголошували й інші лінгвісти. Зокрема, Т. Назарова писала: „Найбільш універсальним джерелом вивчення діалектного континууму певної мови є лінгвістичні атласи з їхнім уніфікованим відбиттям матеріалу з ряду діалектних точок, обраних як генералізовані представники континууму загалом” [Назарова 1974: 4]. Ю. Карпенко підкреслював: „Нині можна впевнено твердити, що висновків, спостережень різних планів і різних масштабів, які будуть зроблені поколіннями вчених на базі матеріалів, накопичених і опрацьованих в АУМ, буде дуже багато” [Карпенко 1986: 74]. Проте такі цінні для мовознавства праці не здатні відтворити граматичну будову говірки як системи, оскільки мають інше призначення – дати просторову характеристику тих морфологічних явищ, які релевантні для членування діалектного континууму. Використовувана програма для польової роботи є результатом обробки відомих у науці фактів і явищ, а тому „повторює цю інформацію, блокуючи її суттєве розширення” [Гриценко 2003: II]. Звісно, що у такий спосіб описати морфологічну систему сповна неможливо.

Так, програма для збирання матеріалів до АУМ включала 114 питань з морфології та 42 з синтаксису, словотвору присвячено 19 питань, а словозміні – 85.

Перший том АУМ „Полісся, Середня Наддніпрянина та суміжні землі” містить 113 (№ 161-№ 273) карт з граматики, серед них 19 (№ 161-№ 179) відведено дериватології, переважно іменниковій, і 94 (№ 180-№ 273) – словозміні та формотворенню частин мови: іменник (№ 180-№ 223), займенник (№ 224-№ 236), прикметник (№ 237-№ 247), числівник (№ 248-№ 249), дієслово (№ 250-№ 266), прислівник (№ 267-№ 268), прийменник (№ 269-№ 270), сполучник (№ 271), частка (№ 272-№ 273). Явища діалектного синтаксису відтворено на 8 картах, з яких різні типи словосполучень відбито у 6 картах (№ 274-№ 279), а синтаксичні конструкції – у 2. Граматичні риси українських діалектів подаються на 41 зведених карті.

Другий том АУМ „Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі” включає 140 граматичних карт (№ 136-№ 275), з них № 136-№ 168 – словотвірні, № 169-№ 255 – морфологічні, № 256-№ 275 – синтаксичні. Знову ж таки найбільша кількість карт присвячена субстантивній парадигматиці – 38 (№ 169-№ 206), займенники відбито на картах № 207-№ 215, словозміну і ступенювання прикметників – на картах № 216-№ 224, числівникову морфологію – № 225-№ 231, дієслівну – № 232-№ 248, прислівникову – лише на двох (№ 249, № 250). Інформація про прийменники зведена до слів *від, через, з* (№ 251-№ 253), про частки – до слова *хай* (№ 254), про сполучники – до слів *що, щоб* (№ 255, № 256).

Порівняно з двома першими томами АУМ, у третьому ареальні протиставлення у галузі граматики представлено значно менше, що пов'язано з „лексикалізованим характером багатьох фонетичних і граматичних явищ (нерідко кожне слово – репрезентант фонетичного чи морфологічного рівня – має індивідуальний ареал поширення)” [АУМ, т.3, 9], тому для виявлення діалектного членування на граматичному рівні такі відомості є менш цінними.

У першій частині третього тому АУМ „Донеччина, Слобожанщина і суміжні землі” інформацію з граматики подають карти № 30-№ 62. З них морфемну структуру окремих слів висвітлюють 8 карт (№ 30-№ 37), словозміні іменника присвячено 13 карт (№ 38-№ 50), займенника – 4 карти (№ 51-№ 54), Н. в. множини прикметника – карта № 55; матеріал про числівники відсутній; дієслівну систему описують 6 карт (№ 56-№ 61), 1 карта інформує про побутування прийменника *для* (№ 62). Словосполучення *пасу коней* та *іти по воду* становлять зміст двох синтаксичних карт цієї частини (№ 63, № 64).

Другу частину третього тому „Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі” з-поміж інших складають 8 словотвірних карт (№ 42-№ 49), 10 карт про субстантивну словозміну (№ 50-№ 59), 3 – про займенникову парадигматику (№ 60-№ 62); карта № 63

містить інформацію про стягнення закінчень Д. в. і М. в. однини прикметників і займенників, карта № 64 – про присвійні прикметники, карта № 65 – про ступенювання ад’єктивів і прислівників, 1 карта (№ 66) присвячена числівнику *один*, а 9 карт (№ 67-№ 75) – дієслівним словоформам. Словосполучення подано на картах № 76-№ 80. Конструкцію *у мене болить голова* відтворено на карті №81. Ізогlossen граматичних явищ подано на картах № 142-№ 151.

Некартографовані матеріали (т.3, ч.4) узагальнено відбивають питання морфології й синтаксису українських говорів та подають передбачений питальником „матеріал, що не виявляє ареальних розрізень у межах україномовної території та в межах території, охопленої томами АУМ” [АУМ, т.3, 76], а також той, що протиставляється нечітко, зафіксований у небагатьох говірках.

Як бачимо, „Атлас української мови” дає інформацію про ареали окремих морфологічних явищ, насамперед про ті, які відтворюють діалектну диференціацію українського мовного простору. І хоча „це не лише візуальна картинка, а спеціальна форма подачі інформації, через яку можна виявити репертуар просторово співвідносних одиниць, продемонструвати їх варіативність, етапи й послідовність формальних, семантичних та функціональних змін мовних знаків” [Гриценко 2000: 10], „Атлас української мови” представляє словозмінні та словотворчі особливості говірок обмежено. До того ж записування матеріалів за програмою і довгочасні спостереження над діалектним мовленням мають якісну відмінність: тільки тривала обсервація здатна виявити одиниці, явища, процеси, які могли бути приховані під час нетривалої експедиції для заповнення питальника до атласу. Так, напр., карта №79 [АУМ, т.3, ч.2, н.п. 224], подає інформацію про функціонування у говірці с. Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл. словосполучення типу *беру серп* лише у формі (дієслово + Зн. в. іменника – назви неістоти чоловічого роду). Наші спостереження показали, що словосполучення такого типу функціонують й у формі (дієслово + Р. в. іменника – назви неістоти чоловічого роду): *обмазували причілка, розбиў носа*; зауважимо, що ці структури кількісно переважають над словосполученнями першого типу. Карта №76 свідчить, що досліджуваній говірці колишні форми двоїни (числівник *дві* + іменник жіночого роду типу *рука*) не властиві, однак у текстах зафіксовано *нас було дві сестри*, що також дозволяє збільшити відомості про її граматичну систему.

На окремих картах інформація про цю говірку відсутня (карти № 52, № 58), а тексти так само дозволяють доповнити свідчення про відповідні явища структури говірок.

Матеріали „Атласу української мови” розширюють атласи окремих регіонів [Герман 1998; Назарова 1985] та лінгвістичні карти з описових праць [Брошняк 1996; Омельченко 1985; Сюсько 1968; Шило 1957].

Свідчення цих досліджень дають можливість глибше зіставити мовні факти аналізованої говірки з іншими українськими говірками, проте й вони не здатні відтворити граматику говірки системно та послідовно. Таким чином, матеріали атласів є джерелом передусім для зіставлення мовних відомостей з різних говірок чи віддалених ареалів.

Аналіз студій з діалектної граматики показав, що дескриптивна діалектна граматика представлена насамперед описами груп говірок, що подають базові елементи граматичної системи, які стосуються відмінностей щодо літературного стандарту, та працями, присвяченими особливостям граматичної системи окремої говірки. Лінгвогеографічні ж дослідження відповідно до свого призначення не здатні повною мірою відтворити граматичну будову говірки; вони становлять насамперед джерело ареального зіставлення мовних свідчень. Тому пріоритетним у вивченні граматики українського діалектного дискурсу вважаємо описові студії, виконані на базі діалектних текстів.

Література

АУМ – Атлас української мови : в 3 т. – Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі / ред. тому І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1984. – 498 с. – (391 карта); Т. 2. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. / ред. тому Я. В. Закревська. – К. : Наук. думка, 1988. – 520 с.; Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. / ред. тому А. М. Залеський, І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 2001. – 266 с. – (206 карт); **Бандрівський 1961** – Бандрівський Д. Г. Деякі особливості говірки лемківських переселенців у с. Липівці на Дрогобиччині / Д. Г. Бандрівський // Діалектологічний бюлетень. – К., 1961. – Вип. 8. – С. 94–99; **Бевзенко 1980** – Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища шк., 1980. – 246 с.; **Верхратський 1900–1914** – Верхратський І. Говір батюків / І. Верхратський // Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1912. – Т. 15. – 306 с.; Верхратський І. Про говір галицьких лемків / І. Верхратський // Збірник філологічної секції НТШ. – Л., 1902. – Т. 5. – 190 с.; Верхратський І. Про говір долівський / Іван Верхратський // Записки НТШ. – Л., 1900. – Т. 35/36, кн. 3/4. – 127 с.; **Возний 1969** – Возний Т. М. Система дієслівних форм часу в говірці села Бітлі на Львівщині / Т. М. Возний // Українська діалектна морфологія. – К., 1969. – С. 177–182; **Воронич 1999** – Воронич Г. Словозміна іменників говірки с. Стечанка / Г. Воронич // Говірки Чорнобильської зони : Системний опис. – К. : Довіра, 1999. – С. 15–26; **Герман 1998** – Герман К. Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини: Словозміна, службові слова / К. Ф. Герман. – Чернівці : ПРУТ, 1998. – Т. 2. – 215 с.; **Гриценко 2008** – Гриценко П. Е. Carpatho-balkanica в свете „Общекарпатского диалектологического атласа” / П. Е. Гриценко // Карпато-балканский диалектный ландшафт : язык и

культура. Памяти Г. П. Клепиковой. – М. : ИСлРАН, 2008. – С. 26 – 56; **Гриценко 2000** – Гриценко П. Ю. Текст як простір вияву діалектних явищ / П. Ю. Гриценко // Збірник лінгвістичних праць : до 60-річчя проф. О. А. Колесникова. – Ізмаїл, 2000. – С. 9–15; **Гриценко 2003** – Гриценко П. Ю. Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії / П. Ю. Гриценко // Українські говори Румунії / М. Павлюк, І. Робчук. – Едмонтон – Львів – Нью-Йорк – Торонто, 2003. – С. I – XVI; **Довгопол 1962** – Довгопол С. Ф. Поліська нижньонаддеснянська говірка с. Пухівки / С. Ф. Довгопол // Діалектологічний бюлетень. – К., 1962. – Вип.9. – С. 85–96; **Жилко 1966** – Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – 2-е вид. перероб. – К. : Рад. шк., 1966. – 307 с.; **Карпенко 1986** – Карпенко Ю. О. Глибокі дослідження в галузі лінгвогеографії / Ю. О. Карпенко // Мовознавство. – 1986. – № 2. – С. 72–74.; **Матвіяс 1990** – Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс ; відп. ред. П. Ю. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1990. – 168 с.; **Мельничук 1951** – Мельничук О. С. Південноподільська говірка с. Писарівки (Кодимського р-ну Одеської обл.) / О. С. Мельничук // Діалектологічний бюлетень. – Вип. III. – К., 1951. – С. 44 – 68; **Михальчук 1877** – Михальчук К. П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины / К. П. Михальчук // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. Юго-Западный отдел. – Т. 7. – Вып. 2. – Спб., 1877. – С. 453 – 512; **Мукан 1960** – Мукан А. М. Українські наддунайські говірки. Фонетико-граматичні особливості : дис. ... канд. філол. наук / Мукан Агафія Михайлівна. – Глухів, 1960. – 291 с.; **Назарова 1974** – Назарова Т. В. Аспекти вивчення мови в просторовій проекції / Т. В. Назарова // Мовознавство. – 1974. – № 5. – С. 3–16.; **Назарова 1985** – Назарова Т. В. Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті / Т. В. Назарова. – К. : Наук. думка, 1985. – 136 с.; **Панькевич 1938** – Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. Звучня і Морфологія / І. Панькевич. – Praha : Nákl. Sboru pro Výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi, 1938. – Ч. I. – 546 с.; **Рябець 1997** – Рябець Л. В. До питання опису словозміни іменника в говірці / Л. В. Рябець // Український діалектологічний збірник. – К., 1997. – Кн. 3. – С. 64 – 74; **Рябець 1999** – Рябець Л. В. Словозміна іменника в говірках центральнополісько-середньонадніпрянської суміжності : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Рябець Людмила Віталіївна. – К., 1999. – 187 с.; **Сюсько 1968** – Сюсько М. І. Система іменних частин мови українських говорів Закарпатської області УРСР : дис. ... канд. філол. наук : 661 / Сюсько Михайло Іванович. – Л., 1968. – 299 с.; **Шило 1957** – Шило Г. Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра / Г. Ф. Шило. – Л. : Вид-во Львів. пед. ін-ту, 1957. – 254 с.

Н. Б. Литвинова (Луганськ)

УДК 821.161.2'282.2'367 (477.52/.6)

**СИНТАГМАТИКА ОДНОСКЛАДНИХ КОНСТРУКЦІЙ
У МОВЛЕННЄВІЙ ТКАНИНІ ДІАЛЕКТНИХ
ОПОВІДЕЙ-СПОГАДІВ**

Результати дослідження масивів розмовного мовлення та його мінімальної одиниці – висловлення – виявили нероздільну функційну єдність розмовного тексту й висловлення в ньому. Єдність низки висловлень, що формують розмовний текст, досягнута тісним переплетінням власне текстових зв'язків між висловленнями, позалінгвістичних конситуативних компонентів та зв'язків візуального каналу. Унаслідок цього висловлення зберігає адекватне семантико-синтаксичне наповнення лише в площині тексту [PPP 1973: 133; Ширяев 1982: 109 – 110]. У працях із синтаксису розмовного мовлення Н. Шведової, О. Сиротиніної, О. Земської, О. Лаптевої та інших при структурно-семантичному аналізі будови висловлення усталалося вживання терміна „конструкція” на позначення цілісного складового компонента висловлення або всього висловлення, основою яких є синтаксична модель речення [Земская 1979: 13; Сиротинина 1974: 110 – 120; Шведова 1960: 27].

Спостереження над текстами діалектних оповідей виявили найбільший потенціал односкладних конструкцій у формуванні індикативної модальності мовленнєвого жанру спогаду в діалектній комунікації – 59% усіх проаналізованих одиниць. Такі конструкції, з одного боку, відображають один з універсальних законів розмовного мовлення – тяжіння до економії мовних засобів, а з іншого, – розкривають глибинні текстові структурно-семантичні відношення між висловленнями, що репрезентують комунікативні настанови оповідача-діалектоносія.

Мета статті – опис синтагматичних відношень між різними типами односкладних конструкцій, односкладними та двоскладними конструкціями у складі елементарних та поліпредикативних висловлень. Завдання – окреслити основні структурно-семантичні параметри, що утворюють односкладні конструкції на внутрішньому та зовнішньому рівнях текстового зв'язку в потоці монологічного діалектного мовлення.

Широке вживання односкладних конструкцій у діалектних оповідах нерідко зумовлює явище об'єднання їх у суцільні синтаксичні побудови – поліпредикативні висловлення, а також групи семантично зв'язаних елементарних висловлень, що є складними і за структурою, і за семантикою. Поєднуючись за допомогою різних видів зв'язку, вони репрезентують зміну набору комунікативних ролей, їх опозиції, динаміку вияву категорії авторизації в текстах діалектних оповідей. У такий спосіб в інтерпретації повідомлюваних подій діалектоносій ототожнює себе з

діалектним колективом або протиставляє себе йому. За М. Всеволодовою, у першому випадку в дію вступає суб'єктивована авторизація висловлення, у другому – об'єктивована [Всеволодова 2000: 221].

Такі поліпредикативні висловлення, групи елементарних висловлень утворюють два основні різновиди щодо однотипності / різнотипності односкладних конструкцій, які складають їх. Поліпредикативні висловлення та групи елементарних висловлень з однотипними односкладними конструкціями представленні в діалектних оповідях: 1) неозначено-особовими конструкціями, поєднаними сурядними сполучниками, безсполучниковим зв'язком та єднальними відношеннями: *на□п'ід'воду по'ложут' по'коїника і повез'ли //*; *'кам'ін' виб'рали / ст'ройіли□ж о'там і 'мелниц'у / о'то ўсе ст'ройіли //*; *'тоже і там з'дан'ііе он зр'обили / макарони р'обили там //* *вироб'л'али //*; *і с'і'ч'ас о'це□ж ос' на'її розд'ілили / з'нач'ім' //* *да'йут' по□дв'і с□поло'винойу 'тони з'нач'ім' //*; 2) неозначено-особовими конструкціями, поєднаними сурядним сполучниковим зв'язком та протиставними відношеннями: *а йак жни'ва 'нач'алис' / так то'д'і сно'пи в'а'зали / ма'шини велик'і / сн'ін'кинут' / а 'зерно так т'рус'ат' це //*; *йі'її [церкву] о'п'ат' то'д'і йак во'їна за'конч'ілас' / йі'її ўп'ат' вос:тано'вили і 'л'уди хо'дили / а це ўже 'зараз' с'нач'али тої / нач'али ре'монт йі'її р'обит' //*; *'дес'ат' год^м ст'ройіли //* *а за□год^м розва'лили //* *за□год^м роз'рушили / пола'мали //*; 3) неозначено-особовими конструкціями, поєднаними безсполучниковим / сполучниковим зв'язком та а) пояснювальними відношеннями: *йім□же і ка'зали / продер'ж'іц'а / осво'бодим //*; б) умовними відношеннями: *так йа приби'рала 'в'і'тар'і / а йак о'це ўже ос' нач'али откри'ват' / ну с'т'іки на'верно год'і'ў 'дес'ат' йак о'це открили / так с'ход^мку об'їд'вили / так йа 'сама 'перва прит'а'гла 'лавки туди із^с□сто'лової і ст'іл / а цв'іти проїшла ўс'і город^мч'іки / понари'вала цв'іт'і'ў / по'ставила 'б'іл'а д'верей т'і //*; *так йак нач'али два'ц':атку виби'рат' / шоб^н / ну / називайе'ц'а при 'церкв'і 'л'уди два'ц':атка / так ме^н'не 'перву канд'іда'туру ўнес'ли / при'їхало два 'бат'ушки / а йа пидн'алас' та ка'жу / н'е / йа не^н□мо'гу по□состо'їан'і'їу здо'роў'їа / пото'му□шо йа стра'да'ю ш'е з'малку голо'войу / так□шо йа не^н□мо'гу / так в'ін ме^н'ні по'ц'ілу'ва'ў 'бат'ушка 'руку / поди'ви'с' на□'мене / а ме'не ўже нач'ало т'рус'ит' пот'роху і йа 'так□о'то п'і'ду т'рошки по'буду //*; 4) узагальнено-особовими конструкціями, поєднаними безсполучниковим / сполучниковим зв'язком та причиновими відношеннями: *на'сипеш бу'ло / по'ки об':і'жиш / не□ўс'п'і'їеш 'с'істи / ўже т'рахтор //*. Зв'язність поліпредикативних висловлень, що складаються з однотипних односкладних конструкцій та елементарних односкладних висловлень, які поєднані сурядним чи безсполучниковим зв'язками, зумовлена місцем таких висловлень у текстовій тканині

діалектних оповідей і має глибинну семантичну сутність на рівні всього тексту. Для цього різновиду висловлень (за винятком висловлень з узагальнено-особовими конструкціями) характерна об'єктивована авторизація повідомлюваної діалектоносієм інформації.

Другий різновид складних синтаксичних побудов із односкладними конструкціями становить поєднання різнотипних односкладних конструкцій, односкладних конструкцій із двоскладними. Такі синтаксичні одиниці утворюють у мовленнєвій тканині діалектних оповідей поліпредикативні висловлення з різними видами синтаксичного зв'язку й семантико-синтаксичних відношень.

В основу класифікації складних багатокомпонентних синтаксичних побудов з різними видами синтаксичного зв'язку покладено принцип членування на зовнішній та внутрішній рівні зв'язку [Шульжук 2004: 332]. Відповідно до цього принципу поліпредикативні висловлення з різнотипними односкладними конструкціями в діалектних оповідах представлені: 1) одиницями із зовнішнім або одним наявним у висловленні сурядним сполучниковим зв'язком, що реалізує семантико-синтаксичні відношення: а) єднальні: *і меб'ел' брат' тоже ў кре'д'іт / і т'ел'і в'ізор ў кре'д'іт / та і викарабкалис'а! //; знайе'ш о так же ж ки даіеш коп'ну / да? / і заўйа'жу 'оч'і //; ўже ос' в'ос'імде'с'ат ўтор'і год / і ти м'іні на п'енс'ію / і мене визи'вайут' ч'і с'одн'а і заўтра //; і у'ч'іц'а і с'уді ж прійі'жайте //;* б) протиставні: *он по'садим 'густо / а то'д'і йо'го 'нада ви'ш'іпуват' траву о'це нас застаў'л'али / з од'ної сторо'ни поўзайеш по з'р'адкам та на дру'гий раз / а то'д'і ўрем'а п'ідходе ви'саж'уіут' ту ро'саду аж туд'а до кон'ц'а до го'рода //; до'ходило до то'го / зо'ус'ім ц'ілу н'іч' не спл'у! / ну а іти на ро'боту //; по'їдем на кон'ах / а не'ма / п'ішки ўз'али //; а ш'ас т'іки б жит' / а ўже ждеш //;* 2) а) одиницями із зовнішнім або одним наявним у висловленні безсполучниковим зв'язком, що реалізує пояснювальні семантико-синтаксичні відношення: *от бу'вае так / 'ноч':у ўспомн'у / ўс'о / а на'до ж о'це с'д'елат' / сх'вач'уіус' / не пол'і'н'ус' / за'писуіу //; ска'заў / ко'го буду визи'ват' / з'нач'іт' / ви'ход те з ст'ройа //; то'д'і не по'їмеш / Вал'а / то'д'і було і вер'боўка була л'у'де і / і / ну ў кол'хоз'і остаў'л'али с'і'бі 'йакос' 'йакби ска'зат' //; ну а ран'ше ж 'йак же / було 'воз'ут' / по'жалуста / т'іки купі' л'іс //; пиш'ут' / допо'мож'іт' ди'тин'і //;* б) одиницями із зовнішнім або одним наявним у висловленні безсполучниковим зв'язком, що реалізує причиново-наслідкові відношення: *де / де там / н'іде було ўз'ат' ту ци'бул'у / нам то'д'і не при'возили //; а нас / з'нач'іт' / соб'і'раіте'с' / полу'ч'аіте ра'ш'от / ўже і з'рош'і да'вали //; ле'жиш / те'бе не вип'ус'каіут' з л'і'карн'і //; ўсе пороз'рушували / не'ма ніч'ого //; шо ж це та'ке ми дожи'ли до то'го?! / шо стаў у нас // ку'пац'а / рибу ло'вит' / купі'ли! //.*

Для поліпредикативних діалектних висловлень із зовнішнім або одним підрядним сполучниковим зв'язком у діалектних оповідях характерне більше розгалуження семантико-синтаксичних відношень. Вони охоплюють: а) з'ясувальні відношення: ну не знайу / мені здайеца / що тоді луче робилос' //; тодіж онож не / не со:бражау / що це його за помнит' / це такий год //; ну кажут' / що квасу не хв'ятало нації вулиці //; да! / що зараз можливо все скажат' / оце т'іл'киці ц'огої добилис'а //; б) темпоральні відношення: от / а тоді вже йак дал'ше одогнали / ну нач'али л'удей сози'ват' / давай вже йихат' ч'і у'ч'іц'а тоді вже / ч'і робит' //; а воб ш'е отой край і отой / оце йак до церкви ход'у / так кажут' / що там багато тих / в'ед'ми у'них //; та йак он ход'ут' / коли рибу лоў'ут' / кажут' / то там сидит' / шорох'не / то там //; в) причинові відношення: кажут' що там і потому назвали //; а кам'ін:а хата / онаж воб ш'е ш'еці'ц'іниц'а / потомушо она шо / ну штука турку ободрау і там шо хоч'еш роби //; і слухи / і балакайем / і боймос'а і висказац'а / що зразуж тебе //; може де у'кого і забрала йакіс' хл'іб / так хот' т'ребаж було дес' в'ід'ати його //; г) умовні відношення: йак оце де назнач'ат' / так ото булої см'іуца / йакже п'д'торку розлуч'ат'?! //; но п'ісл'а того / родн'ін'ка д'еточ'ка / йак дес' / йак дес' далеко т'іл'ки по'ч'уйім гуд / то не знайеш / готовий у'л'ізти у'земл'у! //; а йіх с'тойеж т'іки по'н'ухат' / і тодіж ч'хайе! //; г) наслідкові: знач'ім' береш той талон і вутром ве'ч'ер'у дайт' //; ну тем'н'е м'ен'ейе у'клуб зб'ігайеш і б'іл'ше н'ікуда йти //.

Більший ступінь переплетення видів синтаксичного зв'язку й розглянутих семантико-синтаксичних відношень наявний у побудовах, що є поєднанням односкладних конструкцій з двоскладними. Ці синтаксичні одиниці часто утворюють складні розгорнуті багатоконпонентні висловлення, що в текстах діалектних оповідей тяжіють до складних синтаксичних цілих, „текстів у текстах”: йаж здорово / йаж т'іб'і кажу / йа здорово не інт'ер'е суйус' та кими в'еш'ами / а оце просто розказували / панске і оце панске по'мест'іе було / дом і оце все / а йіх / його собаки / ран'ше були у'пан'іу собаки / отам держали на от'ії гор'і / потому ўрод'і кажут' назвали ц'у гору Собач'а //; йак т'іки Гонч'ароу заступіу у'п'і:с'ат'вос'мом году / колхози сойеди'нили і в'ін заступіу / а до п'і:с'ат'вос'мого ў'нейіж т'ройе д'ітей / онаж дома була //; а т'іки вже ве'сноу пре'слау сп'ец'і'ал'но одно'го з с'сажнем / шоб одр'ізали ў'нас город' / д'ід' Мішка / а ми з'ним зна'ком'і харош'і / так ў'його сажен' йак в'ирвала і у'сл'едуйуш'ій город' закинула і пе'ре'ла маус'а в'ін //; так йа ото думала / кажу / ну горе / шо поста'р'іла / йа б' найшла то'го журна'л'іста / не хай'би оп'ісау / йесл'і б' так булож ізгадуйу / шо цеж / цеж они

б'ідн'і думали□ж^ш / не^ш□так□же^ш це з□бухти□ба□рахти□ж^ш
не□за□р'іже□ж^ш□же ко'н'а / а^ш□т'іки□ж^ш □нада□ж^ш йо'му
припи'сат' хво'робу //; коли ч'ерез^с □н'ескол'ко дн'іў'кажут' / Воц'ки /
ў□нас тут у'ч'ітел' буў Воц'ко А'ким Фе'дотович' / от / Воц'ка і
Ф'і'л'іпенка / а ш'е□ж ко'го / зл'ан'? / і ш'е□ж ко'го? / із□Б'і'р'у'кови
заб'рато і о'там у□Ш'а'рапкин'іі йа'койіс' / у□йа'к'ііс' □шахт'і по'кидали
йіх у□шурхў / д'га / да //; папа м'іі / зали'шали йо'го п'ід^ш□ч'ас
оку'пац'ііі / ш'е не^ш□бу'ло □н'імі'іў / зали'шили йо'го / в'ін буў
заў□маст'ерс'койу / емт'е:с то'д'і бу'ли / шоб^ш □трактори / ком'байіни
/ ўсе еваку'вали тўди дес' за□Волгу //. За спостереженням О. Юсікової, такі розгорнуті конструкції в говірковому мовленні мають чітку функційну спрямованість – увиразнення зорового сприйняття слухачем мікроситуацій оповіді [Юсікова 1999: 102].

Поєднання різних типів односкладних конструкцій, односкладних конструкцій з двоскладними в текстовій площині діалектних оповідей-спогадів відображає відношення змісту висловлень до дійсності з погляду мовця-діалектоносія, виявлене в категорії авторизації, реалізує його комунікативні настанови.

Отже, розглянуті в зафіксованих діалектних текстах семантико-синтаксичні особливості синтагматики типів односкладних конструкцій можна вважати одними з формальних засобів створення індикативної модальності в оповідах-спогадах досліджуваної говірки. У текстовій площині оповідей вони відображають семантично значуще переплетення суб'єктивного й об'єктивного викладу повідомлюваної інформації, загальну налаштованість діалектоносіїв на об'єктивний виклад (зокрема, активне вживання неозначено-особових конструкцій). Наявність таких конструкцій у текстах діалектних оповідей виявляє, на наш погляд, важливу диференційну структурно-комунікативну особливість їх як мовленнєвого жанру говіркового мовлення – постійну включеність у природній контекст невимушеного спілкування в діалектномовному колективі, що забезпечує повноцінне розгортання діалектної оповіді. Подальше вивчення синтагматичних закономірностей монологічного діалектного мовлення може прислужитися в питанні розкриття наративних стратегій мовця в діалектному дискурсі.

Література

Всеволодова 2000 – Всеволодова М. В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса : фрагмент прикладной (педагогической) модели языка : учебник / М. В. Всеволодова. – М. : Изд-во МГУ, 2000. – 502 с.; **Земская 1979** – Земская Е. А. Русская разговорная речь: лингвистический анализ и проблемы обучения / Е. А. Земская. – М. : Рус. яз., 1979. – 240 с.; **РРР 1973** – Русская разговорная речь / отв. ред. Е. А. Земская. – М. : Наука, 1973. – 485 с.; **Сиротинина 1974** – Сиротинина О. Б. Современная разговорная речь и её особенности /

О. Б. Сиротинина. – М. : Просвещение, 1974. – 144 с.; **Шведова 1960** – Шведова Н. Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи / Н. Ю. Шведова. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1960. – 377 с.; **Ширяев 1982** – Ширяев Е. Н. Структура разговорного повествования / Е. Н. Ширяев // Русский язык : текст как целое и компоненты текста. – М., 1982. – С. 106 – 121; **Шульжук 2004** – Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підручник / К. Ф. Шульжук. – К. : Вид. центр „Академія”, 2004. – 408 с. – (Сер. „Альма-матер”); **Юсікова 1999** – Юсікова О. В. Из спостережень над синтаксисом / О. В. Юсікова // Говірки Чорнобильської зони : системний опис / П. Ю. Гриценко, Г. В. Воронич, Л. І. Дорошенко та ін. ; за ред. П. Ю. Гриценка. – К. : Довіра, 1999. – С. 66 – 108.

Литвинова Н. Б. Синтагматика односкладних конструкцій у мовленнєвій тканині діалектних оповідей-спогадів

У статті розглянуто особливості функціонування односкладних конструкцій – типових одиниць усного розмовного мовлення – у текстовій тканині діалектних оповідей-спогадів; розкрито структурно-семантичні параметри елементарних і поліпредикативних висловлень, формованих поєднанням у мовленнєвому потоці односкладних, односкладних та двоскладних конструкцій з погляду комунікативних настанов оповідача-діалектоносія.

Ключові слова: діалектний текст, висловлення, односкладна конструкція, індикативна модальність, категорія авторизації.

Литвинова Н. Б. Синтагматика односоставных конструкций в речевой структуре диалектных повествований-воспоминаний

В статье рассмотрены особенности функционирования односоставных конструкций – типичных единиц устной разговорной речи – в текстовой структуре диалектных повествований-воспоминаний; раскрыты структурно-семантические параметры элементарных и полипредикативных высказываний, формируемых сочетанием в речевом потоке односоставных, односоставных и двусоставных конструкций с точки зрения коммуникативных установок повествователя-диалектоносителя.

Ключевые слова: диалектный текст, высказывание, односоставная конструкция, индикативная модальность, категория авторизации.

Lytvynova N. B. Syntagmacy of one-part constructions in speech structure of dialectal narrations-remiscences

In this article the features of functioning of one-part constructions as typical units of oral colloquial speech are observed in the text structure of dialectal narrations-remiscences. The structural and semantic parameters of elementary and polypredicative utterances formed by the speech combination

of one-part, one-part and two-part constructions are given from the point of view of the narrator's communicative options.

Key words: dialectal text, utterance, one-part construction, indicative modality, authorization.

Л. Р. Осташ (Львів)

УДК 81'28

КАТЕГОРІЯ ЧИСЛА В ДІАЛЕКТНОМУ МОВЛЕННІ

Нам уже доводилося говорити про категорію числа матеріально-речовинних іменників у діалектному мовленні, зокрема про множину [Осташ 2010: 238 – 244]. З того часу ми записали новий діалектний матеріал. Він і спонукав продовжити розмову про категорію числа в діалектному мовленні.

За граматичною ознакою відсутності відмінкових парадигм в обох числах серед іменників з конкретним значенням виділяється чимала група слів, що становить категорію речовинності. Такі іменники означають однорідну за своїм складом речовину, яку можна поділити на частини, що мають назву цілого й підлягають виміру, а не лічбі. Це назви зернових, овочевих, плодових і ягідних культур (*ляста, цибу́рка, капу́ля, мо́ця, карто́то, пше́ніжу*), рослин (*ва́, кропи́бузина*), харчових продуктів (*сир, сік, мед, вино́хліб, молоко*), корисних копалин, металів, рідин, газів (*вугі́лля, де́ньфта, газ, во́, на́зо, вода́сіль, залі́*), ґрунту (*на́к, глі́, пісо́земля*), будівельних матеріалів (*гла́нт, це́, цеме́ванно*), тканин (*сукно́тець, шовк, си*), ліків (*ні́, цитрамо́аспіри*) і деякі інші [Морфологія 1969: 66]. Речовинні іменники вживають переважно в однині. Іноді від них може утворюватися форма множини, але тоді відбувається семантичне зміщення – форми множини виражають типи, види чи сорти якоїсь речовини (*хлі́би, кі́со*) або велику кількість їх, співвідношення величин за масою, розміром чи інтенсивністю вияву (*то́жу - 'жита, вода́ - 'діво, кпі́со - 'піски, сні́г – сні́ги*).

За значенням множинних форм іменників із категорією речовинності та їхніми семантичними відношеннями з відповідними формами однини в українській мові виділяють такі основні види деривативно-корелятивних форм множини речовинних іменників: множинні форми на позначення гатунків, видів речовини; форми множини, що позначають велику кількість речовини; форми множини, що позначають площі, зайняті речовиною, матеріалом чи рослинністю; форми множини, які передають буття речовини в часі, якщо вона є результатом багатократної дії в певних проміжках часу; форми множини, що позначають вироби з речовини [Поґрібний 2010: 17].

Виразно помітно, що вживання форми множини речовинних іменників у діалектному мовленні мешканців села Стриганці

Тисменицького району Івано-Франківської області трапляється доволі часто: її може бути утворено як від іменників, що мають форму множини, так і від іменників, що її в літературному мовленні не мають. Форма множини виконує стилістичну функцію: мовець ніби хоче підкреслити співрозмовникові важливість якогось аспекту висловлювання за допомогою вказівки на більшу кількість напр.: а) (бабуся, звертаючись до трирічної онуки, яка несе цеглину з наміром погратися нею): *вПоста глуту це! вПоста! деігу, то бу тобі на ноБо як впаде дитисі на всізахо **свїті*** (тут: *дитисі на всі свїтізахо* - дуже сильно плакати, ревіти); б) (бабуся до дітей, які катаються на одному велосипеді) *ли до тихги пооббиваВи вже всі но **рїврове!*** в) (сусідка, розповідає про те, що вона любить сидіти вдома й не любить ходити в гості, зокрема, Новий рік також зустрічає вдома) *Ті **Нові роки**мкó! Рó [син – Л.О.] 'дєсь піде [в гості – Л.О.], хтос'джу. Менé не холи нігдéа я ніко емóдит, та й так свїтку'цітою збу'ред двана'пе.* Висловом *!Ті Нові роки* підкреслено її нелюбов до помпезного святкування Нового року у великих компаніях.

У діалектному мовленні в іменниках категорії речовинності, як і в літературній мові, зміщується смислове навантаження. Разом із тим у діалектному мовленні такі іменники у формі множини набувають широких можливостей для інтенсивного стилістичного використання. Ці форми не є просто граматичною ознакою, доволі часто вони несуть у собі різноманітні стилістичні навантаження й конотації. Тому ми поставили собі за мету в цій статті звернути увагу саме на ці стилістичні особливості їх використання й розшифрування тих конотацій, які за допомогою таких іменників передаються в процесі діалектного мовлення.

БАГНО с. (розріджена внаслідок дощів, розтавання снігу та ін. земля на шляхах, стежках і т. д.) багно – *мн.* **БАГНА**. У розмовному мовленні мешканців аналізованої говірки форма множини *гнаба* може підкреслювати велику площу заболочених місць або ж їхню глибину і важку прохідність, тобто ступінь вияву ознаки: *гоСе в. Пóв і знов падóха пириставóх дных, доц лиш трóло по ціліку льїро 'лисї такігах поробїдоро **гнаба**, 'ати, ні пройтїшио ні проїх*

БАРАБОЛІ ж. (плоди й кущ) картопля – *мн.* **БАРАБОЛІ**: (обговорюється врожай картоплі восени 2011 р.) **Ситуація 1.** *ли стоку вкопáго рóли сé на тїм поВони цїть мїхі'два **лїбарабо*** (однина). **Ситуація 2.** *куго рóСе **бараболї** йніфа* 'Цього року багатий і якісний урожай картоплі'.

БЕНЗІНА, НАБИНЗИ, БЕНДЗІНА, НАБИНДЗИ, ж. Бензин – *мн.* **БЕНЗИНИ, БИНЗИНИ, БЕНДЗИНИ, БИНДЗИНИ**. У діалектному мовленні носіїв аналізованої говірки лексему можуть уживати в множині в тих випадках, коли йдеться: а) про певну кількість бензину (із запису 80-х рр. ХХ ст.): колгоспний водій не може звести кінці з кінцями у своїх

путівках з обліком витраченого бензину й спересердя каже: ю, як *війти* Не зна [тут *війти* = 'вийти на лад' – Л.О.] *міз ти мибендзина, лиш іжджу та й іжджу*; б) про бензин у посудині: (сусідка до сусіда, побачивши в його гаражі кілька пластикових бідончиків, наповнених бензином) *бе тутіО, та в те бензинів а бензинів*; в) про інтенсивність вияву, ступінь забрудненості: *чку, якіти сорогко праЛе тельбе чоловік вчів те! бєбре віпрати, як в тебуї доА попро ром вімащене, і всьофер. І шмачоловік шо мибендзина просмерділо.*

БЗИНА, ж. (назва куща) бузина – мн. **НІБЗИ**. Густі зарослі з кущів бузини або зарослі з кущів бузини на значній території. Оскільки кущ бузини для стриганчан не дає ніякої користі (про лікувальні властивості ягід бузини знають, але користуватися (виготовляти настої й т. ін.) не вміють), то бузина на подвір'ї чи на городі сприймається як зовнішній вияв безгосподарності, і щоб підкреслити її, вживають форму множини, яка часто передає конотативний відтінок осуду або констатацію запущеності, недоглянутості земельної ділянки: (із розповіді жінки знайомим в автобусі про своїх сусідів) *т в місті жию вже давноВони* (тут *місто* = м. Івано-Франківськ – Л.Р.), *ти'чут продаварку не хоют. Господами приїжджєї лиш чісаа сюда щене. На подвіруле то всьо запули. А посадірку були мандибуНавесні внопо нібзизенá не скó, трава.*

ТОБОЛО с. (грязюка після дощу) болото – мн. **БОЛОТА**.
Ситуація 1. Хлопчик прийшов у дощ зі школи. Мати здивовано вигукує. *всіТи де валанцо [тисіваланца 'волочитися' – Л.О.] в болоті'бе всі штанісі, в те? Диви* **Ситуація 2.** Розмова жителя сусіднього села зі стриганчанином: – *нка Царієсі МалаА де почина? –'бу вниз. Там, як підєВід клу . Страшніпід самі паркані по, хібáличков не мож пройтїдоц, то цив ву'болота.* Цим висловом підкреслено велику площу заболоченої місцевості після дощу.

НКÁВИШНЬИ, НКÁВИШНЄ ж. Компот із вишень – мн. **ВИШНІНКИ**. У діалектному мовленні множини тут уживають тоді, коли треба підкреслити кількість посудин із цією речовиною: *тоА ти вже бага квшиніно лáзакрути?* Тобто мовець має на увазі: 'А ти вже багато скляних банок із компотом із вишень законсервувала?'

ВОДА ж. Вода – мн. **ДІВО**. **Ситуація 1.** Липень 2010 р. Із розмови жінок в автобусі: *дівдим з горóв, лю– Вже місіць пройшо'вода х. Стоїт і стоїт. І в півницьїше не зійшла'вода дах,стоїт. – Та, шо на горо - сь під чомух, - то підійшлижно від дощів. А та, шо в півницьїто перева віверх грунто дїво то. – Та коби є' вилівáці, вже водась громові чи якáльний доц підєлиш раз, а то лиш си й – лишїжа на людїра Бóсь кáку якáго рóСе дїди і вóво* (тобто: часті повені). **Ситуація 2.** Серпень 2000 р. Господиня повідомляє невістці, з якою вони разом готують обід: *ркула мандибу'Я вже сполока [обчищені для варіння картоплини – Авт.] в двох дахво* [спочатку в одній порції води, потім – у другій – Авт.]. Тут форму

множини вжито для того, щоб підкреслити кількість порцій води.
Ситуація 3. Серпень 2011 р. Жінка похилого віку розповідає про різну якість земельних ділянок, залежно від їх розташування: *Там ле́ по́було доро́ге: чи діво́, чи не діво́, лóвсе роди́, рбі́бо на го.* Тут форма множини об'єднує два значення: 1. Часті повені. 2. Довготривала дощова погода.
Ситуація 4. Червень 2011 р. Жінка прийшла з іншого кутка села й розповідає домашнім: *Йой, вже́ Корості́льна [Корості́льна – річка, яка протікає через село – Л.О.] ві́льліла, шу́вно в Бровари́вже по [Бровари́ще – куток села – Л.О.] дівво́.* Тут уживанням форми множини вказано на велику масу води.

НКА́ГНОЯ, ж. (рідка частина гною) гноївка – мн. **ГНОЯ́НКИ**.

Ситуація 1. Липень 2010 р. Із розмови жінок в автобусі: *Як мені́ вже́ ти́ гноя́нки ли́надо́ї* Цим висловом підкреслено, що жінці вже набридло утримувати корову або ж вона не любить виконувати цієї роботи (викидати зі стайні гній, вичерпувати гноївку та ін.).
Ситуація 2. Серпень 2010 р. Із розмови стриганецьких жінок в автобусі: - *Вона [жінка-покупець у місті – Л.О.] же́: ‘мені́ ка́рого ці́ните мо́локо́го Ви так до́А чо́ [тут ти мо́локо́ціни – встановлювати ціну на́ молоко, привезене на базар – Л.О.]? – А го́ло то́! Та́ й ко́ смачне́ вонóбу́йте, якéні! А Ви по́прóю: Па́я їй відпо́віда́ вину́ чим ту́ коро́ бу́ло́ взимі́маніє, а́бі ту́тисі. Влі́ті голо́ва́ба наро́бі́тре ва́ти, і ві́пасти, і́ло не́ї! І пого́ду́ти ко́ти. А кі́лька робóпро́годува́ жлі́асі. –ти́, як залéпоми́ А́чно так! А гно́ї! Фа́кти гноя́нкистéвсі в чі́сті: вбрó! То́ не то́, шо́ в мі́ [в чистий одяг – Л.О.] йди́ш, як пан, ці́лії хо́ нь.де́* Висловом *! А гноя́нки! А гно́ї!* мовець підкреслює велику частоту й обсяг роботи, яка може забруднити одяг.

ВКА́ГОРІ, ж. (міцний алкогольний напій) горілка – мн. **ГОРІ́ВКИ**.

Ситуація 1. Старша віком жінка, коментуючи дедалі більшу кількість пияків у селі, говорить: *І́нні горі́вкі! Та́ то всьо́ ви*
Ситуація 2. Стриганецька жінка в автобусі, обговорюючи односельчанина, який заборгував багато грошей у різних людей на випивку, але не може віддати борги, бо дружина забирає всю пенсію, щоб він не пропив, каже: *! на горі́вкіши́? Хіба́ грóшо йо́му! А на* В обох ситуаціях форму множини вжито для підкреслення значної кількості випитого протягом тривалого часу спиртного й велику частоту його вживання.

ДИМ, ч. (суміш сажі, попелу й т. ін. та газоподібних продуктів, які виділяються в повітря при згорянні чого-небудь) дим – мн. **ДИ́МИ**.
Ситуація 1. Мати до сина (запис 80-х років ХХ ст., коли село ще не було газифіковане й топили дровами або вугіллям) *бо́в шо́сь з то́в гру́ба бу́де́Тре [пі́чкою- Л.О.] та́сі, як ха́ти! Диві́роби рі́ла. І́вже́ заку́ дим є́чи ви́їда́о*
Ситуація 2. Друга половина серпня 2010 р. Із розмови жінок у сільській крамниці: *Яка́да́вна мо́ ді́сь така́ ми́ послі́дними ро́ка́пішла [мі́послі́дними ро́ка = ‘протягом останніх років; останнім часом’ – Л.О.] сі́тно се́лі! Ли́ш ско́ нку́мандибу́рби [карто́пли́ння – Л.О.], ми́ ли́шми*

днѣит. Цілівже її палѣи 'дими іно селі 'дими чим'ти немі. Дихну Уживанням форми множини від іменника дим підкреслено велику площу задимленої території й одночасно негативне ставлення мовця до дій односельчан.

ЗЕМЛЬІ, ЗИМЛЬІ ж. Верхній шар ґрунту, який обробляють і використовують для вирощування рослин – *мн.* **ЗЕМЛІ** (верхній шар ґрунту щодо його складу, якості) ґрунти: *льщіВ По млі підложе зеду [підло = 'погано' – Л.О.] дітро 'У Польщі неродючі ґрунти'.*

СТАКАПУ, ж. (городня рослина) капуста – **КАПУСТИ**. 1. Велика площа городу, засаджена капустою: *ли капусті́вНасади*. 2. Велика кількість зібраних як урожай головок капусти. Із розмови жінок похилого віку: – *є. ЗТа ми вже від'їздили сво рами,помідо мі́капуста, мі́мандибурка [тобто: возили ці овочі на базар – Л.О.]. –ни. Раз-два – і́от маши́м? Ма́р молоді́вда! Шо тупе́ші про́Ва сах мсі́ли по автобу́сті. А ми му́вже в мі́читися. –у Ну, так! А 'ргу на Селі́чирі че́сте, як ще з ві́памні́та [центр села, де автобусна зупинка – Л.О.] ли, хімі́чнімзайма ли. –ні́х писа́ на долóм номері́олівце́!, бу́лоОй, бу́ло Тут уживанням форми множини підкреслено значну кількість товару, який доводилося возити, і велику кількість поїздок із цим товаром.*

КРОПІ́ВА, ж. (назва рослини) – *мн., збірн.* **КРОПИ́ВІ** (зарослі кропиви): (бабуся до трирічної онучки) *Не', там кропиви́йди тудá.*

МАЛІ́НА ж. 'одна ягода цієї рослини' – *мн., зб.* **МАЛІ́НИ** 'багато ягід цієї рослини': а) *ці́ни, на суні́кати на малі́ба клі́ трéМене [на збирання ягід – Авт.]; б) нів́ принеслі́Кі́лько мали́? в) (племінниця жартома до дядька, який вернувся з лісу) нів́ на малі́Пішо, ко́в не заклі́а мене. Бу́ли ні́во малі́раз багаті́ли за́би ма. Без го року́чок я цьо́суни, ні́без мали́.*

МАНДИ́БУ́РКА [манди́бурка], -и, ж. (плоди і куш) картопля – *мн.* **МАНДИ́БУ́РКІ́**: **Ситуація 1.** Із розмови жінок похилого віку: *рами,є. З помідо́Та ми вже від'їздили сво ми́капуста мі́мандибурка* (про ситуацію, контекст і конотації див. докл. у підрозділі **КАПУ́СТА - КАПУ́СТІ́**. **Ситуація 2.** Серпень 2011 р. (жителька села до сина, який висловлює жаль, що вони могли би засадити картоплею навесні більше ділянок і відповідно зібрати більший врожай): *стачит'к ві́Нам тих мандибуро́.*

СЛЮ́МА, с. (харчовий продукт, який виробляють збиванням вершків або сметани) масло – *мн.* **МАСЛÁ**. У діалектному мовленні мешканців Стриганець множини 'масла' можуть уживати для підкреслення значної кількості речовини, а заодно для висловлення ставлення мовця до наявності в кого-небудь цієї значної кількості. **Ситуація 1.** Червень 2005 р. Із розмови жінок в автобусі: *зд ді́є!р гара́Та їм сі́ тупе́ [тобто: Вони тепер розкошують – Л.О.]. 'сти. Вони́от де їх па́Маю́т дві корови, ма́ ртупе́ 'сметани́ і маслázі́т!р во́ют! І на базá ви́йда́ У цій цитаті прочитується заздрість, що хтось має й споживає*

багато молочної продукції. **Ситуація 2.** Сусідка розповідає знайомим про сусідів, які мають намір продати корову: *‘ка, си́рют молора́з раху́ там заВони́ масла, сметани* (про ситуацію, контекст і конотації див. докл. у підрозділі **МОЛОКО - МОЛОКА, ситуація 2).**

МАТИ́НА [ма¹тина], -и, ж. (дика лобода) нати́на – мн. **МАТИ́НІ** ‘велика площа густих заростей цієї рослини’ (трактується як бур’ян): *ті́ росту́ матини́ Там і так одні́ лише.* Мовець мала на увазі, що город погано доглянуто, належно не посапано.

МОЛОКО, с. – мн. **КАМО́ЛО.** **Ситуація 1.** Липень 2000 р. Жінка розповідає в автобусі знайомим, як вона доглядала старенького родича: *ти́ Я вже йому́ ка́моло ласі́наноси.* У цьому вислові прочитуємо багатоплановий зміст: а) ‘Я йому часто приносила молоко’; б) ‘Я йому носила молоко протягом тривалого часу’. Унаслідок цього виходить, що вона йому як наслідок (якщо підсумувати те, що вона носила протягом кількох років) принесла багато молока. Це перший план. Метою висловлювання є другий план: бачите, як я добре доглядала родича. **Ситуація 2.** Липень 2010 р. Сусідка повідомляє знайомим, що її сусіди з певних причин (так склалися обставини, хоча вони й не хочуть цього робити, але змушені) мають намір продати корову. Мусять, але дуже не хочуть. Тому все ще підраховують, яку матеріальну й фінансову вигоду вони одержать від того, якщо продовжуватимуть тримати корову, і яких фінансових і матеріальних збитків вони зазнають, якщо корову все-таки продадуть. Тобто враховують прибуток від можливого продажу молока, сиру, масла протягом певного часу. Сусідка й говорить знайомим: *ю́тра́з раху́ там заВони́ ка́моло, сметани́, масла́сири.* Тобто мається на увазі, що власники корови вважають, що за рік вони б одержали значну кількість цих продуктів. У висловлюванні ж сусідки прочитується дуже виразний (зрозумілий лише мешканцям села, які добре знають ситуацію, контекст висловлювання й скупість самих власників корови) акцент мовця на іронії: і сусідка, і співрозмовники розуміють, що: а) корову тривалий час тримали впроголодь і великої кількості цих продуктів від неї годі сподіватися; б) великого прибутку вони й так не мали б, бо для цього необхідно буде докласти багато зусиль і праці, а обставини складаються так, що ні сіна на зиму нема кому заготовляти, ні регулярно годувати й доїти, ні гнати пасти в черзі в череді нема змоги. Отже, у кінцевому результаті за граматично оформленим з допомогою переліку речовинних іменників реченні прочитуємо такі думки: а) даремно вони це підраховують, усе одно корову доведеться продати; б) вони дурні, бо даремно сподіваються на якісь значні прибутки, цих прибутків досягти неможливо. Тобто в цьому реченні вживання речовинних іменників у множині виконує яскраво виражену стилістичну функцію й несе інформацію, яка зрозуміла співрозмовникам, але закрита для чужого. **Ситуація 3.** Липень 2011 р. У висловлюванні жінок, які обговорюють, у яку посудину (*ви́дро чи кба́ньи*) перелити свіжовиготовлене в домашніх

умовах повидло, форма множини *ка́моло* позначає, що в посудину зливали порціями молоко з кількох доїнь: - *ка є мо́ло! Але в баніку! – лійка ві́То мо́ло!*

ЛАНАМУ, ж. (шар піску, землі, глини, нанесений течією річки й т. ін., особливо під час повеней) намул, ч. – мн. **НАМУЛИ**. **Ситуація 1.** Липень 2010 р. Після сильних дощів і повеней у першій половині 2010 року господиня оглядає свою корову, яку пригнали в череді з пасовиська, і бачить, що в тої ноги по коліна в намулі. Вона говорить: *Ну і'намули!* Цей вираз співрозмовник може прочитати по-різному: а) наявність намулу на значній території; б) товстий шар намулу; в) існування намулу вже тривалий час на території села внаслідок безперервних дощів і кількох повеней (на другому плані прочитуємо думку: коли вже той намул закінчиться, коли ситуація зміниться на краще?). **Ситуація 2.** Липень 2010 р. Господиня, принісши з комори, де в підвалі піднялися ґрунтові води, показує знайомій забруднену скляну півлітрову банку для консервування й говорить: *сля́Пі – всьо ві́ воді́то хнамула*. Тут підкреслено значний ступінь і обшир забруднення через окреслення великої кількості забруднених предметів. **Ситуація 3.** Липень 2010 р. Жінка, у якої вже третій рік підряд після повеней у хаті побувала вода, говорить: *вже́Мені длі тінабри'намули!* Тут значний ступінь і обшир забруднення зрозумілий сам собою, акцентовано на частоті, регулярності вияву цього явища.

ОВЕ́С, **ві́вса**, ч. (назва зернової культури) овес – мн. **ВІВСІ** 'урожай на земельних ділянках, засіяних вівсом'; 'великий урожай вівса'; 'різні сорти вівса'; 'великі площі, засіяні вівсом': *жче́Бли ті підоддусени то вже вівсидо о, пшениці́, тідут молотіом бу́то вже всьо раз [комбайнами – Л.О.]*.

КПШСО, ч. (сипуча порода, що складається із крупинок твердих мінералів) пісок – мн. **ПІСКИ**. **Ситуація 1.** Червень 2006 р. Двоє мешканців Стриганець обговорюють становище, у якому опинилися деякі їхні односельці внаслідок інтенсивного розвитку будівництва в містах і містечках регіону: *ю́ті набирало́ Дністра́вгім ко́ на До́Вони замі́му кама́к, а пудо́тором пісо́ексава [КАМАЗ – марка великовантажної машини] . Тиміше село́рез на́т че́везу су́ спа́ги, нема́ло до́рот ко́дим, шо жию́лю [су́ спа́нема = 'нема порятунку']. сі́ті всьо трісе́зі, то в ха́на про́йде по до́ро́ка маши́ вели́Як така люю́ті порозва́ нам так хати́Вони*. **Ситуація 2.** Липень 2006 року. Водій-пенсіонер згадує: *лі́Як будува лу, то я тихі́шко піскі́в всінаво́зи 'Як будували школу, то я возив велику кількість машин піску'*. **Ситуація 3.** Стриганчанин похилого віку згадує: *Я як ти. Ли́йжко жи́х. Там тьі́в в тих місьцьі́рмії, то служі́був в а'піски́ і'піски*.

ПШЕНИ́ЦІ [пше́¹ниц'і], -і, ж. (назва злакової культури) пшениця – мн. **ПШЕНИ́ЦІ** 'урожай на земельних ділянках, засіяних пшеницею'; 'великий урожай пшениці'; 'різні сорти пшениці'; 'великі площі, засіяні

пшеницею' а) *ті підойдусени то вже вівсіжче до обли, пшениці, тідут молотіом б'юто вже всьо раз* [комбайнами – Л.О.]; б) *Там пшениці ліроди, бураки.*

СІНО с. – мн. **СІНА**: *ді то всьо на гороба, абіти Бесит найньіе, шо му казобасилько в, борков скосійов косасво 'сіна 'ку фист вросліго р'осе* вжито на позначення значної форми множини сіна кількості (фактично – багатого урожаю). На підтвердження цього можна сказати, що ми не зафіксували моделі на зразок *'Сіна ніку погаго р'осе*. Сказати можна лише: *локу не вродіго р'осіно се*. У такому самому значенні форму множини **'сіна** вживають і в інших регіонах, пор. із Черкащини: *рні, гами, було яра* На Обніжку між двома горові **'сіна** тько косятьба [Словник 2010: 286].

ФАРБА, ж. 'фарба' – мн. **ФАРБІ** 'різні типи фарби', 'різні кольори фарби' і т. ін.: (із питання до продавця в сільській крамниці) *сіси фарбі до воло? Чи не ма?*

Уживання множинності в мовленні мешканців говірки є дуже поширеним. Це зумовлено тим, що в мовленні носій з допомогою множини речовинних іменників може передати думку так, що її без проблем розуміють співрозмовники. Певною мірою воно є одним із засобів урізноманітнення: стилістичного, синтаксичного, смислового, – і таким чином це вживання множини часто слугує засобом створення варіантності. Точніше передано нюанс думки, на якому мовець хоче акцентувати своє висловлювання, звернути увагу співрозмовників на якусь обставину, деталь та ін., пор.: а) *тубліт, а ти би лишеді шось р'олю нійгу джльот'агоріве (г'агоріве - згруб. до вк'агорі 'горілка', нитиджльога - жадібно пити яку-небудь рідину, дудлити); б) нніТа то всьо ви 'горівки! в) нні? Хіб'а гр'ошо йому'А на 'горівки*. Уживання множини (у цьому випадку – **'горівки**) дещо змінено стилістичну функція й розширено спектр смислового навантаження, який не повністю передає згруб. **г'агоріве**. Висловлювання стає формально ніби більш нейтральним, хоча емоційну напругу збережено: тут закладено інформацію і про частоту випивки, значну кількість випитої горілки, і відповідно всі ті негативні явища, які пов'язані з цим явищем – частий прихід чоловіка додому п'яним, відсутність доброго господаря на подвір'ї, розпач жінки, яка виховує дітей практично сама, без підтримки чоловіка та ін.).

Отже, указуючи на велику кількість чого-небудь, речовинні іменники в мовленні аналізованої говірки виконують ще й важливі стилістичні функції: увиразнюють думку, акцентують на конкретних аспектах висловлювання, надають емоційного забарвлення, яке чітко прочитують співрозмовники. Їх уживання допомагає створити сферу своєрідного мовленнєвого контексту, який моментально, автоматично „прочитують” носії говірки, але який переважно „закритий” для носіїв іншої, особливо – віддаленої говірки чи для носія суто літературного мовлення, який опинився на іншій, ніж його рідна, діалектній території.

Література

Морфологія 1969 – Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. акад. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 584 с.; **Осташ 2010** – Осташ Л. Матеріально-речовинні іменники в діалектному мовленні / Любов Осташ // Мовознавчі студії. – Вип. 3 : Діалект у лінгвокультурологічному просторі (за матеріалами Міжнародної наукової конференції на пошану 100-річчя від дня народження Гаврила Шила) / упоряд. Л. Баранська, Н. Грицик, К. Іваночко та ін. – Дрогобич : Швидкодрук, 2010. – С. 238 – 244; **Погрібний 2000** – Погрібний І. І. Матеріально-речовинні іменники (лексична семантика і словозміна) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / І. І. Погрібний. – К., 2000. – 20 с.; **Словник 2010** – Словник мікротопонімії Черкащини / укл. Т. О. Гаврилова, З. М. Денисенко. – Черкаси : Вид. Ю. Чабаненко, 2010. – 494 с.

Осташ Л. Р. Категорія числа в діалектному мовленні

Уживання форм множини матеріально-нці Тисменицького району Івано-Франківської гáречовинних іменників у говірці села Стри області трапляється часто. У статті звернуто увагу на зміщення смислового навантаження при вживанні форм множини таких іменників, їхні стилістичні функції в процесі мовленнєвого акту, розшифровано різноманітні конотації.

Ключові слова: категорія числа, діалектне мовлення, іменник, одинина, множина.

Осташ Л. Р. Категория числа в диалектной речи

Употребление форм множественного числа материально-вещественных имен существительных в говоре села Стриганцы Тисменицкого района Ивано-Франковской области происходит часто. В статье обращено внимание на смещение смысловой нагрузки при употреблении форм множественного числа таких имен существительных, их стилистические функции в процессе речевого акта, расшифрованы разнообразные коннотации.

Ключевые слова: категория числа, диалектная речь, имя существительное, единственное число, множественное число.

Ostash L. R. Category of number in dialectal speech

Use of plural forms of material-substantial nouns in dialect of the village of Stryhantsi, Tysmenytsya District, Ivano-Frankivsk Region occurs very often. The article draws attention to shift of meaning in use of plural forms of such nouns, their stylistic functions in the process of speech act, different connotations are deciphered.

Key words: dialect, conversational speech, noun, singular, plural.

Т. І. Сердюкова (Луганськ)

УДК 811.161.2'282.2(477,52/.6)

**СИНОНІМІЯ СИНТАКСЕМ НА ПОЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ДІЇ
ТА НАПРЯМКУ РУХУ В ПРОСТОРОВІЙ ПРОЕКЦІЇ**
(на матеріалі східнословобожанських говірок української мови)

Функціональний підхід до синтаксичних явищ стає панівним у сучасній лінгвістиці. Виділено два напрями в синтаксичних дослідженнях функціонального плану: синтаксемний аналіз в інтерпретації А. Мухіна і функціонально-синтаксична концепція Г. Золотової. Центральне місце в них займає виділення елементарної синтаксичної одиниці – синтаксеми [Золотова 1982: 9]. На думку Г. Золотової, синтаксема – це конститутивна, вихідна синтаксична одиниця, реалізація якої залежить від лексичного наповнення та граматичних форм вираження слів, що входять до її складу. Синтаксема виділяється на основі семантико-синтаксичних відношень, позначає відповідні явища дійсності й не членується на синтаксичні одиниці нижчого рангу [Русанівський 2000: 546]. Граматичне значення синтаксеми, як і будь-якої синтаксичної одиниці, – це своєрідний комплекс відношень, зумовлений складними лексичними взаємозв'язками їх компонентів на різних етапах граматичної абстракції [Іваненко 1978: 13].

Перші фіксації діалектних синтаксичних особливостей української мови знаходимо в працях І. Верхратського, І. Панькевича, Л. Рак, Г. Їжакевича, Й. Дзендзелівського, В. Дроздовського, Л. Лисиченко проаналізували синонімічність окремих прийменникових конструкцій. П. Лизанець, В. Орос, Шагіря, І. Чередниченко описували окремі синтаксичні явища.

В. Добош уперше описав систему прийменникових словосполучень з урахуванням їх функцій, структури та семантичних розрізень,

В. Ващенко – паралельні форми прийменникових конструкцій. П. Приступа на конкретному матеріалі показав, що багатьом прийменниковим конструкціям відповідають паралельно вживані безприйменникові [Приступа 1957: 97]. М. Железняк реалізував системно-функціональний підхід до розгляду синтаксичних явищ говірок, а О. Юсікова застосувала структурно-функціональний підхід.

Багатий текстовий матеріал дає уявлення про особливості тієї чи іншої говірки, а продовження вивчення діалектного синтаксису сприятиме відтворенню реального стану діалектного мовлення в різних діалектних зонах України.

Мета статті – проаналізувати структурно-семантичні особливості локативних синтаксем, виявити їхню синонімічність, установити, що

варіанти синтаксем є модифікацією однакових синтаксичних способів вираження того самого змісту.

Один із засобів вираження певних значень у мові – це властивість мовних одиниць мати декілька форм для вираження одного значення й водночас здатність однієї форми реалізувати декілька значень [Загнітко 2001: 51]. Аналіз складу функціональної активності локативних синтаксем свідчить про те, що для вираження різних просторових ситуацій у східнословобожанських говірках існує ряд моделей. Їхнє значення визначається значенням лексем, які входять їх складу як основні компоненти. Варіантність і синонімія мовних знаків у загальномовознавчому плані є мовною універсалією [Кононенко 1970: 5]. Матеріали дослідження дають змогу виявити синонімічні моделі синтаксем. Синонімія в синтаксисі передбачає відношення не до позначених предметів, а до існуючих у дійсності та відображених у свідомості людини зв'язків між ними.

У синонімічні відношення вступають тільки ті синтаксеми, які виражають точно визначені типи відношень, тобто ті, яким властива однорідність значень. Тому принципова відмінність синтаксичної синонімії від лексичної визначається тим, що всяке синтаксичне значення передбачає наявність будь-яких відношень [Букатевич 1957: 19]. Суть синтаксичної синонімії полягає у властивості вказувати на відмінність цих відношень, на різницю та специфічні відтінки зіставляваних синтаксичних утворень. З точки зору синонімічних розглядаються не слова, які позначають певні поняття, а конструкції, які виражають відношення між ними [Сухотин 1960: 21]. Ці синтаксеми близькі за лексико-граматичним значенням (функціональним, смисловим), спільністю семантичного ядра, але різні за граматичною структурою. Як наслідок цього вони розрізняються смисловими відтінками, експресивно-стилістичними особливостями, активністю вживання.

Синтаксична синонімія за своєю природою, критеріями виділення значно відрізняється від синонімії лексичної. Це явище багатогранне, у ньому органічно переплітаються лексичні, морфологічні та синтаксичні аспекти, тому в її визначенні та теоретичному обґрунтуванні враховується багато факторів.

Семантична близькість синтаксем виявлена, з одного боку, за рахунок однакового лексичного складу, у якому допускається зміна у вживанні службових слів та в граматичних формах; з іншого боку – за рахунок обов'язкового паралелізму граматичного значення зіставляваних одиниць.

Синонімічність синтаксем передбачає диференціацію семантичних відтінків, відмінності в експресивно-стилістичному та модальному забарвленні.

Варіанти прийменникових синтаксем є модифікацією однакових синтаксичних способів вираження того самого змісту, наприклад: *пос'тавили 'коло 'хати – 'б-іл'а 'хати*. Різноманітні синтаксичні засоби, які служать для вираження того самого чи близького значення, створюють варіативність (паралельність) синтаксису в широкому розумінні слова – явище, пов'язане з розвитком мови.

При виділенні синтаксичних синонімів за основу беруть лексико-семантичний принцип, який сприяє об'єднанню різних граматичних засобів вираження семантико-синтаксичних відношень з урахуванням функціонально-синтаксичних ознак конструктивних елементів.

У них представлені неоднорівні в семантико-синтаксичному та стилістичному відношеннях моделі, що визначають необхідність обґрунтування та виділення відповідних синоніміко-синтаксичних рядів. У межах кожного ряду виділяється широка амплітуда різних за структурою компонентів, що несуть додаткове інформативне та стилістичне навантаження; вибір кожного члена ряду пов'язаний з комплексом лексико-синтаксичних властивостей окремих елементів та конструктивної одиниці в цілому. Порівняльний аналіз таких рядів передбачає наявність зближених у семантико-синтаксичному відношенні синтаксем, одні з яких структурно однакові, інші – диференційовані.

Синонімія передбачає вживання паралельних за функціями та значеннями форм, які існують у мові та зберігають свою постійну співвіднесеність, будучи стабільними для даної мови. На синтаксичному рівні вони виражають тотожне синтаксичне значення.

Розглянемо прийменникові й безприйменникові синтаксеми східнословобожанських говірок, виділивши лише такі відношення, для вираження яких у діалектній мові існують порівняно широкі синонімічні групи прийменників. Розмежування синтаксичних синонімів і синтаксичних і еквівалентів указує, що вираження синтаксичними синонімами додаткових відтінків значення є вирішальним для збереження їх у синтаксичній структурі діалектної мови.

Говорячи про просторові відношення, проводимо умовне розмежування статичної та динамічної локалізації, тобто між відношеннями чисто локальними та відношеннями різних аспектів переміщення одних реалій відносно інших. Необхідність такого розмежування викликана наявністю значного спектра просторових відношень, за якими в мовній системі закріплене широке коло прийменникових конструкцій з різноманітним конкретним явищем. Найголовніші диференційні ознаки синтаксем просторового значення пов'язані з усвідомленням людиною основних законів орієнтації в тривимірному просторі. Це відношення дії, процесу або руху до місця реалізації дії та відношення місцеперебування й переміщення чогось до предмета-орієнтира. При цьому враховується відношення між полями простору й локальності. Адже при дієсловах руху виділяють відношення

простору, а при статичних – локальні. Різні прийменники, що вживаються в абсолютно тотожному словесному оточенні й виражають однакові граматичні відношення, виступають як прийменникові синоніми. Сприйняття, усвідомлення й практичне використання синонімічності прийменників – доказ не лише наявності в них лексичного значення, але й їх багатозначності [Кучеренко 1973: 23].

Найголовніші диференційні ознаки прийменникових синтаксем просторового значення пов'язані з усвідомленням людиною основних законів орієнтації в тривимірному просторі. Це відношення дії, процесу або руху до місця реалізації та відношення місцеперебування й переміщення чогось до предмета-орієнтира.

У досліджуваних говірках можна виділити декілька синонімічних рядів, які позначають безпосереднє перебування або пересування предмета. Значення місця дії, стану чи розташування об'єкта на поверхні або всередині якогось іншого об'єкта в досліджуваних говірках передається такими синтаксемами: *у (в) + N Іос*, *у (в) + N + асс*, *на + N асс*, *на + N Іос*, *по + N Іос*, *до + N асс*.

Синонімічними в такій функції є моделі *у (в) + N асс*, *на + N асс*. Вони вживаються паралельно, часто з однаковим складом компонентів. Синтаксеми виступають на означення місця дії, стану, розташування об'єкта серед відкритого простору: *ве^uду ко^роў у колхоз – іду на колхоз*; *зби^eраў у ¹пол'і – зби^eраў на ¹пол'і*. І все ж відтінки значень між наведеними синтаксемами відчутні: *п-і¹ти на квар¹тиру* – це „винаймати квартиру”, а *п-і¹ти ў квар¹тиру* – „увійти всередину приміщення”.

Знахідний відмінок із прийменником *в* виражає напрям руху, місцевий – місце руху. У ролі функціонального компонента знахідного й місцевого відмінків з прийменником *у (в)* виступають синтаксеми з прийменником *на*. Проте прийменник *в* указує на простір, який постає в уяві як обмежений, конкретний, якщо ж думка про просторове обмеження відсутня, вживається прийменник *на*.

Синонімічне вживання цих прийменників спостерігаємо також, коли вони визначають місце дії всередині об'єкта: *ра¹ботаєм на за¹вод'і – ра¹ботаєм ў за¹вод'і*.

Прийменник *до* найчастіше вживається з назвами населених пунктів: *при^eв-із до Луган'с'ка, ¹вийіхау до С¹ватова*.

Функціонування *по + N ген* з іменниками загальними назвами поселень (село, місто), назв країв, країн, а також таких просторових назв, як дорога, долина, ліс, поле використовується у функції власне мети: *і¹дут' до ¹р'іч'ки ку¹пац':а; зби^eрайец':а ¹йіхат' до ¹города; при^eходили ми до ¹пол'а*.

Іноді синтаксеми з такими прийменниками не мають виразних семантичних відмінностей і виступають як паралельні форми. Це спостерігаємо, коли прийменники *в (у)* та *на* набувають значення, рівного

по: хо^дди^у по дво^рах; хо^дди^у у сво^йй^і хат[']і; пром[']ч[']ау по [']вули^ец[']і; їде по [']вули^ец[']і.

Синонімічними до них можуть бути безприйменникові синтаксеми: хо^ддити [']вули^ецейу; м[']ч[']ати до^рогойу до [']л[']ісу. Вони утворюються, коли прийменник *по* вживається при дієсловах скерованого руху.

Широко вживані синтаксеми *до + N gen* для означення напряму з проникненням усередину синонімічні до синтаксем *у (в) + N acc*: *п[']і[']ду до с[']тайн[']і; по[']н[']іс до д[']ругой['] хати; в[']ід[']в[']із до [']в[']іс[']ка.*

Можливе подвійне розуміння такого типу відношень: *до* – указує на спрямованість руху всередину об'єкта, а також рух до об'єкта без заходу всередину. Синтаксеми з прийменником *до*, що означають напрямок руху всередину об'єкта, мають обмежений склад залежних слів порівняно до синонімічних синтаксем з прийменником *в (у)*.

Прийменник *до* в цій функції виступає з власними чи загальними назвами міст, приміщень, закритого, обмеженого простору: *і[']дут['] до [']церкви на [']ус[']у н[']іч['], хо^ддили до [']хати, при[']їїз[']дит['] до Лу[']ган[']с[']ка.* Синонімічними можуть бути синтаксеми з прийменниками *до* та *в (у)* з назвами невеликих за розміром предметів, з абстрактними та конкретними іменниками: *а то[']д[']і те [']с[']ім[']я [']м[']іш[']еч[']ок і сохр[']ан[']айец[']: а во[']но на то['] год; [']сипали до м[']іш[']к[']і['] – у м[']іш[']ки.*

Рух, скерований на наближення до певного об'єкта, що є метою цього руху, але без заходу до його середини, у східнословобожанських говірках передається синтаксемами *до + N gen*, *п[']ід + N acc*: *п[']ід[']їш[']о[']у до кон[']тори.*

Синонімічними виступають прийменники *до* та *на*: *ви[']її[']ж:али на хуто[']ри до [']хутору.* *На + N acc* перебуває в опозиції з синтаксемою *на + N loc*, перша виражає динамічне відношення (рух на якусь поверхню), друга – статичні відношення (дію на поверхні предмета): *С[']і[']у на пн[']і; до во[']їни ро[']била на пс[']іхбол[']ниці['] – у пс[']іхбол[']ниці[']; си[']д[']іли уд[']вох на бо[']лотах – у бо[']лотах.*

У східнословобожанських говірках використання того чи іншого прийменника вносить більшу чи меншу відмінність у зміст звороту. Щодо загальної різниці семантики просторових синтаксем з прийменниками *в (у)* та *на* спостерігаємо, що *в (у)* означає дію всередині чогось, а *на* – на поверхні: *похо[']вали у бра[']ц[']к[']ії мо[']гил[']і; поса[']дили к[']в[']іти на бра[']ц[']к[']ії мо[']гил[']і; на го[']р[']іш[']ч[']і у ву[']лу ле[']жав ко[']жух.*

Деякі назви засвоїлися з тим чи іншим прийменником умовно: *в[']ідпоч[']івала [']у сана[']тор[']ії; пос[']лали [']лаге[']р['], але л[']іку[']валас['] на ку[']рорт[']і.*

Випадків паралельного вживання прийменників *в (у)* та *на* з власними назвами зафіксовано значно менше. У досліджуваних говірках найчастіше вживається прийменник *на*, який вносить значення більшого

просторового поширення дії: *чу¹мац'к·і во¹зи їйзди^ели на¹Киїї і¹даже на Моск¹ву; поси^елайут' на Да¹видоўку; на¹утро по¹їїхали на С¹ватове.*

Виражаючи тотожний синтаксичний зміст, синтаксеми з прийменниками *в (у) і на* виконують роль факультативних функціональних еквівалентів. Трансформуватися в синтаксеми *в (у) + N Ioc* можуть синтаксеми *при + N Ioc*, що виражають загальне просторове значення з відтінком внутрішньої залежності, зокрема причетності особи до якихось установ: *у¹ч'їс'а при Старо¹б·ел'с'кому¹техн'ікум·і.*

Значення місця руху, який здійснюється через обмежений простір (отвір), виражають функціональні еквіваленти *ї + N acc* та *ч'ере^uз + N acc*, *кр'із' + N acc*: *кр'із' в·ік¹но¹ видно л'іс.* Синтаксема *в (ї) + N acc* являє собою периферійний засіб вираження цього значення, охоплюючи вузькі шари лексики (*вікно, двері, ворота, хвіртка*).

Указуючи на наскрізний рух, ці прийменники відрізняються один від одного. На відміну від прийменника *ч'ере^uз*, прийменник *кр'із'* передає додатковий смисловий відтінок проникнення, переборення певного простору.

Синонімом до прийменників *в (у), на* може виступати в мовленні прийменник *сере^uд (посе^uред)* у синтаксемах *сере^uд, посе^uред + N gen*. Семантичною відзнакою їх є вказівка на те, що місце дії чи розташування знаходиться в центрі простору чи іншого об'єкта: *жи^еве^uмо¹ сере^uд се^uла.*

Місце перебування на поверхні об'єкта чи всередині його можуть виражати синтаксеми *по + N Ioc*. У цьому випадку вони перебувають у тісних синонімічних зв'язках з синтаксемами *в (у) + N Ioc, на + N Ioc*, відрізняючись від них лише деякими семантичними відтінками. При синтаксемах з прийменником *по* переважають дієслова руху або процесу: *п·ішоў слух по се^uлу; ка¹ч'алис' по тра¹в·і.*

У синонімічні стосунки вступають синтаксеми *по + N loc і понад + N inst*: *їш¹ли по¹вули^еці – б·ігли¹понад¹вули^ецейу.*

Прийменник *по* лише вказує на повторюваність дії чи розташування об'єкта в декількох точках поверхні або всередині кількох об'єктів: *по ха¹тах було¹темно; хо¹валис' по¹закутках.* При заміні прийменника *по* прийменниками *в (у) та на* цей відтінок слабшає.

Місце дії, стану, розташування об'єкта поруч з іншим виражають синтаксеми *коло + N gen, б·іл'а + N gen, воз'л'е + N gen, п·ід + N inst, над + N inst, при + N loc, не^uдалеко в·ід + N gen, не^uпода¹л'ік в·ід + N gen, близ'ко + N gen, край + N gen, к·і'нец' + N gen, за + N gen, по + N loc, поруч' + N inst, пор'ад + N inst, ближче + N gen*. Найбільш близькими за значенням є синтаксеми *коло + N gen і б·іл'а + N gen*, вони функціонально рівноправні й завжди вільно можуть бути замінені одна одною: *це о¹там коло ш¹л'аху – осо¹кор с¹тави^ели на во¹рот'ах б·іл'а тину.* Ці синтаксеми вживаються і для вираження дистантного просторового значення без вказівки на конкретний бік об'єкта, а також

для вираження близькості відносно сторони предмета. Архаїчним елементом досліджуваних говірок є синтаксема ¹воз'л'е + N gen: ¹воз'л'е хати посадили ц'в'іти.

Синтаксеми *n-id* + N inst указують на місце дії поблизу долішньої частини об'єкта, біля підніжжя: на ве^uс'іл':і ста¹вали *n-id* вор'ім'ми. Особливо часто вживається ця синтаксема з назвами міст та інших населених пунктів: се^uст¹ра жи^eла *n-id* До¹нец'ком. Б. Шарпило зазначав, що в ряді говірок південної частини Луганської обл. зафіксовано варіант прийменника – *нид* [Шарпило 1956:15]. Порівняно з прийменником *нид*, *над* вносить відмінний локальний характер, уживаючись з назвами на позначення географічних об'єктів: над ¹р'іч'койу розло¹жили б'іл'йо.

Синонімами до синтаксем ¹коло + N gen, ¹б'іл'а + N gen можуть бути *край* + N gen, *к'інец'* + N gen: к'інец' се^uла жи^eли З'уба'ки. Обидві синтаксеми вказують на розташування об'єкта поблизу іншого чи на місце дії в безпосередній близькості до якогось об'єкта. Синтаксеми *за* + N inst, *за* + N acc з лексемою *стіл* теж вступають у синонімічні стосунки, позначаючи розташування поблизу об'єкта: ¹с'іли за с'т'іл. Цікавим є також уживання прийменника *на* у значенні ¹коло: на ¹р'іч'к'і сушили со¹роч'ки, отди^eхали на ¹мор'і.

У межах цієї локалізації можна виділити синтаксеми, що позначають місце перед просторовим орієнтиром – ¹пере^uд + N inst: ¹д'іуч'іна не^uсе бу¹р'ак ¹пере^uд со¹бойу. Синонімом до моделі ¹пере^uд + N inst виступає синтаксема *за* + N inst. Але в деяких випадках прийменник ¹пере^uд виступає безпосередньо в значенні ¹коло: с'пали ¹пере^uд не^uре^uлазом.

Другу групу становлять синтаксеми ¹коло + N gen, на¹у¹коло + N gen, *кру¹гом* + N gen на позначення дії, яка відбувається поблизу об'єкта, охоплюючи його з усіх боків: на¹у¹коло д'іуч'ат сто¹йали паруб'ки. Проте слід зауважити, що в семантиці прийменників *круг* і *кругом* немає вказівки на рівномірне охоплення об'єкта з усіх боків: *моло¹дих* во¹дили *кру¹гом* сто¹ла.

Місце дії, стану об'єкта, що знаходиться в оточенні інших об'єктів, визначається синтаксемами *м'іж* + N inst, *по¹м'іж* + N inst, ¹сере^uд + N gen, *посе^uред* + N gen, *посе^uреди^eн'і* + N gen, *в (у)* + N Ioc, *на* + N Ioc. Найпродуктивнішими є синтаксеми з прийменниками *м'іж*, *по¹м'іж*, ¹сере^uд тощо. Синтаксеми з прийменниками *в* і *на* граматично обмежені: *вес' ч'ас* бу¹ на ¹л'уд'ах.

Ряд синтаксем не має синонімів, функціонує до певної міри автономно. Так, не вступають у синонімічні відношення синтаксеми з прийменниками *за*, *поза* на означення руху, спрямованого на другий бік об'єкта або за його межі: ¹виси^eпа¹у за са¹раї. Не має синонімів і синтаксема *n-id* + N acc, означаючи напрямок руху зверху вниз: *зако¹па¹у* *n-id* ¹земл'у.

Зазначимо, що близькими до синонімії, але не тотожними з нею є явища формальної варіантності прийменників. Так, у східнослобожанських говірках було виявлено фонетичний варіант прийменника *коло* – *кол'о*. У середній частині краю, у говірках Старобільського „діалектного клину”, помічені явища своєрідної вимови прийменника *бл'а* в значенні ¹*б·іл'а*. Однак це явище слід розглядати як окреме від синонімії.

Таким чином, спостереження над синонімічними локативними синтаксемами свідчать про те, що їх співіснування – це один із виявів розвитку граматичної будови діалектного мовлення. Семантична близькість створюється за рахунок однакового лексичного складу синтаксем, у якому допускається зміна службових слів, і за рахунок обов'язкового паралелізму граматичного значення зіставляваних одиниць.

Література

Букатевич 1957 – Букатевич Н. И. Опыт исторического изучения предлогов и предложений сочетаний в русском литературном языке / Н. И. Букатевич. – Одесса, 1957. – Ч. 1. – 145 с.; **Загнітко 2001** – Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови : Синтаксис : монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.; **Золотова 1982** – Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского языка. Синтаксис / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1982. – 368 с.; **Іваненко 1978** – Іваненко З. І. Семантична структура прийменникових конструкцій / З. І. Іваненко // Мовознавство. – 1978. – № 3. – С. 13 – 22; **Кононенко 1970** – Кононенко В. И. Синонимика синтаксических конструкций в современном русском языке / В. И. Кононенко. – К. : Наук. думка, 1970. – 144 с.; **Кучеренко 1973** – Кучеренко І. К. Лексичне значення прийменника / І. К. Кучеренко // Мовознавство. – 1973. – № 3. – С. 12 – 23; **Приступа 1957** – Приступа П. І. Говірки Брюховицького району Львівської області / П. І. Приступа. – К., 1957. – 136 с.; **Резвин 1952** – Резвин И. И. К вопросу к грамматической синонимике / И. И. Резвин // Иностранные языки в высшей школе : сб. ст. – М., 1952. – № 1. – С. 49 – 64; **Русанівський 2000** – Русанівський В. М. Українська мова : енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський, О. О. Татаренко (співголови), М. П. Заблук та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.; **Сухотин 1960** – Сухотин В. П. Синтаксическая синонимика в современном русском литературном языке / В. П. Сухотин. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – 160 с.; **Шарпило 1956** – Шарпило Б. А. Порівняльно-історична характеристика говірок Східної Слобожанщини (Старобільщини) / Б. А. Шарпило. – К., 1956. – 24 с.

Сердюкова Т. І. Синонімія синтаксем на позначення місця дії та напрямку руху в просторовій проекції (на матеріалі східнословобожанських говірок української мови)

У статті представлено неоднорівняні семантико-синтаксичному та стилістичному планам моделі локативних синтаксем, що визначають необхідність обґрунтування і виділення синонімічних груп. Розглянуто граматичне значення синтаксем, синтаксичні засоби, що служать для вираження близьких значень, створюють варіативність синтаксису в східнословобожанських говірках української мови. Проаналізовано просторові відношення місця дії та напрямку руху.

Ключові слова: локативні синтаксеми, семантико-синтаксичні моделі, модифікація, синтаксичні синоніми та еквіваленти, диференційні ознаки, варіативність.

Сердюкова Т. И. Синонимия синтаксем на обозначение места действия и направления движения в пространственной проекции (на материале восточнословобожанских говоров украинского языка)

В статье представлено разноплановые в семантико-синтаксическом и стилистическом планах модели локативных синтаксем, которые определяют необходимость обоснования и выделения синонимических групп. Рассмотрено грамматическое значение синтаксем, синтаксические средства, служащие для выражения близких значений, вариативность синтаксиса в восточнословобожанских говорах украинского языка. Проанализировано пространственные отношения места действия и направления движения.

Ключевые слова: локативные синтаксеми, семантико-синтаксические модели, модификация, синтаксические синонимы и эквиваленты, дифференцированные признаки, вариативность.

Serdukova T.I. Synonymy of syntaxemes for denomination place and action in the field of spatial projection (in the context of East-Slobozhanski dialects of the Ukrainian language)

Diverse models of the locative syntaxemes in the semantic-syntactic and stylistic context, which determine necessity to justify and select synonymous groups, have been presented in the article. Grammatical meaning of syntaxemes, syntactic means that express close meanings, variation of syntax in the field of East-Slobozhanski dialects of the Ukrainian language have been also observed. Spatial relations of action and direction have been analyzed there.

Key words: locative syntaxemes, semantic-syntactic models, modification, syntactic synonyms and equivalents, differential characteristics, variation.

О. В. Юсікова (Київ)

УДК 811.161.2'282.2 (366)

**ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД МОРФОЛОГІЧНИМИ
ОСОБЛИВОСТЯМИ ГОВІРКИ СЕЛА БОГДАН
РАХІВСЬКОГО РАЙОНУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Вивчення говірок на основі аналізу текстів нині є одним з актуальних завдань діалектології. Невичерпним джерелом для наукових досліджень і сьогодні залишаються архаїчні говірки Карпатського регіону, серед яких і гуцульські говірки Рахівського району Закарпаття. Останні були предметом наукового розгляду в працях багатьох лінгвістів, зокрема І. Панькевича, І. Верхратського, І. Жегуца, М. Грицака, Ю. Піпаша, Б. Галаса, М. Лесюка та ін. На сьогодні недостатньо висвітленим є питання сучасного стану цих діалектних систем.

Статтю присвячено розгляду морфологічних особливостей говірки села Богдан Рахівського району Закарпатської області на основі аудіозаписів діалектного мовлення, що були здійснені у 2010 – 2011 рр. Село Богдан включено до мереж Загальнослов'янського лінгвістичного атласу (н. п. № 485) [МЗЛА] і Атласу української мови (н. п. № 489) [АУМ. Т. 2: 98], що безперечно свідчить про ареалогічну значимість рис цієї діалектної системи для українського мовного континууму. Як показали спостереження, у говірці, попри вплив літературної мови, системно збережена строката палітра архаїчних особливостей, зокрема й на морфологічному рівні. Для говірки характерними є форми іменників І відміни орудного відмінка однини з флексіями **-ов** (**оў**). До фонетичного пояснення цього явища на основі аналізу живого діалектного матеріалу й праць багатьох славістів схилився І. Панькевич [Панькевич 1938: 216 – 217]. Дією фонетичних чинників обґрунтовував функціонування флексії **-ов** і С. Бевзенко. Так, на думку ученого, закінчення **-ов** в орудному відмінку іменників І відміни є результатом випадіння інтервокального ***j** (між двома голосними) з подальшою втратою голосним його складотворчого характеру: **у** – **ў**, наприклад: *рукойу* – *рукоў* – *руков* [Бевзенко 1953: 46]. Наведемо деякі приклади з говірки: *с кар'тошкоў*, *г'линов*, *с жо'ноў*, *сви'нов*, *ко'соў*, *тов 'вилов* (у говірці *'вила* – іменник жіночого роду), *ланко'воў*, *бри'гадоў*, *брига'диркоў*, *з не''в'істкоў*, *п'рачкоў*, *з го'р'ілкоў*, *за моло'доў*, *з на'чинкоў*. Флексії **-ов** (**оў**) трапляються в досліджуваних текстах і у формах якісних прикметників жіночого роду в орудному відмінку однини, наприклад: *поне'речноў 'пилов*, *з моло'доў жо'ноў*. Простежуємо їх функціонування й у займенниках: *тов 'пилоў*, *іс то'боў*, *з нев*, *за нев*, *зо мноў*, *іс со'бов*.

Найширший вплив на іменникове відмінювання в досліджуваній говірці мала парадигма іменників давніх ***ū**-основ. Результатом такого

впливу на відмінювання іменників давніх *а-, *ја-основ є функціонування в діалектній системі в родовому відмінку множини іменників жіночого роду флексій -іў (рідше -оў), наприклад: *із сме'рек'іў* (із смерек), *'пил'іў, пело'рам'іў та'ких не 'було, ро'її п'чол'іў, ни'ма ха'т'іў, пов'іб'і'гали с ха'тіў, го'ловк'іў д'вадц'ат', і'дут бес 'хусткіў; с тих ко'лискоў* (з тих колісок), *сер'ветк'іў на'в'ішуйут, луш'пин'а с ци'бул'іў, ка'лікіў*.

У досліджуваній діалектній системі зафіксовано форми місцевого відмінка однини іменників чоловічого роду з давньою флексією -ови, наприклад: *по по'гарчикови, по гек'тарови, по стебел'кови*. Як відомо, флексії іменного відмінювання давніх *ї-основ у давальному й місцевому відмінках однини поширилися на іменники чоловічого роду всіх основ. Ще І. Верхратський та І. Панькевич звертали увагу на сильний вплив давніх *ї-основ у західних говірках у давальному та місцевому відмінках іменників [Панькевич 1938: 191, 195]. Паралелі простежуємо в покутських і буковинських говірках, де відзначено історичні закінчення -ови, -єви в давальному й місцевому відмінках однини іменників чоловічого та середнього родів [Лесюк 2004: 281].

Іменники жіночого роду III відміни в родовому, давальному й місцевому відмінках однини послідовно функціонують із закінченням -и: *'соли, 'осени, у 'молодости, 'радости, 'сов'істи, 'гордости*, що свідчить про збереження форм іменного відмінювання давніх *ї-основ, характерних для південно-західних говорів. Це явище фіксують і словники окремих діалектних систем, де флексією -и охоплені й іменники I відміни [Сабадош 2008: 5 – 6; Турчин 2011: 9].

У знахідному відмінку множини щодо назв тварин, курей, дітей для досліджуваної діалектної системи характерним є вживання форм називного відмінка, наприклад: *'держимо с'вин'і, го'дуйут с'вин'і; кози то 'держат' л'уди, 'пенз'їа на 'д'іти, загоро'дили на 'д'іти, із'була ко'рови; 'мали се свуй 'кури, ко'рови, дер'жили 'кури*. Подібне явище вживання історичних форм знахідного відмінка іменників, ідентичних формам називного, як одну з домінантних рис фіксує в зоні покутсько-буковинського порубіжжя М. Лесюк [Лесюк 2004: 284].

У досліджуваній діалектній системі функціонують редуковані форми іменника з прийменником, поширеним є явище апокопи, наприклад: *д'ними ру'ками, перейи'ла д 'мам'і 'жити, 'зара ни'ма вже*.

Відзначимо іменники, що мають у говірці форми жіночого роду: *за'л'ізна 'вила; п'їета к'л'аса, 'торта 'торт*. Іменник *ко'лопні* паралельно функціонує у формі іменника жіночого роду однини: *ко'лопн'а*.

Досліджуваній говірці властиві енклітичні форми родового відмінка однини особових займенників, наприклад: *'мама жи'ла б'лиз'ко ми, давального відмінка однини: ми, му, ти, си, мн'і, т'і, с'і; знахідного відмінка – с'а, м'а, т'а, го, її, н'у (її); місцевого відмінка – на н'у, на м'і, при мій*. Такі форми, за даними II тому АУМ [АУМ 1988: к. 207],

охоплюють значну частину південно-західних говорів Карпатського регіону, вони були поширені в давнину й характерні, на думку С. Бевзенка, для діалектної мови загалом [Бевзенко 1953: 80 – 81]. Замість присвійних займенників у говірці функціонує давальний відмінок однини енклітичної форми особового займенника *м'і*: *чоло'в'ік м'і по'мер*.

В обстеженій говірці вживання стягнених форм прикметників у називному відмінку однини є системним явищем, наприклад: *л'е'карств'ени, 'ц'іни, 'доўги, ху'ди, золо'ти, ве'сели*. Спостерігаємо також функціонування в знахідному відмінку множини стягнених форм займенників: *свой п'лат'а, твуй 'кури*. Паралелі простежуємо в матеріалах картотеки говірок Закарпатської області М. Грицака, де зафіксовано стягнені форми присвійного займенника в знахідному відмінку множини, наприклад, у говірці села Річка Міжгірського району: *бе"ри свой шмуткы та з богом іди^е* [КМСГ].

У досліджуваній діалектній системі послідовно спостерігаємо вживання частки *май* у формах вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників, наприклад: *май 'р'ідко, май 'біл'ше, май 'жидке, май 'добре, май бо'гато, май 'перша, май в'кусне, май 'файний, май 'б'ідний*. Ця риса є характерною для говірок Закарпаття, де представлена як складовий елемент форм вищого й найвищого ступенів порівняння прикметників [Жовтобрюх 1962: 114]. Уживання цієї частки фіксуємо й у сполучних словах: *л'уди, май 'котр'і в'м'іли ст'ройіти*.

Для говірки села Богдан типовим явищем є вживання пасивних дієприкметників у синтаксичній функції атрибутивів: *'маю поса'жены 'йаблони, с'ливи; ве'рета 'онде т'кана; із т'риц'ат' 'першого року народ'жена*.

Спорадично трапляються інфінітивні форми дієслів на **-чи**, наприклад: *хл'іб пе'чи* (хліб пекти).

Послідовно збережені давні форми дієслів III особи множини без частки **-т**. Форми без кінцевого **-т**, як засвідчує карта № 242 2 тому АУМ [АУМ. Т. 2: к. № 242], властиві гуцульським говіркам в цілому, у досліджуваній діалектній системі функціонують форми дієслів III особи множини зі флексією **ê** (е звуженим), наприклад: *сп'ê* (сплять): *ст'ройê, 'ц'ід'ê, 'ход'ê, жи'йê, за'вид'ê; 'суш'і* (звуження **е** до **і**).

У дієсловах II особи однини перед закінченням **-ш** спостерігаємо контракцію тематичного голосного **е**: *'думаш, в'іти'раш, мош*.

У говірці збережені залишки давніх перфектних форм дієслів, що функціонують, зокрема в I, II особах множини у вигляді злиття колишнього дієприкметника й трансформованого допоміжного дієслова **смо, сте ('іс'те)** [Жовтобрюх 1962: 343], наприклад: *ка'залис'мо, ка'залис'те, йак 'іс'те са'дили, йак 'іс'те зби'рали; смо хо'т'іли, 'с'ййали смо, заби'рали смо, смо т'кали, ко'сили смо, смо 'моричили, сму 'шили (сорочки), с'те ро'били*. Простежуємо вживання в репозиції частки **се** (**с**

має тверду вимову) у зворотних дієсловах, наприклад: *се с'м'ійу (сміюсь), се же'ниї, се ли'шили, се ро'били, се з'робе, се в'ід'дала, се пост'ройіли*. Паралельні форми з твердим **с** у частці **се** переважають у більшості гуцульських говірок Північної Буковини [Герман 1995: 221].

Поширеними є й залишки давніх плюсквамперфектних форм, наприклад: *бу'ли 'жили, бу'ли про'вели, було то при'возили, бу'ли наст'райували, була хо'т'іла, бу'л'і 'в'іпили, бу'ли п'р'али, три'мали бу'ли, була ска'зала, н'іх'то не був не 'думаї*.

У дієсловах умовного способу функціонує частка **бых**, що є залишком давньої форми аориста, наприклад: *бых вам не забре'хала*. Функціонування форм дієслів умовного способу з **бых** І. Верхратський та І. Панькевич відносили до характерних рис гуцульських говірок Рахівського району Закарпаття [Панькевич 1938: 324]. Загалом такі форми умовного способу, як свідчить карта № 247 II тому АУМ [АУМ. 1988], зафіксовано в морфологічній структурі значної частини гуцульських, буковинських, покутських і закарпатських говірок.

У досліджуваній діалектній системі системно збережено давні прислівникові форми, наприклад: *'гор'і, д'гор'і, 'в'іт:ак, у'с'удих, 'віт'іл', те'перки, в до'лину 'вниз', до в'ран'і, 'заноч 'вчора', в зи'м'і 'взимку'*; займенникові форми: *'онде,'ос'де 'тутка, туй, 'туйа, 'тутечка, 'тама, 'тамечка*; редульковані займенникові форми: *то'то, це'це, тото'с'е*, паралелі до яких відзначені в лемківських говірках [Турчин 2011: 9]; частки *'майбо; йо, но*; редульковані частки: *се'се, то'то, йо'йо*. Прислівник *'гор'і* 'вгору', у досліджуваній діалектній системі – 'верхом', загалом є характерним для говірок сіл, розташованих уздовж Чорної Тиси, про що свідчить карта № 269 II тому АУМ [АУМ 1988].

Зазначені морфологічні особливості говірки активно функціонують не лише в мовленні старших, але й у мовленні жителів середнього й молодшого віку, дітей, які постійно проживають у селі Богдан. Отже, у говірці села Богдан нині на морфологічному рівні послідовно збережені окремі архаїчні форми давніх іменникової, прикметникової, займенникової, дієслівної парадигм, поширеним є явище апокопи, редулькації. Морфологічні риси досліджуваної діалектної системи відтворюють окремі особливості історичного розвитку граматичної системи української діалектної мови. Зібраний матеріал відкриває можливості для вивчення динамічних процесів у структурі досліджуваної говірки, а також її характеристики як одиниці ширших діалектних континуумів.

Література

АУМ 1988 – Атлас української мови: у 3 т. / ред. кол. І. Г. Матвіяс (голова), Я. В. Закревська, А. М. Залеський та ін. – Т. 2. – Волинь. Наддністрянщина. Закарпаття і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1988. – 521 с.; Бевзенко 1953 – Бевзенко С. П. Нариси з історичної граматики

української мови. Морфологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вид-во Київ. держ. ун-ту ім. Шевченка, 1953. – 199 с.; **Герман 1995** – Герман К. Ф. Українські говірки північної Буковини / К. Ф. Герман. – Чернівці : Рута, 1995. – 392 с.; **Жовтобрюх 1962** – Жовтобрюх М. А. Фонетика / М. А. Жовтобрюх // Історична граматики української мови / Безпалько О. П., Бойчук М. К., Жовтобрюх М. А., Самійленко С. П., Тараненко І. Й. – К. : Рад. шк., 1962. – 512 с.; **КМСГ** – Картотека Матеріалів до Словника говірок Закарпатської області М. А. Грицака. Зберігається у відділі діалектології Інституту української мови НАНУ; **Лесюк 2004** – Лесюк М. Говірка села Ковалівка як відображення покутсько-гуцульського мовного суміжжя / М. Лесюк // Діалектологічні студії. Школи. Постаті. Проблеми. – Вип. 4. – Л., 2004. – С. 275 – 288; **МЗЛА** – Матеріали обстеження населених пунктів України за програмою ЗЛА. Зошит № 485. Зберігаються у відділі діалектології Інституту української мови НАНУ; **Панькевич 1938** – Панькевич І. А. Українські говори Підкарпатської Русі та суміжних областей. – Прага, 1938. – 549 с. **Сабадош 2008** – Сабадош І. В. Словник говірки села Сокирниця Хустського району Закарпатської області / І. В. Сабадош – Ужгород : Ліра, 2008. – 480 с. **Турчин 2011** – Турчин Є. Д. Словник говірки села Тилич на Лемківщині / відп. ред. Г. В. Воронич. – Л. : Укр. акад. друкарства, 2011. – 384 с.

Юсікова О. В. Из спостережень над морфологічними особливостями говірки села Богдан Рахівського району Закарпатської області

У статті розглянуто архаїчні морфологічні особливості гуцульської говірки села Богдан Рахівського району Закарпатської області з урахуванням впливів давнього відмінювання іменників на сучасний стан словозмінної системи говірки.

Ключові слова: словоформа, словозміна, морфологічні особливості, відмінювання іменників давніх основ.

Юсікова Е. В. Из наблюдений над морфологическими особенностями говора села Богдан Раховского района Закарпатской области

В статье рассмотрены архаичные морфологические особенности гуцульского говора села Богдан Раховского района Закарпатской области с учетом влияния давнего склонения существительных на современное состояние словоизменительные системы говора.

Ключевые слова: словоформа, словоизменение, морфологические особенности, склонение существительных древних основ.

Yusikova O. V. From observations of the morphological features of the dialect of the village of Bogdan Rakhiv district of Transcarpathian region

The article focuses to the morphological features of the Hutsul dialect of the village Bogdan Rakhiv district of Transcarpathian region, taking into account the influence of old declension nouns in the present state of inflection of dialect.

Key words: word form, inflection, the morphological features of nouns declension of the ancient basics.

МІСЦЕВІ ВЛАСНІ НАЗВИ

М. В. Жарикова (Горловка)

УДК 81'373.21

ЮЖНОСЛАВЯНСКИЙ И ВОСТОЧНОРОМАНСКИЙ КОМПОНЕНТЫ В ТОПОНИМИИ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ УКРАИНЫ

Ономастика как раздел языкознания, изучающий все типы собственных имён, представляет собой сложное лингвистическое явление. Как справедливо подчеркнул В. Бондалетов, „ономастический материал составляет значительную часть лексики любого высокоразвитого языка и заслуживает того, чтобы его изучали”.

Основной массив собственных имён – *онимов* – составляют топонимы, содержащие наиболее ценную и богатую этнолингвистическую и историческую информацию. Необходимость многоаспектного изучения ономастического наследства обоснована в трудах многих исследователей: Е. Отина, А. Белецкого М. Сергиевского, А. Гаркавца, В. Григорович, В. Бушакова и др. Онимная лексика аккумулирует материальный, культурный, исторический опыт общественной среды, в котором она зарождается и функционирует. В связи с этим большое значение приобретает научное осмысление особенностей ономастикона всех народов, проживающих на территории Украины, в частности, малых этнических групп населения, для них проблема сохранения культуры и языка особенно значима.

В последнее время достаточно хорошо изучен гетерогенный в этнолингвальном отношении состав Донецкой ойконимии – её восточнославянский (украинский и русский), тюркский (урумский), новогреческий (румейский), германский (немецкий) компоненты. Однако отсутствует обобщающее исследование южнославянского (сербохорватского) и восточнороманского (молдавского) компонентов на юго-востоке Украины. В этом и состоит актуальность и новизна данной работы.

Цель нашей статьи – охарактеризовать южнославянский и романский компоненты в топонимии Донбасса и исследовать взаимодействие южнославянских и восточнороманских названий с русским и украинским языками и их топонимическими системами.

70-е годы XVIII в. – период интенсивного заселения территории, прилегающей к правому берегу реки Бахмута и междуречья Лугани и Северского Донца, где еще раньше, в конце XVI – XVII вв., запорожские казаки имели различные „маетности”. Сенатским указом от 29 мая 1753 г. в этом районе было разрешено селиться южным славянам – сербам и хорватам, а также молдаванам, румынам и полякам, объединенным в гусарские полки и роты (с центром в городе Бахмуте), в обязанность

которых входила охрана южных границ России. Эта территория стала именоваться Славяносербией (в старой орфографии – Славено-Сербия). Сербь-граничары основали не только новые села, например, *Подгорное* (с 1784 г. – Донецк, с 1817г. – Славяносербск), *Хорошее 1* (бывш. Двенадцатая Рота), но и влились в состав населения уже существовавших сел, например, *Черкасского Брода*, *Крымской Ямы* и др. Все военные поселенцы разделились на полки, полки – на роты и шанцы. „Соответственно устройству полков, Славяносербская территория распалась на 16 рот, расположенных исключительно по Донцу и Лугани, так как в степи не было годной для питья воды. (...) Сербские поселения, шанцы, были устроены на месте старых „безуказных” поселений, чем и объясняются их русские названия”: на Донце – *Серебрянка*, *Красный Яр*, *Верхнее*, *Вергунка*, *Привольное*, *Крымское*, *Нижнее Подгорное* (Славяносербск), *Желтое*, *Каменный Брод*; на Лугани: *Черкасское*, *Хорошее*, *Калиновское*, *Троицкое*, *Луганское* [Шишмарев 1975: 48]. Это вызвало появление целого ряда ойконимов со словом *рота*, имевшим при себе порядковое прилагательное. Эти новые названия употреблялись параллельно со старыми, например: *Первая Рота* – *Серебрянка*, *Вторая Рота* – *Луганское*, *Третья Рота* – *Верхнее*, *Четвертая Рота* – *Калиновское*, *Девятая Рота* – *Государев Боерак* и др. Поскольку позже возникает другая группа номерных названий со словом *рота*, непосредственно не связанных с сербско-граничарской колонизацией края, слово *рота* со временем начинает обозначать всякое военное поселение. Поэтому позднее к нему стали присоединяться новые порядковые прилагательные – в зависимости от номеров расквартированных в этих селениях кадровых рот гусарских полков. В последней четверти XIX в. наименования прежних рот сберегли только села *Серебрянка*, *Верхнее*, *Привольное* и *Государев Боерак*, тогда как другие селения в своих параллельных названиях сменили свой нумеративный компонент: с. *Луганское* (б. Вторая Рота) получило название *Пятнадцатая Рота*, с. *Калиновское* (б. Четвертая Рота) – *Тринадцатая Рота*, с. *Троицкое* стало называться *Четырнадцатой Ротой* и т. д.

Сербь довольно быстро ассимилировались с украинским и русским населением, утратив свой язык. По данным первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897г., в Славяносербском уезде спустя 150 лет после заселения его южными славянами по-сербски говорило лишь три человека [СУ 1927: 74 – 75], а во время переписи населения 1926 г. в уезде уже не было зарегистрировано ни одного серба [ПВп 1904: 102]. В настоящее время сохранились лишь отдельные географические имена со следами сербских онимных или апеллятивных основ. Прежде всего, это название районного центра *Славяносербск*, мотивированное административным хоронимом *Славяносербия*, образованным от искусственного этнонима *славяносербь* (славеносербь),

который, как пишут Ю. Карпенко и А. Смольская, „в XVIII – XIX вв. ... употреблялся и в сербохорватском, и в русском языке” [Карпенко 1975: 77]. Примечательно, что подобное название носило также одно из сел Новой Сербии. Вначале оно именовалось *Славено-Сербскою* (деревней), а с 1859 г. – *Славяносербка* или просто *Сербка* [Там же].

Пребывание сербского этноса на данной территории получило отражение и в ряде других топонимов: 1. *Депрерадовка* – название села Перевальского р-на Луганской обл. От фамилии одного из предводителей сербов – генерала Райка Депрерадовича (Р. де Прерадовича, Прерадовича), командира первого гусарского полка – Славянского. 2. *Сентяновка* – железнодорожная станция (раньше – деревня) в Славяносербском р-не Луганской обл. От фамилии серба П. Сентянина, офицера Бахмутского полка (ср. селение *Сентовка* в бывшей Новой Сербии). 3. *Штеровка* – поселок в Луганской обл. Селение основано в конце XVIII в. полковником – сербом Штеричем. Ср. поселение *Штеричевка* в бывшей Новой Сербии, созданной в 50-е годы XVIII в. в северной части нынешней Кировоградской области. Южная часть села Белого на западе Луганской области в середине прошлого века тоже сберегала след этого сербского антропонима – *Штеричи* и *Штерёвка/Штеровка* (полевая запись 1967 г.) 4. *Иллирия* – село в Лутугинском р-не Луганской обл. (северо-западная часть села, один из его „концов” называется *Панграцевка*). У местного населения этот исторический ойконим трансформировался в эллоквиализм *Риловка* (полевая запись 60-х гг. XX в.). В Бахмутском уезде был расквартирован „иллирический” гусарский полк со штаб-квартирой в слободе Железной [Загоровский 1913: 7]. *Иллирией* в конце XVIII – начале XIX вв. называли земли, заселенные южными славянами, которых считали потомками древнего племени на северо-западе Балканского полуострова – *иллирийцев*. 5. *Перичево (Перичева)* – прежнее название села Сокольники, Славяносербского р-на. Ср. также: *балка Перичева* – в бассейне Лугани, п. п. Северского Донца. В ойкониме и орониме отразилась фамилия *Перич (Пёричев)*, принадлежавшая сербу-помещику, владевшему деревней Ящиково. 6. *Башта* – название выезда из Штеровки в сторону села Ивановки. Ср. сербск. *Башта* ‘сад, огород’. 8. *Сербия* – один из „концов” деревни (села) Рубцы Краснолиманского р-на Донецкой области. Этнотопоним, запечатлевший переселение потомков сербов на север Донецкой области.

Сербские следы сохраняет и современная антропонимия юго-восточной Украины (ср. фамилии *Сербин, Левич, Райко, Райков, Зорич, Петрович, Радул* и др.), но это тема уже отдельного исследования. По данным словаря Ю. Новиковой, в настоящее время в населённых пунктах Центральной и Восточной Донетчины более 60 человек являются носителями сербских фамилий или таких, которые содержат следы сербского происхождения (в скобках указано количество их

носителей): *Серб* (3), *Сербенко* (1), *Сербін* (20), *Сербіненко* (7), *Сербінов* (2), *Сербський* (1), *Райко* (9), *Райков* (6), *Райковський* (1), *Зорич* (1), *Зориченко* (1), *Петрович* (5), *Петровичев* (1), *Петровицький* (2), *Радулов* и *Радульський* (2 чел.).

Определённый вклад в ойконимию Донетчины внесли и представители романских народов – молдоване и румыны (волохи), большая часть которых (в составе Волошского полка) переселилась в 70-е годы XIX в. в Бахмутский уезд Екатеринославской губернии, где основала свои населённые пункты или вошла в состав населения уже существовавших сёл; меньшая часть (на положении казённых крестьян) осела в Славяносербии. В наше время их потомки рассеянно проживают в некоторых населённых пунктах Центрального Донбасса; основная же их масса сосредоточена в восточной части Волновахского района Донецкой области. Их предки перенесли из-за Дуная в топонимию Донетчины уже сложившиеся романские топонимы. Среди них: 1) мокрая балка *Балта*, п. п. Юлиной, п. п. Васюковой, л. п. Ольховой, п. п. Луганчика, п. п. Северского Донца [Железняк 1970: 224]. Ср. молдав. апеллятив *балтэ* – ‘болото’. Примечательно, что в 1970 г., по данным Топонимической экспедиции, в речи жителей села Новоигнатьевка Волновахского района Донецкой области, основанного молдованами, участниками топонимической экспедиции Донецкого университета были зафиксированы географические апеллятивы *балта* – ‘речка’ и *залабалт* – ‘ручечок’; 2) ручей *Глodosы* – п. п. реки Бахмута, п. п. Северского Донца. Варианты гидронима: *Гладосов/Гладосів*, *Гладосівська річка* (эксп.). Рядом – селение *Гладосов* и карьер *Гладосово* (эксп.). В названиях этих топообъектов получило отражение прилагательное, которому соответствует современное молд. *гладос* – ‘грязный’. Такой же гидроним мы находим и в бассейне реки Прут, л. п. Дуная, на территории Черновицкой обл. – *Гладос* [СУ 1927: 138]; 3) ойконим *Гольма* неофициальное название (ойконимный коллоквиализм) посёлка *Гольмовского* в верховье Лугани. Его, по-видимому, следует рассматривать не как автохтонное образование, а как топоним, занесённый на территорию северо-восточной Донетчины переселенческой волной. Микропоним *Гольма* зафиксирован также в Кодымском районе Одесской области, являясь там, очевидно, молдавской субституцией славянского слова *холм*. В номинационных процессах топонимии Донетчины географический термин *холм* не участвовал, судя по отсутствию его в других географических именах этого региона. Поэтому мы склонны считать его перенесённым топонимом – зеркальным отражением *Гольмы*, возникшей в результате заселения молдованами очаковских земель.

Литература

Желєзняк 1970 – Желєзняк І. М. Словник гідронімів України / І. М. Желєзняк, А. П. Корєпанова. – К. : Наук. думка, 1970. – 780 с.; **Загоровский 1913** – Загоровский Е. А. Военная колонизация Новороссии при Потёмкине / Е. А. Загоровский. – Одесса : „Славянская” тип. Е. Хрисогелос, 1913. – 34 с.; **Карпенко 1975** – Карпенко Ю. А. Югославские следы юга Украины / Ю. А. Карпенко, А. К. Смольская // *Onomastica Jugoslavica*. – Загреб, 1975. – № 5. – С. 67 – 80; **ПВП 1904** – Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. XIII: Екатеринославская губерния. – СПб. : Изд. Центр. статист. комитета МВД, 1904. – 234 с.; **СУ 1927** – Статистика України. Серія XVII. № 96. Національний склад населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки перепису населення 1926 р. – Х., 1927. – Т. I.– 592 с.; **Шишмарев 1975** – Шишмарев В. Ф. Романские поселения на юге России / В. Ф. Шишмарев. – Л. : Наука, 1975. – 246 с.

Жарикова М. В. Південнослов'янський і східнороманський компоненти в топонімії південно-східної частини України

У статті розглянуто процеси формування сукупності ойконімів на території південної Донеччини, пов'язані з перебуванням сербського етносу, а також представників романських народів – молдован і румун (волохів) на цій території. Досліджено взаємодію південнослов'янських і східнороманських назв з російською й українською мовами та їхніми топонімічними системами.

Ключові слова: топонімія, топонім, ойконімія, південно-східна Україна.

Жарикова М. В. Южнославянский и восточнороманский компоненты в топонимии юго-восточной части Украины

В статье рассматриваются процессы формирования совокупности ойконимов на территории южной Донетчины, связанные с пребыванием сербского этноса, а также представителей романских народов – молдован и румын (волохов) на данной территории. Исследуется взаимодействие южнославянских и восточнороманских названий с русским и украинским языками и их топонимическими системами.

Ключевые слова: топонимия, топоним, ойконимия, юго-восточная Украина

Zharikova M. V. South slavic and east romance components in toponymy of the southeast part of Ukraine

The article deals with the processes of formation of aggregate oykonimov in the south of Donetsk region, associated with stay of the Serbian ethnos, and also representatives of the Romance people of this region in XVIII – XIX century, as well as the interaction of South Slavic and East Romance-

language titles with Russian and Ukrainian languages and their toponymic systems.

Key words: toponymy, toponym, oykonimiya, south-eastern Ukraine

Ю. Є. Злинько (Луганськ)

УДК 811. 161.2'373.21 (477.61)

ТОПОНІМІЯ СТАРОГО ЛУГАНСЬКА

Здавна люди вкладали у власні назви надзвичайно великий сакральний зміст, що відігравав для них значення більше за звичайну номінативну функцію. Завдяки цьому ми сьогодні і маємо право говорити про дискурс оніма, що вмістив у собі цікавий і глибокий світ, у якому відображено і культуру та традиції народу, і історичну епоху, і навіть власний характер носія імені.

У сучасній лінгвістиці онімам приділяють належну увагу як повноцінній лексичній одиниці, що цікава особливостями свого походження та творення. Останніми десятиліттями власними назвами в художньому тексті зацікавилися й літературознавці. Дискурс оніма, іноді суто лінгвістичні його показники (напр., відтінки пестливості чи згрубілості та ін.), дозволяють ширше, або зовсім по-новому інтерпретувати класичний твір. Власні назви часто дають можливість створювати гру в постмодерному тексті, розширювати художній хронотоп за допомогою інтертекстуальності використовуваного оніма. Так, дослідниця творчості Олесея Гончара В. Галич про топоніми в художньому тексті зазначає: „Пропущені через свідомість і сферу чуття письменника, вони передають часопросторовий зріз відтворених подій, несуть у собі відбиток складної діалектики об'єктивного і суб'єктивного в мисленні автора, баченні й оцінці ним змальованих суспільних явищ” [Галич 2004: 664]. Актуальність досліджуваної теми зумовлена ще й тим, що із здобуттям незалежності актуалізувалося питання про перейменування географічних об'єктів, за О. Тараненком – „усунення з її [України] ономастикону слідів колишньої політичної та культурно-мовної залежності...” [Тараненко 2007: 6].

Об'єкт дослідження – топоніми старого Луганська.

Предмет дослідження – історичний дискурс топонімів старого міста.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період із середини XVIII ст. (від заснування Кам'яного Броду та будівництва ливарного заводу) до 1917 року, оскільки саме цей період науковцями міського музею було умовно окреслено як „старе місто”.

За справедливим зауваженням С. Вербич „онімний простір українців формувався протягом тривалого часу. І сьогодні можна розглядати українську онімну лексику крізь призму історії українського

народу” [Вербич 2008: 54], оскільки, за словами науковця, для кожної епохи характерний свій специфічний іменник. З огляду на це, неабияку роль у зацікавленні студентів чи навіть школярів дослідженням онімних одиниць, зокрема топонімів, може відіграти Міський музей історії та культури міста Луганська, у затвердженому екскурсі основної експозиції якого має місце звернення до питання онімів і пояснення деяких топонімічних назв старого міста. Такий спосіб зацікавлення має свої плюси, оскільки воно відбувається ненав’язливо, формує в слухача думку, що власна назва з’являється та утверджується в певних історичних умовах, наголошує на дискурсі онімів, а також залучає до вивчення власних назв, які в сучасному світі не побутують.

Розглядаючи топоніми старого Луганська, логічно спочатку звернутися до назви самого міста. *Луганськ* – назва гідронімного походження, від назви річки Лугань [Высоцкий 1999: 5].

Власне, територія старого міста охоплювала два населених пункти, що існували спочатку окремо. Перший з них – поселення *Кам’яний Брід*, що досі становлячи район міста, зберігає свою етнічну назву. Заселений він був сербськими солдатами – 10 ротою Бахмутського гусарського полку, від чого і було утворено його першу назву – *Десята Рота* [Высоцкий 1999: 5]. Весняні повені несли річкою каміння, що загачувало її близько поселення, від чого воно почало називатися *Кам’яне*, ще пізніше – *Кам’яний Брід* [Темник 2003: 29]. Другий населений пункт – селище *Луганський Завод*. Після підписання Катериною II у 1795 році указу про будівництво ливарного заводу біля річки Лугань, який було втілено в життя, навколо заводу спорудили будинки, що утворили ціле селище, тому й назва заводу перейшла в назву селища. Луганськом ця територія стала називатися лише з 1882 року, коли положенням міністрів поселення об’єднали в єдине місто та надали йому статус повітового.

Цікаво, що топонім *Луганськ* міг би і не з’явитися. Через те, що в середині XVIII ст. для заснування поселень на території Дикого поля було запрошено сербських солдат, ця місцевість стала називатися *Слов’яносерб’ям* [Темник 2003: 16]. У 1808 році було розроблено план повітового міста Слов’яносербськ, в основу якого мали увійти Кам’яний Брід та Луганський Завод. Проте через повінь 1809 року, у результаті якої було затоплено фундаменти будівель, орендовані під органи місцевого самоврядування, рішення було відкликано. Таким чином, астіонім *Слов’яносербськ* [Темник 2003: 61], що позначав би територію старого Луганська, не був уживаний, залишився лише на папері й сьогодні є назвою зовсім іншого населеного пункту.

Формування топонімів старого міста відбувалося, здебільшого, у зв’язку з появою, або спорудженням будівель, розташованих на них.

Так, головною вулицею Луганська була *Петербурзька*. Її назва зумовлена історією заснування міста Російською імператрицею. Після початку I Світової війни у 1914 році її назву цієї вулиці, відповідно до

назви колишньої столиці Російської імперії, було замінено на *Петроградську* [ДАЛО Р. – 242]. За радянських часів вона стала частиною вулиці Леніна.

Першою ж вулицею міста вважають *Англійську* [ДАЛО Р. – 693]. Топонім утворено під впливом історичних подій. Після затвердження указу про будівництво ливарного заводу Катерина II запросила із Англії шотландського інженера Карла Гаскойна. Він же привіз англійських спеціалістів, які б допомогли йому в будівництві. Саме для них були зведені будинки, які утворили першу вулицю селища Луганський Завод, що була названа *Англійською* (сьогодні – вул. Володимира Даля).

Після закінчення будівництва до заводу було прокопано канал, який пізніше засипали, а по обидва боки вирости будівлі. Через те, що земля постійно просідала й вулиця перетворювалася на суцільну канаву, то й назву отримала відповідну – *Канавна* (сучасна вул. Свердлова) [ДАЛО Р. – 242].

Вулиця *Поштова* – одна з небагатьох вулиць старого міста, що до сьогодні зберегла свою назву [ДАЛО Р. – 693]. Топонім також зумовлений історичними подіями. Цією дорогою ще Карлу Гаскойну возили пошту. Через деякий час на її узбіччях стали з'являтися будинки, було споруджено головпоштамт, тому виникнення такого топоніма було цілком закономірним.

Як зазначено вище, за часів старого Луганська топоніми часто утворювали від назв будівель, що знаходилися на них. Наприклад, так було утворено назву вулиці *Банківська*, оскільки на ній розташовувався банк. Лише пізніше вона перейменувалась у *Романівську* (до 300-річчя дому Романових), після приходу до влади більшовиків названа *Демократичною* [ДАЛО Р. – 242]. Сьогодні ми знаємо її як частину вул. Шевченка.

Такої ж мотивації дотримувались жителі міста, коли вулицю, на якій було розташовано конюшні, назвали *Конюшинною* [ДАЛО Р. – 242].

Існували й найменування вулиць та площ від назв православних храмів.

Від назви Успенського храму, побудованого на Старобазарній площі у 1820-ті роки, було утворено два урбаноніми: годонім – *вулиця Успенська* [ДАЛО Р. – 242] та агоронім – *Успенська площа* [ДАЛО Р. – 242]. За радянських часів її було перейменовано на площу Революції. Після встановлення пам'ятника Леніну, церкву було зруйновано як таку, що не відповідає архітектурі площі. Вулиця ж Успенська була об'єднана з Петроградською і сьогодні складає частину вулиці Леніна.

Одночасно агоронім та годонім утворили також від Преображенської церкви – *Преображенська площа* (перейменована за радянських часів на площу Рози Люксембург) і *Преображенська вулиця* (частина вул. Шевченка) [ДАЛО Р. – 242]; Свято-Миколаївського собору – *Соборна площа*, що за часів старого Луганська була найвищою точкою

міста (сьогодні – Червона площа) та *Миколаївська вулиця* (сьогодні вул. Володарського) [ДАЛО Р. – 242].

Назви вулиць були утворені від Казанської церкви – *Казанська вулиця* (вул. Карла Маркса), і від Петропавлівської церкви. Вона одна із дореволюційних збереглася до наших днів та є нині діючою – *Петропавлівська вулиця* (вул. Артема) [ДАЛО Р. – 242].

Унікальним явищем у формуванні топонімікону старого Луганська стала назва *Наталіївського провулку*. Цей топонім має дещо романтичну історію появи, оскільки названо провулок ім'ям дружини одного з найвизначніших голів міста – Володимира Івановича Вербовського. Наталія Федорівна присвятила себе благодійності, була попечителькою шпиталю, який побудували в місті на початку ХХ ст. Сам же провулок забудовувався розкішними помешканнями, що свідчило про статус їх мешканців. За радянських часів іменувався Пролетарським, у 1937 році розділений на дві частини – Наталіївський та провулок Крупської [Ставровский 1999: 10].

Отже, формування топонімів старого міста пов'язано здебільшого з історією їх появи або будівлями, розташованими на них. І одні, й інші є носіями надзвичайно місткого історичного дискурсу. Уведені до екскурсу основної експозиції Міського музею історії та культури м. Луганська, вони заохочують слухачів не лише до вивчення історії міста, а й до дослідження онімів у реальному та художньому світах.

Література

Вербич 2008 – Вербич С. Сучасна українська онімна лексика : функціональний аспект / С. Вербич // Вісник Національної Академії Наук України. – 2008. – №5. – С. 54 – 60; **Высоцкий 1999** – Высоцкий В. И. Исторические аспекты топонимов Луганщины / В. И. Высоцкий. – Луганск : Шлях, 1999. – 96 с.; **Галич 2004** – Галич В. М. Олесь Гончар – журналіст, публіцист, редактор : еволюція творчої майстерності : монографія / В. М. Галич. – К. : Наук. думка, 2004. – 816 с.; **ДАЛО** – ДАЛО Р. – 242, оп. 1, д. 493, л. 6. **5. ДАЛО Р.** – 693, оп. 1, д. 1369, л. 14; **Ставровский 1999** – Ставровский Е. В. Наш род / Е. В. Ставровский. – К., 1999; **Тараненко 2007** – Тараненко О. На теми сучасної української ономастики / О. Тараненко // Мовознавство. – 2007. – № 1. – С. 6 – 12; **Темник 2003** – Темник Ю., Егерев Ю. Каменный Брод. Очерки истории XVIII – XIX веков / Ю. Темник, Ю. Егерев. – Т. 1. – Луганск : Янтарь, 2003. – 168 с.

Злинько Ю. Є. Топонімія старого Луганська

У статті представлено історію міста Луганська, відтворену у власних назвах – найменуваннях районів, площ, вулиць, провулків.

Ключові слова: ономастикон, онім, топонім, годнім, агоронім.

Злинько Ю. Е. Топонимия старого Луганска

В статье представлена история города Луганска, отраженная в именах собственных – названиях районов, площадей, улиц, проулков.

Ключевые слова: ономастикон, оним, топоним, годоним, агороним.

Zlinko Yu. E. Toponymy of old Lugansk

History of city of Lugansk, reflected in the names of own names of districts, areas, streets is presented in the article.

Key words: onim, toponim, godonim, agoronim.

ДІАЛЕКТНА ЛЕКСИКА В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

Б. О. Коваленко (Кам'янець-Подільський)

УДК 811.161.2'28:821.161.2-3.С1/7.08

ЛЕКСИЧНІ ДІАЛЕКТИЗМИ В РОМАНІ А. СВИДНИЦЬКОГО „ЛЮБОРАЦЬКІ”

Мовна постать А. Свидницького не знайшла всебічного висвітлення в сучасному мовознавстві. У науковому доробку, присвяченому ідіолекту письменника – представника шістдесятників ХІХ ст., автора етнографічних нарисів та оповідань, роману „Люборацькі”, варто виділити праці В. Герасименка, Н. Жук, М. Сиваченка, О. Муромцевої, М. Хращевського, а також П. Доценко, яка в розвідці, що ввійшла до „Курсу історії української літературної мови”, характеризує особливі риси індивідуального слововживання А. Свидницького [Доценко 1958]. Про те, як відображено подільський говір у мові творів письменника, ідеться в працях І. Матвіяса [Матвіяс 1998], який, зокрема, у монографії „Варіанти української літературної мови” підкреслює, що „найвиразніше у творах А. Свидницького відбито лексичні діалектизми” [Матвіяс 1998: 84]. Дослідник виокремлює низку лексичних регіоналізмів, що їх уживає письменник, зазначаючи, що „в мові його творів відображений рівень нормування літературної мови відповідного періоду та живомовна стихія Поділля, що виражається в активному використанні фонетичних, граматичних і лексичних говіркових рис” [Матвіяс 1998: 85].

Мета нашої статті – з'ясувати, наскільки відбилися говіркові явища у творах А. Свидницького. Матеріалом обрано неавторизований список роману, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Об'єктивно-повістевий виклад, який запровадив А. Свидницький, позначається на доборі мовних засобів. Прагнучи до об'єктивного відображення життя, автор удається до широких описів побуту та звичаїв народу, його одягу, їжі й т. ін., які часом нагадують звичайні записи етнографа, наприклад: *„Цымъ тилько вони й видрижняютьця видъ Подолян-Русынивь, та ще одежыною: мають желетки то-що, а жинкы завязують голову въ хустку изъ купромъ – отъ троха такъ, якъ Київськи мищанкы; мають шляфрокы – свого крою одежена, и въ спидныцяхъ ходя та въ черевыкахъ; не нося такожъ кораливъ. Русынкы жъ тамъ завываютьця въ намиткы, въ кораляхъ вся краса и богацтво, ходя въ запаскахъ тощо. Дивчата Русначкы заплитаютьця тамъ у дрибници, и въ кожнои сорочка съ палыкамы, а шляхецьки дивчата, чы просто шляхтянкы, въ дрибници не заплитаютьця, а въ рижкы, и полыкивь ни-на-очи. – Отака й то дивчына була, що побигла черезъ подвирря шлею борониты: просто въ спидныци, въ сорочци зъ выложестымъ комиромъ*

зь шляркою, и заплетена въ рижкы, на шыи мала нызку перель и боса”^{*} (3).

У цьому уривку нашу увагу привертають такі лексеми: *купер*, *шляфрок*, *запаска*, *русначка*, *дрібниці* тощо.

Слово *купер* у тексті вжито з непрозорим значенням. В академічному словнику української мови *купер* (те саме, що *куприк*) – це нижня кінцева частина хребта в людини, деяких ссавців і птахів [СУМ IV: 402, 405]. У Словарі української мови Б. Грінченка подано: *купер*, пра, м. 1) Хвостець и вообще сдвалищная часть туловища человека. О. 1861. XI. Свид.35. 2) Хвостець (птицы). 3) Концы платка въ женской головной повязкѣ? Св. Л. 2. Ум. *Куприк* [СУМБГ II: 326]. Отже, у двох із трьох значень лексикограф покликається на твори А. Свидницького. У першому випадку він відсилає нас до 11-го номеру журналу „Основа”, де вперше надруковано „Великдень у Подолян”. Із контексту зрозуміло, що слово *купер* вжито зі значенням ‘нижня частина хребта людини’. Б. Грінченко має сумніви щодо третього значення лексеми. Упорядники академічного видання творів А. Свидницького, мабуть, ідучи за Б. Грінченком, у поясненні незрозумілих слів зазначають, що *купер* – це ‘кінці хустки в жіночій головній пов’язці’, але сучасним тлумачним словникам і словникам говірок української мови таке значення слова *купер* невідоме.

Словоформа *шляфрок* існує в сучасній українській мові як заст. *шлафрок* – домашній халат [СУМ XI: 488]. В етимологічному словнику російської мови М. Фасмер подає цю лексему так: *шлафор*, *шлафрок*, впервое *шляфрок* [ЭСРЯ IV: 452], пояснюючи, що форму на -я- запозичено з польської мови, а форму на -а- – з німецької ‘халат’. У Б. Грінченка цю лексему не зафіксовано. Сучасні словники говірок української мови подають: *шлаферок*, *шлафирок* – домашній халат [СБГ: 667]; *шляфрик* – халат (пол. *szlafrok*) [НРС: 281]; *шлярок* – 1) жіночий халат, 2) халат з грубої тканини [ССП: 180]. У наведеному вище уривку лексема *шляфрок* має значення ‘жіночий одяг особливого крою’.

Запаска – вжито в значенні ‘жіночий одяг’. У сучасній українській мові лексема функціонує в додатковому значенні: 1. Жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру (перев. вовняної), що використовується замість спідниці для обгортання стану поверх сорочки. 2. діал. *Фартух* [СУМ III: 247]. Таке вживання слова фіксує й Б. Грінченко [СУМБГ II: 76]. У сучасних українських говірках лексема *запаска* має такі значення: у гуцульських – *запаска* ‘жіночий поясний одяг з двох полотниць (тканий з вовняної пряжі)’ [КСГГ: 77], *запаска* ‘вид жіночого одягу’ [МСГГ: 63]; у бойківських, буковинських, наддністрянських, подільських – це ‘фартух’: *запаска* [ОСБГ: 279],

---

^{*} Тут і далі цитуємо за ф. 3, № 3663. Свидницький Анатоль „Люборацькі”. Список невідомою рукою. У дужках зазначено сторінку.

запаска [СБГ: 138]; *запаска* [НРС: 123], *запаска* [СПодГ: 39]; у західноволинських – ‘жіночий фартух на будень’ [МСЗВГ: 121]; у західнополіських – ‘фартух поверх спідниці’ [СЗПГ: 172]. У словнику назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок це слово із наголосом на другому складі зафіксовано у 18-ти значеннях, серед яких: жіноча спідниця, незшита спідниця, яку запахують на стані, обгортка під спідницю, спідня спідниця, підкладка у спідниці, фартух, пояс [ССП: 53]. У східнополіських говірках зафіксовано 12 значень: 1. Спідниця із запахом. 2. Зайва тканина у швах, яку при потребі розпускають. 3. Жіночий одяг типу спідниці, виготовлений із двох зшитих до половини полотнищ переважно вовняної картатої тканини; плахта. 4. Два, переважно різноколірних, полотнища, які одягають замість спідниці. 5. Широкий пояс. 6. Незшита спідниця, що складається з одного шматка тканини. 7. Шматок тканини із зав’язками, який одягають замість спідниці. 8. Чотирикутний шматок грубої вовняної тканини на зав’язках, який одягають замість спідниці. 9. Шматок тканини. 10. Спідня спідниця. 11. Фартух. 12. Довга сорочка, яку одягали під плахту [ССПод: 84 – 85].

Як діалектизм у СУМі подано лексему *русначка*: *руснаки* (одн. *руснак*, а, ч.; *русначка*, и, ж.), *діал.* Русини [СУМ VIII: 912]. Ілюстративним матеріалом для укладачів Словника слугував, зокрема, текст роману А. Свидницького „Люборацькі”. У Б. Грінченка цю лексему витлумачено як *русин*, *малорос* [СУМБГ IV: 88]. У матеріалах до словника гуцульських говірок Закарпатської обл. *руснак* = *русин*, де останнє – *колишня назва карпатських українців* [МСГГ: 169]. У гуцульських говірках *русначка* – це *українка* [КСГГ: 167]. Інші сучасні словники говірок української мови цю лексему не фіксують.

Лексему *дрібниці* вжито зі значенням ‘тонко заплетені кіски’. У Б. Грінченка слово *дрібниця* має такі значення „1) Мелочь, пустякь. 2) плахта. 3) мн. Дрібниці. Мелко заплетення косы”. 4) Родъ сѣти для ловли рыбы въ Днѣстрѣ” [СУМБГ I: 443]. Джерелом третього значення слугували „Люборацькі” А. Свидницького та матеріали з Гайсинського повіту. Етимологічний словник української мови серед багатьох дериватів слова *дріб* фіксує слово *дрібниця* із такими значеннями: щось дрібне, незначне; дріб’язок; дрібно вишита плахта; вид зачіски з дрібно заплетених кіс [ЕСУМ II: 128 – 129]. У Словнику української мови лексему *дрібниці* зафіксовано як діалектну, в одному зі значень є покликання на роман А. Свидницького: „3. тільки мн., діал. Дрібушки (див. *дрібушки*¹) – тоненькі дрібно заплетені косички” [СУМ II: 417]. Сучасні словники говірок української мови слово *дрібниці* із значенням ‘тонко заплетені коси’ або ‘вид зачіски’ не фіксують.

Сучасний читач у наведеному уривку не зрозуміє слово *поликій*. Зі значенням ‘вишивка на рукавах’ уживає А. Свидницький цю лексему у своєму фольклорно-етнографічному нарисі „Великдень у подолян”: „Верхъ щегольства – *поликій*, т.е. шитьє на рукавахъ” [Основа 11 – 12:

27]. Б. Грінченко з покликанням на „Люборацькі” визначає *полик* як ‘вышитые наплечники женской сорочки’ [СУМБГ III: 283]. Етимологічний словник української мови фіксує це слово з такими значеннями: ‘верхня частина рукава сорочки; поперечна вишивка на верхній частині рукава сорочки, на кінцях рушника’ [ЕСУМ IV: 488]. У „Словнику назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок” слово *полик* та його варіанти (*полик*, *полик*, *полика*, *полики*, *пулики*) зафіксовано в таких значеннях: ‘поперечна вишивка на верхній частині рукава сорочки, на кінцях рушника; вставка на плечах чоловічої сорочки; верхня частина полотняної сорочки, яка пришивалася окремо; вставлений шматок тканини на рукаві сорочки; місце з’єднання рукава з плечем; вишита сорочка’ [ССП: 128]. У східноподільських говірках *полики* – це ‘вставки на боках сорочки’ [ССПод, 227]. Автори монографії „Говірки історичної Уманщини і суміжних земель” фіксують це слово зі значенням ‘вузькі вставки в сорочці’ [ГІУ: 256]. У словнику діалектизмів українських говірок Одеської області наведено: *полик* – вишивка на рукавах жіночої сорочки [СДУГО: 60]. У сучасній українській мові лексемі *полик* визначено як діалектизм [СУМ VII: 67 – 68].

Слово *шлярка* у Б. Грінченка – це те саме, що й оборка із покликанням матеріали з Подільську губернії та твори А. Свидницького [СУМБГ IV: 504]. Дуже схоже фіксує цю лексему Словник української мови: *шлярка* – те саме, що оборка [СУМ XI: 493], *оборка* – смужка матерії, зібрана в складки чи зборки і пришита для оздоблення до сукні, сорочки, фартуха і т. ін. [СУМ V: 550]. У словниках, що фіксують сучасні говірки, лексема *шлярка* має такі значення: у західнополіських – [шл'арка] ‘смужка тканини, зібрана в складки і пришита до одягу як прикраса’ [СЗПГ: 270]; у говірках Одеської обл. – *шляра* ‘оборка на юбці’; *шлярка* ‘оборка на хвартусі’ [СДУГО: 77]. У словнику назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок це слово зафіксовано в значенні ‘смужка тканини, яку пришивають на одязі для прикраси’ [ССП: 180]. У східноподільських говірках зафіксовано значення, схоже з наведеними вище: ‘смужка тканини, зібрана в складки чи зборки і пришита для оздоблення виробу’ [ССПод: 336].

У романі можна наявні лексичні регіоналізми на позначення предметів, ознак, якостей, дій. Розглянемо деякі з них.

Бурдїй уживає А. Свидницький зі значенням ‘землянка’, про що свідчить ремарка автора: „Ге! такъ це хата! Такъ есть – хата, колы хатою можна зваты бурдїй*, що тилько дахъ надъ землею, навить викомъ не выдно”. *Землянка (47). У Б. Грінченка читаємо: „Бурдїй, дія, м. = Бурдей 1, а Бурдей, дея, м. 1) Землянка. Каменец. у. 2) Курная изба. Шух. І. 96. 111. 3) Публичный домъ. Желех. Ум. Бурдейчик” [СУМБГ I: 111]. У першому значенні, як бачимо, *бурдей* означає ‘землянка’, із посиланням на матеріали з Кам’янецького повіту. В етимологічному словнику української мови Я. Рудницького зазначено, що *бурдей* – те

саме, що й *бурдїй*, і подано три значення: *землянка, курна хата, публічний дім* [РЕСУМ I: 259]. В етимологічному словнику *бурдїй* – це ‘землянка’. У цій же статті інші деривати цього слова означають: [бурдей] ‘землянка, курна хата; циганський хрест’, [бурдейка] ‘землянка, літня кухня’, [бурдель] ‘злиденна хатина’, [бурдїйка] ‘хата без горища з плоским земляним дахом’ [ЕСУМ I: 299]. Укладачі словника відносять лексему *бурдей* до запозичень із східнороманських мов. Як зауважує П. Гриценко, східнороманські запозичення є невід’ємним компонентом діалектних мікросистем у карпатській зоні, подільських, південнобесарабських говірках [Гриценко 1990: 22]. Словник української мови лексему *бурдїй* фіксує як бурдей з двома значеннями: *діал.* 1. Житло, викопане в землі; землянка. // Благенька хата; халупа. 2. Дім розпусти [СУМ I: 257]. У прикладах, які ілюструють значення, словоформу *бурдїй*, по-перше, лише у творі А. Свидницького вжито через *і*, по-друге, укладачі СУМ, покликаючись на автора „Люборацьких”, визначають її як ‘благенька хата, халупа’, а не ‘землянка’, як це робив А. Свидницький. У словниках, що фіксують сучасні говірки, маємо: у *гуцульських* – бурдей 1. т.с., що бурда (стара благенька хата); 2. курна хата; 3. тимчасове приміщення для лісорубів; 4. *лайл.* недотепа [КСГГ: 31]; у *буковинських* – бурдей 1. Землянка, бідне житло. 2. Курінь [СБГ: 43]; у *говірках Одеської обл.* – бурдейа ‘землянка’ [СДУГО: 19].

Слово *гуторити* вжито в романі кілька разів зі значенням ‘розмовляти’: „*Йдуть собі купами... гуторять собі йдучи*” (331). З аналогічним значенням вживає цю лексему й Б. Грінченко, покликаючись на „Чорну раду” П. Куліша та етнографічні матеріали, зібрані в Чернігівській і суміжних губерніях [СУМБГ I: 344]. В етимологічному словнику Я. Рудницького ця лексема відсутня, а в Етимологічному словнику зазначено, що *гуторити* означає ‘розмовляти’: [гутір] ‘розмова, бесіда’, *гутірка* ‘тс.’ [гуторний] ‘жартівливий, веселий’ із посиланням на Словник української мови П. Білецького-Носенка [ЕСУМ I: 629]. М. Фасмер подає *гутор* як ‘беседа, болтовня’, *гуторить, гуторить, гутора, гутарка*, укр. *гутір* ‘разговор, беседа’, *гуторити* ‘болтать’ [ЭСРЯ I: 479]. У словнику подільських говірок Д. Брилінський наводить віддієслівний іменник *гутор* зі значенням ‘півень’, зафіксований у Староушицькому р-ні [СПодГ: 30]. У Словнику української мови лексема *гутірка* та *гуторити* є діалектними. [СУМ II: 200]. Словники сучасних говірок це слово подають так: у *буковинських* – *гутарити, гуторити* ‘говорити, розмовляти’ [СБГ: 43]; у *західнополіських* – *гуторка* 1. Мовлення. 2. Говірка [СЗПГ I: 115].

У реченні „– *Може будьте що исти? Есть плечинды**” нашу увагу привертає слово *плечинди*. Сам автор твору в ремарці пояснює його так: **Таки пырогы. Бувають зь сыромь, съ кабакомь, а якь весною, то зь*

лукомъ (дыкий часныкъ), и тоди звутья мандзари (18). Б. Грінченко подає це слово зі значенням ‘родь слоеной лепешки’, зазначаючи, що воно має слов’яносербське походження [СУМБГ III: 193]. Укладачі Етимологічного словника дотримуються іншої думки щодо походження слова й уважають цю лексему запозиченням з молдавської й румунської мов [ЕСУМ IV: 434]. У сучасних говірках лексему вживають у таких значеннях: у буковинських – *плачінда, плечінта* ‘печиво, коржик’ [СБГ: 429]; у гуцульських – *плечінта* ‘запечена в духовці страва з кулеші, бринзи, смаженого сала, які перекладено шарами’ [СГГБ: 136]; у нижньонаддніпрянських – *плацинда* ‘виріб з тіста й гарбуза у вигляді пирога’ [СГНН III: 128]. Словник української мови лексему подає без жодних ремарок [СУМ VI: 572].

Зауважимо, що в тексті роману є чимало слів, значення яких автор пояснює за допомогою ремарок, тому що вважає їх подільськими. У Б. Грінченка окремі слова проілюстровано з покликанням на роман А. Свидницького, а в СУМі їх не подано, наприклад: *мушка*¹⁰ – начоси, *нарти* – ковзани, *пастрама* – солоне м’ясо, *цуговий* – про коней, яких запрягають, *тандита* – толкучий ринок, *віз-літерняк* – віз для перевозки снопів тощо.

Отже, А. Свидницький активно вводив у тексти своїх творів, зокрема в роман „Люборацькі”, слова рідного для нього подільського говору. Окремі з них кодифіковані сучасною українською літературною мовою й стали загальноновживаними, інші – належать до історичного фонду, а деякі зафіксовані як діалектні, або ж у сучасних тлумачних словниках взагалі відсутні.

Література

Гриценко 1990 – Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко ; АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; відп. ред. І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1990. – 272 с.; **Доценко 1958** – Доценко П. П. Мова творів А. Свидницького / П. П. Доценко // Курс історії української літературної мови / за ред. І. К. Білодіда. – Т. 1: Дожовтневий період. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 413 – 423; **Матвіяс 1998** – Матвіяс І. Г. Варіанти української літературної мови / Іван Матвіяс. – К. : Б. в., 1998. – 162 с.

Список використаних джерел та їх скорочень

ГГУ – Говірки історичної Уманщини та суміжних земель : моногр. / Г. Г. Березовська, І. І. Кривошея, Т. М. Тищенко. – Умань : РВЦ „Софія”, 2008. – 259 с.; **ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови : у 7 т. / ред. кол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.. – Т. 1 – 5. – К. : Наук.

---

¹⁰ Тлумачення цього й наступних слів подано за ф. 3, № 3663. Свидницький Анатоль „Люборацькі”. Список невідомою рукою.

думка, 1982 – 2006; **КСГГ** – Гуцульські говірки : короткий слов. / відп. ред. Я. Закревська. – Л. : Б. в., 1997. – 232 с.; **МСГГ** – Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Юрій Піпаш, Борис Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.; **МСЗВГ** – Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М. М. Корзонюк // Українська діалектна лексика / ред. кол. І. Г. Матвіяс (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 62 – 267; **МСЛГ** – Панцьо С. Матеріали до словника лемківських говірок (дієслівна лексика) / Стефанія Панцьо. – Тернопіль : Джура, 2009. – 108 с.; **НРС** – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Гаврило Шило. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Сер. „Діалектологічна скриня”). – 288 с.; **ОСБГ** – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Ч. 1 – 2; **РЕСУМ** – Етимологічний словник української мови : у 2 т. / опрацював Ярослав Рудницький. – Вінніпег : УВАН, 1962 – 1972. – Т. 1 – 2; **СГГБ** – Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови / Микола Негрич. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Сер. „Діалектологічна скриня”). – 224 с.; **СГНН** – Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпряни : у 4 т. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1 – 4; **СДУГО** – Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області : до IV Міжнар. з'їзду славистів / А. А. Москаленко. – О. : Одес. держ. пед. ін-т ім. К. Д. Ушинського, 1958. – 78 с.; **СЗПГ** – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Григорій Аркушин. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин, держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – Т. 1 – 2; **СПГ** – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.; **СПодГ** – Брилінський Д. М. Словник подільських говірок / Дмитро Брилінський. – Хмельницький: РВВ, 1991. – 116 с.; **ССП** – Гримашевич Г. І. Словник назв одягу та взуття східнополіських і суміжних говірок / Галина Гримашевич. – Житомир : Північноукр. діалектол. центр Житомир. держ. пед. ун-ту імені Івана Франка, 2002. – 184 с.; **ССПод** – Березовська Г. Г. Словник назв одягу та взуття у східноподільських говірках / Ганна Березовська. – Умань : Уман. комунал. вид.-полігр. п-во, 2010. – 348 с.; **СУМ** – Словник української мови / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11; **СУМБГ** – Словарь української мови : у 4 т. / упоряд. з дод. влас. матеріалу Борис Грінченко. – К., 1907 – 1909. – Т. 1 – 4; **СУССГ** – Словник українських східнословобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. – Луганськ : Б. в., 2002. – 234 с.; **ЭСРЯ** – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва ; под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. – 2-е изд., стер. – М. : Прогресс, 1986 – 1987. – Т. 1 – 4.

Коваленко Б. О. Лексичні діалектизми в романі А. Свидницького „Люборацькі”

У рукописі роману „Люборацькі” А. Свидницького відбито чимало фонетичних, словотвірних, морфологічних рис подільського говору, рідного для письменника. У статті на основі опрацювання мови твору виділено низку лексичних діалектизмів та проаналізовано окремі з них у лінгвогеографічному, етимологічному, семантичному та функціональному аспектах.

Ключові слова: А. Свидницький, подільський говір, діалектизм, мовні риси, лексичні діалектизми.

Коваленко Б. А. Лексические диалектизмы в романе А. Свидницкого „Люборацкие”

В рукописи романа „Люборацкие” А. Свидницкого есть немало фонетических, словообразовательных, морфологических черт подольского говора, родного для писателя. В статье на основе исследования языка произведения выделено ряд лексических диалектизмов и проанализировано некоторые из них в лингвогеографическом, этимологическом, семантическом и функциональном аспектах.

Ключевые слова: А. Свидницкий, подольский говор, диалектизм, черты речи, лексические диалектизмы.

Kovalenko B. O. Lexical dialect units in the novel „Lyuboratski” by A. Svydnytsky.

In manuscript of novel „L’uboratski” by A.Svydnytskiy many phonetic, word-formative, morphological features of Podill’a dialect, which was the native for the writer, are reflected. In the article, on the basis of text language processing, many lexical dialect units were defined and some of them were analyzed in lingvo-geographical, etymological, semantic and functional aspects.

Key words: A. Svydnytsky, Podilya dialect, dialect unit, language features, lexical dialect unit.

І. О. Ніколаєнко (Луганськ)

УДК 811.161.2’282

**НАРОДНОРОЗМОВНІ ЕЛЕМЕНТИ В ПОЕЗІЯХ
ВАСИЛЯ ГОЛОБОРОДЬКА**

Друга половина ХХ ст. була періодом інтенсивного розвитку художнього (поетичного) стилю та його взаємодії з усіма функціональними стилями літературної мови, за рахунок якої мова поезії поповнювалася не притаманною їй лексикою та фразеологією –

науковою, термінологічною, народнорозмовною тощо. З іншого боку, у мовоствореннях авторів зазначеного періоду виразно спостережено активізацію процесу зниження книжних елементів та набуття уснорозмовними одиницями нового стилістичного й експресивного забарвлення. Ці процеси та явища лінгвісти інтерпретують як взаємопов'язані та концептуалізують у понятті *естетизація книжних і розмовних елементів* у мові поезії [Українська лінгвостилістика 2007: 122].

С. Бибикич зауважує: „У мовознавстві ще не досягнуто чіткості у розумінні поняття „народнорозмовна мова”. І. Білодід визначив народнорозмовну мову як „широкий комплекс національного мовлення, частиною якого є розмовно-побутове мовлення”. З. Франко зв'язує живу мовну дійсність, зокрема, „з народно-розмовними мовленнями нелітературного характеру, тобто з територіальними діалектами, професійними жаргонами та соціальними ареалами”, де останні можуть бути компонентами й літературної мови”. І. Ковалик під живою народнорозмовною мовою розуміє діалектне мовлення [див.: Бибикич 2001: 234]. Цікавою в цьому аспекті є монографія Вікторії Товстенко, присвячена відстоюванню просторіччя в українській мові як структурно-функціонального явища [Товстенко 2003]. Народнорозмовні елементи у творчості українських письменників розглянуто в наукових розвідках С. Бибикич [Бибикич 1994; Бибикич 2010], М. Кравченка [Кравченко 2001], Л. Бондарчук [Бондарчук 1996] та ін.

Мета статті – з'ясувати роль народнорозмовних елементів у поезіях Василя Голобородька.

Василь Голобородько – один з найсамобутніших українських поетів у ХХ ст., він народився 7 квітня 1945 р. у селі Андріанопіль Перевальського району Луганської області. Студіював українську філологію в Київському (1964 – 1965) та Донецькому (1966 – 1967) університетах, але був виключений з вишу 1967 року за поширення „самвидавської” літератури, що було потрактовано як „дії, несумісні зі званням радянського студента”. Улітку 1967 р. спробував продовжити навчання в Московському літературному інституті ім. Максима Горького, та, незважаючи на успішно пройдений творчий конкурс, його не допустили до вступних іспитів. Потім була військова служба, після – робота на шахті та в радгоспі, але він ні на мить не припиняв поетичної творчості. Вищу освіту здобув у Луганському національному педагогічному університеті імені Тараса Шевченка 2001 р., а у 2002 році там же отримав звання магістра української філології. Василь Голобородько – член Національної спілки письменників України (1988 р.), лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка, премій імені В. Симоненка та М. Трублаїні, автор найчисленніших поетичних творів, перекладених багатьма мовами світу (англійською, французькою, німецькою, румунською, іспанською та ін.). З 2001 року

мешкає в Луганську [Антологія 2009: 121 – 126; Неживий 2002: 2 – 12; Письменники Луганщини 2000: 9].

Ще 1965 року один з найвідоміших на той час критиків Іван Дзюба в журналі „Дніпро” надрукував статтю про творчість молодого Василя Голобородька, у якій зазначено: „У Василя Голобородька особливі стосунки зі словом. Він його не вимудрює й не вимучує, не підкрадається до нього й не підхліблюється. Але слова самі плинуть до нього, первозданні й цнотливі. Здається, „матерія слова” у нього жіноча, дівоча. Здається, слова люблять його і від тої любові розкриваються йому, як закохані дівчата хлопцям, – несподіваними, незваними сторонами, незвіданою звучністю й сокровенним смислом, розквітають йому всією жіночою істотою. Ось звичайнісіньке слово: „балакати”. Ми всі його, непоказне й немудре, настільки знаємо, що й забувати почали або соромитися, як плебея, як старомодного провінціала. І раптом воно ожило в Голобородька зовсім оновленим і молодим: у нього балакає вода у криниці, у відрі на зрубі, балакає глечик молока на плечі в жінки, балакають ноги по рідній хаті... І „низьке” просторічне слово заговорило соковитим повноголоссям, простодушною філософічністю і закрасувалося природною грацією селянської дівчинки” [Дзюба 2009: 96].

Переконаймося в правдивості цих слів, прочитавши рядки поезій Василя Голобородька:

*І балакає вода у криниці,
і балакає вода у відрі на зрубі*

[Голобородько: 69].

*Восени чоловіки уважно прислухаються,
як балакають високі гуси*

[Голобородько: 84].

Імовірно, поет не випадково у вірші „Як чашка без вушка” замінює словом *набалакати* нормативне *наговорити*, адже є такі випадки, коли це звичне слово було б не зовсім доречним, як-от:

*Прийшла дівчина:
На плечах сумне волосся,
а на руках – розбита чашка.
„Піди, поговори з Віктором, може він тебе послухає,
йому **набалакали** люди всякої всячини,
мені не вірить – то, може, тобі”*

[„Як чашка без вушка”]

Зауважимо, що це було написано тоді, коли молодий поет Василь Голобородько подав до видавництва „Молодь” першу поетичну збірку „Летюче віконце”, але „цензура не допустила її до друку, і вона була розсипана в наборі” [Антологія 2009: 121].

Творчість Василя Голобородька неодноразово була предметом наукових досліджень, у яких його поетичний таланти розглянуто з різних боків: це й літературознавчі розвідки [див.: Антологія 2009: 124 – 126; Неживий 2002; Неживий 2007: 77 – 85; Пастух 2010 та ін.]; і захищені дві кандидатські дисертації – „Поетика Василя Голобородька” [Кузьменко 2003] та „Фольклорна традиція та авторське „Я” в поезії Василя Голобородька” [Шутенко 2005]; і мовознавчі студії (на жаль, порівняно з літературознавчими, їх незначна кількість) [див.: Терновська 2008; Нікітіна 1996; Терновська, Литвин 2006; Ніколаєнко 2007; Ніколаєнко, Сінькович 2007; Либа 2006 та ін.]. Проте питання про місце народнорозмовних засобів у поезії Василя Голобородька ще потребує деталізації.

Луїза Петрова, аналізуючи некодифіковані мовні засоби художнього твору, виділяє три типи мовленнєвого образу: диглосивний мовленнєвий, okazіонально-мовленнєвий та узуально актуалізований [Петрова 2006]. Для нас цікавим є перший тип диглосивних мовленнєвих образів, оскільки саме вони репрезентують просторічну лексику, яка набуває у вірші поетизації.

Розглядаючи роль рідної говірки в мовно-творчій спадщині Б. Грінченка, Катерина Глуховцева та Борис Шарпило наголошували, що письменник, „спираючись на живе мовлення місцевого населення, ... уникає натуралізму, віддає перевагу тим явищам діалектної системи, які збігаються з середньонаддніпрянськими типом. Це особливо помітно у відборі морфологічних структурованих елементів, засобів організації речення” [Глуховцева, Шарпило 1988: 99]. Цією тезою можна схарактеризувати й творчість Василя Голобородька. Підтвердженням є вживання письменником розмовних дієслівних лексем та їхніх форм, напр.:

*Чорні птахи звили свої гнізда в моїх очах
Чорні птахи щебечуть в моїх очах
Чорні птахи **застують** світ своїми чорними крилами*
[Голобородько: 74].

*Ходить листя по узліссю,
по стежині лісовій,
йде галявиною листя,
загляда в струмок ясний*

[Голобородько: 6].

Особливого навантаження набувають у поезії просторіччя з пейоративним значенням, з допомогою яких поет конкретизує назву дії, указуючи одночасно на ставлення мовця до висловлюваної думки:

*Щоб не чути негарних слів – пообривав вуха
(не чув і привітних)
Щоб не казали на нього носатий – викрутив носа
(став кирпатим)
Щоб не бачити жаб – повиймав очі
(але не бачив і троянду)
Щоб ненароком **не бовкнути** чогось зайвого – вирвав язика
(не став казати і лагідних слів коханій)
Кожного дня він провадив
якусь пластичну операцію на своєму тілі,
щоб бути схожим на інших, на всіх
[„Хотів бути людиною”].*

Розмовний характер мають і прислівники, уживані для обставинних уточнень, напр.:

*птаха пригадаєш:
біла площина снігу
на снігу сліди двох розпростертих крил
ніколи вже не здогадаєшся
який саме птах тут бився крильми
намарне намагаючись злетіти
але й тепер достеменно знаєш
якого кольору був той птах*

[Голобородько 2002: 66].

Народнорозмовні елементи допомагають передати настрій ліричного героя, відтінюють влучні метафори, ужиті поряд:

*Груш натрусили з матір'ю у садку
і я набрав повну пазуху
маленьких золотих глечиків,
повних меду,
і поніс **підбіцем** у поле,
де батько пишицю косив*

[Голобородько 2002: 45].

У поезіях Василь Голобородько вживає й низку прийменників, близьких до південно-східної діалектної бази, напр.: *міждо*, *к* (замість *до*) та ін.:

*До криниці стежка,
додому – мати.
Ішла мати додому,
та не к дому прийшла*

[Голобородько 2002: 78].

„*Міждо мир хрещений*” (назва вірша)

[Голобородько 2002: 56].

„Василь Голобородько не шукає спеціальної поетичної мови, в манері мовлення, ритмі, синтаксисі, словнику – він дуже побутовий і „прозаїчний”, вірніше „речитативний” (речитатив українських дум), хоч розквітаючі бутони його степових слів-квітів сплітаються часом у химерні гірлянди. І ця речитативність відповідає й епічності, монументальності його поетичного малювання, і його зосередженості на буденній предметності життя” [Дзюба 2009: 96 – 97].

Отже, просторічні слова та їхні форми в поезії Василя Голобородька набувають особливого особливої функції – уточнювати назву дії, її ознаки, водночас передаючи емоції ліричного героя, відсвічуючи світобачення й душевний трепіт автора.

Література

Антологія 2009 – Українські літературні школи та групи 60 – 90-х рр. ХХ ст. : антологія вибраної поезії та есеїстики / упоряд., автор вступ. слова, біобібліограф. відомостей та прим. Василь Габор. – Л. : ЛА „Піраміда”, 2009. – 620 с.; **Биби́к 1994** – Биби́к С. П. Естетичні модифікації народнорозмовності в ідіостилі Григора Тютюнника : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / С. П. Биби́к. – К., 1994. – 25 с.; **Биби́к 2001** – Биби́к С. П. „Розмовна мова” і суміжні з ним терміни лінгвістики / С. П. Биби́к // Українська термінологія і сучасність. – К. : КНЕУ, 2001. – Вип. 4. – С. 233 – 235; **Биби́к 2010** – Биби́к С. П. Оповідність в українській художній прозі : монографія / С. П. Биби́к ; за наук. ред. С. Я. Єрмоленко. – К. ; Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2010. – 288 с.; **Бондарчук 1996** – Бондарчук Л. Народнорозмовна лексика в „Лісовій пісні” Лесі Українки / Людмила Бондарчук // Культура слова. – 1996. – Вип. 46 – 47. – С. 27 – 31; **Глуховцева, Шарпило 1988** – Глуховцева К. Д. Рідна говірка Б. Д. Грінченка в його мовно-літературній спадщині / К. Д. Глуховцева, Б. А. Шарпило // Борис Грінченко : тези доп. респ. наук.-практ. конф., присвяченої 125-річчю від дня народження видатного укр. письменника, вченого, громад. діяча (1 – 3 груд. 1988 р.). – Ворошиловград, 1988. – С. 99 – 101; **Голобородько** – Голобородько Василь. Повне зібрання віршів [Електронний ресурс] / Василь Голобородько. – Режим доступу : <http://tisk.org.ua/?p=8440>; **Голобородько 2002** – Голобородько В. І. Посівальник : вибр. Поезії / В. І. Голобородько. – Луганськ : Альма-матер, 2002. – 80 с.; **Дзюба 2009** – Дзюба І. У дивосвіті рідної хати (кілька слів про поета, який щойно починається) / Іван Дзюба // Українські літературні школи та групи 60 – 90-х рр. ХХ ст. : антологія вибраної поезії та есеїстики / упоряд., автор вступ. слова, біобібліограф. відомостей та прим. Василь Габор. – Л. : ЛА „Піраміда”, 2009. – С. 94 – 104; **Кравченко 2001** – Кравченко М. В. Мова і стиль творів Бориса Грінченка : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук :

спец. 10.02.01 „Українська мова” / М. В. Кравченко. – К., 2001. – 20 с.; **Кузьменко 2003** – Кузьменко О. В. Поетика Василя Голобородька : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 „Українська література” / О. В. Кузьменко. – Х., 2003. – 18 с.; **Либа 2006** – Либа І. Метафора в творах Василя Голобородька / Інна Либа // *Образне слово Луганщини : матеріали V регіон. наук.-практ. конф. з укр. мови* / за ред. проф. В. Д. Ужченка. – Вип. 5. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – С. 95 – 97; **Неживий 2002** – Неживий О. Українські візерунки поезії / Олекса Неживий / Голобородько В. І. *Посівальник : вибр. поезії*. – Луганськ : Альма-матер, 2002. – С. 3 – 12; **Неживий 2007** – Неживий О. І. *Час неминущий : літ.-крит. ст. та нариси* / Олексій Іванович Неживий. – Луганськ : Світлиця, 2007. – С. 77 – 85; **Нікітіна 1996** – Нікітіна А. В. Особливості мови поезії Василя Голобородька „Катерина Білокур: піжмурки квітів” / А. В. Нікітіна // *Поетика художнього тексту : матеріали доп. і повідомл. Всеукр. наук.-теор. конф.* – К. ; Херсон, 1996. – С. 244 – 245; **Ніколаєнко 2007** – Ніколаєнко М. Є. Оказіоналізми у творчості Василя Голобородька / М. Є. Ніколаєнко // *Слобожанська бесіда : матеріали I регіон. наук.-практ. конф. (Луганськ, 9 листоп. 2007 р.)* / за ред. проф. К. Д. Глуховцевої. – Вип. 1. – Луганськ : Альма-матер, 2007. – С. 123 – 125; **Ніколаєнко, Сінькович 2007** – Ніколаєнко І. Концепт „рідний край” у поезії Василя Голобородька / Ірина Ніколаєнко, Марина Сінькович // *Образне слово Луганщини : матеріали VI регіон. наук.-практ. конф. (Луганськ, 13 квіт. 2007 р.)* / за ред. проф. В. Д. Ужченка. – Вип. 6. – Луганськ : Альма-матер, 2007. – С. 147 – 148; **Пастух 2010** – Пастух Т. *Київська школа поетів та її оточення (модерні стильові течії української поезії 1960 – 90-х років) : монографія* / Тарас Пастух. – Л. : ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 700 с.; **Петрова 2006** – Петрова Л. А. *Лингвокогнитивные основы художественной картины мира : монографія* / Л. А. Петрова. – Симферополь : ОАО „СГГ”, 2006. – 284 с.; **Письменники Луганщини 2000** – *Письменники Луганщини : бібліограф. словник / упорядкув., перед. О. І. Неживого.* – Луганськ : Вид-во „Шлях”, 2000. – С. 9; **Терновська, Литвин 2006** – Терновська Т. П. Концепт „птах” у творчому доробку Василя Голобородька / Т. П. Терновська, О. В. Литвин // *Лінгвістика : зб. наук. пр.* – Луганськ, 2006. – № 1(7). – С. 165 – 171; **Терновська 2008** – Терновська Т. П. Концепт „вода” у творчому доробку В. Голобородька / Т. Терновська // *Культура слова.* – К., 2008. – Вип. 70. – С. 71 – 75; **Товстенко 2003** – Товстенко В. Р. *Просторіччя в українській мові як структурно-функціональне явище* / Вікторія Товстенко. – К. : Ін-т укр. мови НАН України, 2003. – 278 с.; **Українська лінгвостилістика 2007** – *Українська лінгвостилістика ХХ – початку ХХІ ст. : система понять і бібліографічні джерела* / за ред. д-ра філол. наук, проф. С. Я. Єрмоленко. – К. : Грамота, 2007. – 268 с.; **Шутенко 2005** – Шутенко Ю. М.

Фольклорна традиція та авторське „Я” в поезії Василя Голобородька : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.07 „Фольклористика” / Ю. М. Шутенко. – К., 2005. – 20 с.

Ніколаєнко І. О. Народнорозмовні елементи в поезіях Василя Голобородька

У статті проаналізовано вживання народнорозмовних елементів у поезіях Василя Голобородька. З’ясовано, що просторічні слова та їхні форми у творах автора набувають особливої функції, допомагають передати настрій ліричного героя.

Ключові слова: розмовне та діалектне мовлення, народнорозмовні елементи, просторічна лексика, ідіостиль письменника.

Николаенко И. А. Народноразговорные элементы в поэзиях Василия Голобородько

В статье проанализировано употребление народноразговорных элементов в поэзиях Василия Голобородько. Определено, что просторечные слова и их формы в произведениях автора приобретают особенную функцию, помогают передать настроение лирического героя.

Ключевые слова: разговорная и диалектная речь, народноразговорные элементы, просторечная лексика, идиостиль писателя.

Nikolaenko I. O. National and colloquial elements in the poetries by Vasil Goloborodko

The use of national and colloquial elements in the poetries by Vasil Goloborodko was analyzed in the article. It was defined that the colloquial words and their forms in the author’s works take special function, help to pass lyric hero’s mood.

Key words: colloquial and dialectal speech, national and colloquial elements, colloquial vocabulary, writer’s individual style.

И. В. Шаповалова (Луганск)

УДК 821.161.1–1.08 Ахмадулина

**ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ ДИАЛЕКТИЗМОВ
В СТРУКТУРЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА
(на материале произведения Б. Ахмадулиной „Нечаяние. Дневник”)**

Диалектизмами (от греч. *dialektos* ‘диалект, говор’) называют „характерные для территориальных диалектов языковые особенности, включаемые в литературную речь” [Касаткин 2006: 15]. Диалектизмы используются в языке художественной литературы прежде всего для стилизации, речевой характеристики персонажей и создания местного

колорита. Термин „диалектизм” включает в себя, во-первых, то, что относится к особенностям словарного состава того или иного диалекта, во-вторых, то, что составляет его фонетическую, словообразовательную или грамматическую особенность. Исходя из этого традиционно выделяются следующие группы диалектизмов: фонетические, словообразовательные, морфологические, лексические (собственно лексические, лексико-семантические, этнографические диалектизмы и фразеологические).

Проблема исследования диалектизмов в структуре языка художественного произведения является одной из наименее изученных, хотя и рассматривалась в трудах известных лингвистов, литературоведов В. Виноградова, Г. Винокура, А. Ефимова, Б. Томашевского, И. Оссовецкого и др. Ей посвящены отдельные работы В. Прохорова „Диалектизмы в языке художественной литературы”, Е. Петрищева „Внелитературная лексика в современной художественной прозе”, П. Черных „К вопросу о приемах художественного воспроизведения народной речи” и др. Целый ряд работ посвящен анализу функционирования диалектной лексики в творчестве русских писателей XIX – XX вв. (И. Тургенева, С. Есенина, М. Шолохова, Ф. Абрамова, В. Белова и др.). Однако роль диалектизмов в прозе Беллы Ахмадулиной практически не изучена.

Целью статьи является рассмотрение особенностей функционирования и выявления стилистических функций диалектизмов в структуре прозаического текста Беллы Ахмадулиной (на материале дневника „Нечаяние”).

В языке художественной литературы диалектизмы традиционно используются для изображения местных географических особенностей, специфики быта, культуры, так как помогают ярче охарактеризовать героев, передать индивидуальность их речи, а иногда может служить источником и средством речевой экспрессии [Голуб 1986: 140]. Диалектизмы в структуре художественного текста рассматриваются как одно из изобразительных и выразительных языковых средств, выполняющих, среди прочего, и эстетическую функцию и характеризующих особенности идиостиля автора. При определении эстетической ценности диалектизмов в художественной речи следует учитывать принципы их отбора и способы включения в текст.

Л. Самотик в статье „Заметки о диалектизмах в творчестве В. Астафьева” выделяет следующие приемы и функции диалектных слов: 1) моделирующая (передача подлинной народной речи, что обеспечивает присутствие в художественном произведении реального колорита); 2) моделирующая функция воссоздания через прием отчуждения, используемый преимущественно в авторской речи, и через косвенное отчуждение, при котором диалектное слово выделяется графически (кавычки, курсив) или объясняется в сносках, через синоним

литературного языка или во вставной конструкции; 3) номинативная функция (является основной функцией лексического уровня и приобретает особое значение через использование этнографизмов); 4) эмотивная функция, позволяющая через диалектизмы передавать субъективное отношение к сообщаемому как героями, так и автором произведения; 5) кульминативная функция выступает как функция привлечения внимания читателя к слову, реализуемая через прием нарушения целостности графического образа слова (т. е. отступление от правил орфографии и грамматики), введение в текст слов, чужеродных системе литературного языка (т. е. лексических диалектизм), осуществляется через контексты: однородные (обычно в речи персонажей диалектно-просторечно-однородные), контрастные (сопоставление диалектизм с высокой, устаревшей лексикой, что нередко создает эффект иронии), сфокусированными (диалектизм выделяется, противопоставляется лексике литературного языка – прием стилистического контраста); б) эстетическая функция (основана на тесной связи внимания к диалектизму как слову, которое обладает особыми свойствами по сравнению с литературной лексикой); 7) метаязыковая функция, пересекающаяся с эстетической (сосредоточение внимания читателя на слове как таковом); 8) фатическая функция (опознавательная, индикативная) связана прежде всего с особым образом автора, который воспринимается как человек из народа, близкий своим героям, что реализуется в употреблении в авторской речи диалектных слов для создания местного колорита и при одновременном отчуждении; 9) характерологическая функция (диалектизмы служат для подтверждения социальной характеристики персонажей: социальной, территориальной принадлежности, индивидуальной характеристики речи [Самотик 1998: 17 – 37]. Часто, как отмечает Л. Самотик, эти функции и их подзначения синкретичны.

Говоря об особенностях языка Беллы Ахмадулиной, отмечают прежде всего его неповторимость, уникальность, в основе которых, по мнению А. Кульбы, лежало то, „на что не отваживался никто из писателей до нее, кроме разве что Хлебникова, – демонстрировала все богатство русского языка с его грамматической цепкостью и лексической всемирностью” [Кульба 2011]. Язык ее произведений (и поэтических, и прозаических) отличает „барочная роскошь” – „он был игривым, манерным, но с гениальным размахом вбирал в себя и всякие иностранные словечки, и диалекты, и жаргон, и церковнославянизмы, и совершенно новые невероятные образы-метафоры, и простодушные восклицания... И эта мешанина языковых стилей не мешает ее стихам (и прозе. – *И. Ш.*) звучать прозрачно, в полном согласии с пушкинским требованием „гармонической точности” [Там же].

По словам самой Ахмадулиной, „не только к Далю – всегда я была слухлива к народным говорам и реченьям: калужским и тульским,

разным по две стороны Оки, например: „на лОшадИ” и „на лошадиИ”, „ангел” и „андел”, так и писала в тех местах. „Окала” в Иванове-Вознесенске, но никогда не гнушалась неизбежных, если справедливых, иностранных влияний, любила рифмовать родное и чужеродное слово, если кстати” [Ахмадулина 2011: 568]. Именно эта практически абсолютная музыкальная „слухливость” лежит в основе не только отбора и использования диалектизмов в ее произведениях, но и создания „по образу и подобию” своих, на равных сосуществующих с реальными.

Исповедальный дневник Беллы Ахмадулиной „Нечаяние” весь проникнут народной речью и не только на лексическом уровне, но и уровне построения фразы, в которой отражается как мышление автора, так и мышление ее героини – тети Дюни, памяти которой и посвящена книга.

Авторская позиция передачи прямой речи героев дневника, прежде всего одной из главных героинь повествования-воспоминания (хотя жанр дневника на первый план чаще выводит автора текста, но в данном случае, как представляется, можно говорить о со-присутствии и взаимодополнении двух личностей) заключается в следующем: „Я передаю ее речь не притворно, не точно, уместно сказать: не грамотно, лишь некоторые выражения привожу дословно” [Там же: 553]. Дословно приводимые выражения получают свою графическую фиксацию прежде всего использованием прямой речи. очень часто обращенной к автору: „*Беля прижай худо таскую бис тибя*”, „*Вынь-ка, Беля, из скривища мою лестную грамотку, почитай мне про мой почет*”, „*Эка ты, Беля, ухватиста девка, даром что уродилась незнамо где, аж в самой Москве*”, „*Ох, Беля, рано ты переграмотилась, не то что я*”, „*Глянь, Беля, какая я плохая-никакая, а какой большинский народ наладила*” и др. Обращает на себя внимание способы трансформации имени автора *Белла* (по той же модели создано и *Дюня*), которые отражает особенности отношений между людьми, восхищения и доверия: „Одна тетя Дюня звала меня: Беля, близкие деревенские (и другие) знакомцы – Белкой, прочие – уважительно, без имени” [Там же: 579].

„Цитатное” употребление диалектизмов, когда они присутствуют в контексте как иностилевой элемент” [Голуб 1986: 140], у Ахмадулиной встречается не часто и подается с использованием приемов выделения и пояснения: *застали в осторожный расплох, „невознатьи”*; „*шутовки*”, *при водяном хороводные девки; пригодился теремок твоим летасам (мечтаньям)*; *Кто это „домоторка”?* „*Известно кто, - объясняла она, - бедоноша, бедняха, бедяжная прикушивательница, побируха, чтоб тебе вразумительней было, их много после веролюти по домам торкалось*”.

Отмеченная выше синкретичность функций диалектизмов в художественном тексте (реальных и созданных Ахмадулиной) является, на наш взгляд, основным приемом их введения в текст. В этом случае, на

наш взгляд, они используются как стилистически однозначные речевые средства, сливаясь в одном контексте. Особенная близость мировосприятия автора к описываемым людям и событиям практически лишает возможности четко выделить, где реально существующие диалектизмы, а где авторские, вновь созданные: *многажды и сладостно гащивали мы; упасала, как могла, хрупкую и гордую суверенность; иначе не живать бы нам в ее избушке; сражатель Иван; страшно убитвище никогда не мирного времени*. Этот прием, основанный на внутренней мотивированности использования диалектной лексики, воздействует на эстетическое восприятие всего текста, воспринимаемого, как и образ тети Дюни Беллой Ахмадулиной, с ощущением его внутренней изысканности, благости, незамутненности, истинности. Диалектные слова вводятся на равных правах с литературными, сплетаясь как разные нити в единой ткани. В этом отражается нерасторжимая связь автора со своими героями — людьми, о судьбах которых она пишет.

Таким образом, с различием художественных задач связаны и разные способы подачи диалектизмов в авторской речи и речи героев произведения. Для Беллы Ахмадулиной свойственно нестандартное использование диалектизмов, часто как материала для создания своих, индивидуально-авторских. Писатели часто пользуются диалектными словами при изображении пейзажа, для создания местного колорита. Ахмадулина, скорее, создает при помощи данного лексического средства *пейзаж души* человека. Это является отражением одного из наиболее часто встречающихся приемов в творчестве автора — переосмысление категории одушевленности / неодушевленности, в художественной картине мира которой практически нет неодушевленных явлений и предметов в этом мире, как нет границ между элементами разных стилей в пространстве текста.

В дальнейшем видится как перспективное более детальное рассмотрение функционирования диалектизмов в произведениях Беллы Ахмадулиной (как прозаических, так и поэтических) с выделением в синкретичных формах их составляющих и определением значения в формировании особенностей идиостиля.

Литература

- Ахмадулина 2011** – Ахмадулина Б. А. Нечаяние // Ахмадулина Б. А. Нечаяние / Б. А. Ахмадулина. – М. : Олимп : Астрель, 2011. – С. 550 – 602; **Голуб 1986** – Голуб И. Б. Стилистика современного русского языка : учеб. пособие для вузов по спец. „Журналистика” / И. Б. Голуб. – М. : Высш. шк., 1986. – 336 с.; **Касаткин 2006** – Касаткин Л. Л. Краткий справочник по современному русскому языку : учеб. пособие / Л. Л. Касаткин, Е. В. Клобуков, П. А. Лекант ; под. ред. П. А. Леканта. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 2006. – 407 с.; **Кульба 2011** – Кульба А. Код Ахмадулиной [Электронный ресурс] /

А. Кульба. – Режим доступа : <http://www.nsad.ru/index.php?issue=9999&section=10000&article=1539&print=1> ; http://www.rusklina.ru/monitoring_smi/2011/7/27/kod_ahmadulinoj/; **Самотик 1998** – Самотик Л. Г. Заметки о диалектизмах в творчестве В. Асафьева [Электронный ресурс] / Л. Г. Самотик. – М., 1998. – Режим доступа : http://xn--80abvbi9auhw5g.xn--p1ai/destiqis/russianlanguage/samotik_1__g__tvorchestvo_viktora_petrovicha_astaf'eva__m__2005__14_s.html

Шаповалова І. В. Особливості вживання діалектизмів у структурі художнього тексту (на матеріалі твору Б. Ахмадуліної „Нечаяние. Дневник”)

У статті розглянуто особливості вживання діалектизмів у структурі художнього тексту на матеріалі твору Б. Ахмадуліної „Нечаяние. Дневник”); виділено властиві їй способи й прийоми включення до тексту діалектної лексики, яка й реально існує, й індивідуально-авторської, побудованої за відомими моделями.

Ключові слова: діалектизм, діалектна лексика, художній текст, синкретизм функцій, естетична цінність діалектизмів.

Шаповалова И. В. Особенности употребления диалектизмов в структуре художественного текста (на материале произведения Б. Ахмадулиной „Нечаяние. Дневник”)

В статье рассматриваются особенности употребления диалектизмов в структуре художественного текста на материале произведения Б. Ахмадулиной „Нечаяние. Дневник”); выделяются присущи ей способы и приемы введения в текст диалектной лексики, как реально существующей, так и индивидуально-авторской, созданной по известным моделям.

Ключевые слова: диалектизм, диалектная лексика, художественный текст, синкретизм функций, эстетическая ценность диалектизмов.

Shapovalova I. V. The particularities of the use dialekts in structure of the text (on material of the work of B. Ahmadulina „Nechayanie. Diary book”)

Particularities of the use dialekts are considered in article in structure of the artistic text on material of the product B. Ahmadulina „Nechayanie. The Diary book”); stand out inherent her ways and receiving the introduction to text of dialectal lexicon, as real existing, so and individually-author's, created on the known model.

Key words: dialect, dialectal lexicon, artistic text, syncretism function, aesthetic value dialekts.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Авдєєва Марія Тихонівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янської філології Воронежського державного університету (Росія).
2. **Барилова Галина Кіндратівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
3. **Вербич Наталія Сергіївна** – кандидат філологічних наук, науковий співробітник Інституту української мови НАН України.
4. **Верховод Ольга Вікторівна** – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
5. **Волошинова Марина Олексіївна** – аспірантка кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
6. **Глуховцева Катерина Дмитрівна** – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
7. **Д'якова Тетяна Олексіївна** – старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Луганського державного інституту культури і мистецтв.
8. **Делюсто Марина Сергіївна** – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови та літератури Ізмаїльського державного гуманітарного університету.
9. **Жарикова Марина Володимирівна** – кандидат філологічних наук, доцент Горлівського педагогічного інституту іноземних мов.
10. **Загнітко Надія Геннадіївна** – викладач кафедри українознавства Донецького юридичного інституту МВС України.
11. **Злинько Ю. Є.** – молодший науковий співробітник Міського музею історії та культури м. Луганська.
12. **Іщенко Олександр Сергійович** – кандидат філологічних наук, науковий співробітник Інституту української мови НАН України.
13. **Коваленко Борис Олексійович** – кандидат філологічних наук, доцент, докторант відділу діалектології Інституту української мови НАН України, доцент кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
14. **Кончакова Катерина Вікторівна** – кандидат філологічних наук Воронежського державного університету (Росія).
15. **Куриленко Володимир Михайлович** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

16. **Леснова Валентина Володимирівна** – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
17. **Литвинова Наталія Борисівна** – кандидат філологічних наук, старший викладач Луганського державного інституту культури і мистецтв.
18. **Мілева Ірина Володимирівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
19. **Нередкова Світлана Сергіївна** – кандидат філологічних наук, старший викладач Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
20. **Ніколаєнко Ірина Олександрівна** – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
21. **Новикова Тетяна Федорівна** – доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри російської мови та методики викладання Белгородського державного університету (Росія).
22. **Осташ Любов Романівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янської філології Львівського національного університету імені Івана Франка.
23. **Осташ Роман Іванович** – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник.
24. **Панова Марина Володимирівна** – кандидат філологічних наук, викладач кафедри слов'янської філології Воронежського державного університету (Росія).
25. **Печенікова Лариса Миколаївна** – пошукувач кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, викладач ДЗ „Луганський державний медичний університет”.
26. **Сагаровський Анатолій Ананійович** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
27. **Сердюкова Тетяна Ігорівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
28. **Сьянова Олена Іванівна** – кандидат філологічних наук, доцент, докторант Інституту лінгвістичних досліджень Російської академії наук (Росія).
29. **Тищенко Лариса Миколаївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури Слов'янського державного педагогічного університету.

30. **Ужченко Дмитро Вікторович** – кандидат філологічних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
31. **Хобзей Наталя Василівна** – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).
32. **Царьова Ірина Валеріївна** – аспірантка кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
33. **Шаповалова Ірина Володимирівна** – кандидат філологічних наук, доцент Луганського державного інституту культури і мистецтв.
34. **Шкуран Оксана Володимирівна** – викладач ВП „Лисичанський педагогічний коледж ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”.
35. **Юсікова Олена Віталіївна** – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України.

Наукове видання

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 3 (24)

Частина I

За редакцією К. Д. Глуховцевої
Комп'ютерний макет – Мілева І. В.
Коректор – Ніколаєнко І. О.

Здано до склад. 28.09.2011р. Підп. до друку 28.10.2011 р.
Формат 60x84 1/8. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 27,55. Наклад 200 прим. Зам. № 167.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
„Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Т/ф: (0642) 58-03-20.
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.